

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

КРЪГЛА МАСА

ЕЗИКОВЕДСКА
БЪЛГАРИСТИКА

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ

СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Пловдив

2024 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

том 62, кн. 1, сб. А, 2024

Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 62, BOOK 1, PART A, 2024**

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Юлиана Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Райна Танчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ф.н. Борис Норман

Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

проф. д.ф.н. Галин Тиханов

Лондонски университет „Куин Мери“, Великобритания

проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д.ф.н. Кирил Чекалов

Институт за световна литература „А. М. Горки“ към РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д.ф.н. Сергей Николаев

РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Фьодор Поляков

Виенски университет, Австрия

проф. д.ф.н. Христина Тончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Богуслав Желински

Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

проф. д-р Жизел Валанси

Университет в Каен – Нормандия, Франция

проф. д-р Леони Ормънд

Кингс Колидж – Лондон, Великобритания

проф. д-р Малгожата Коритковска

Институт по славистика към ПАН, Варшава, Полша

проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми

Масариков университет, Бърно, Чешка република

проф. д-р Надежда Сталянова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Николина Бурнева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Петя Осенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Родолф Боден

Сорбона, Париж, Франция

проф. д-р Саша Шмуля

Университет в Баня Лука, Босна и Херцеговина

проф. д-р Светла Коева

Институт за български език, БАН, София, България

доц. д-р Борян Янев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Дияна Николова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Владислав Миланов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

доц. д-р Елена Крейчова

Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Жан-Пол Рог

Университет в Каен – Нормандия, Франция

доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Красимира Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Марияна Биелич

Университет в Загреб, Хърватия

доц. д-р Марцел Черни

Институт по славистика към ЧАН, Прага, Чехия

доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Павел Крейчи

Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Раджни Сингх

Университет в Данбад, Индия

доц. д-р Соня Александрова-Колева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Стефка Кожухарова

УНСС – София, България

доц. д-р Христо Боев

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Христо Салджиев

Тракийски университет – Стара Загора, България

доц. д-р Яна Роуланд

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Борислав Борисов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Елица Миланова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Райна Танчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ас. Дарка Хербез

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ТЕХНИЧЕСКИ СЪТРУДНИК

ас. Владислава Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

докт. Анастасия Кехайова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

КОРЕКТОРИ

ас. Гергана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Вадим Банев, ас. Здравко Генов (английски език)

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

СЪДЪРЖАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

ЛИТЕРАТУРЕН ПРОЦЕС, КРИТИЧЕСКИ РАЗНОЧЕТЕНИЯ И ЛИТЕРАТУРНИ НАГРАДИ

ОСОБЕНОСТИ НА СМЕСЕНАТА КНИЖОВНОЕЗИКОВА
ПРАКТИКА ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК ВЪРХУ
ПРИМЕРА НА *МЪСЕЦОСЛОВЪ ИЛИ КАЛЕНДАРЪ ВЪЧНЫЙ*
(1840, 1842) ОТ ХР. СИЧАН НИКОЛОВ

Найда Иванова 11

АГИОГРАФЪТ – МЕТАФРАСТ ЙЕРОСХИМОНАХ
СПИРИДОН РИЛСКИ – УЧЕНИК И ПОСЛЕДОВАТЕЛ
НА ПАИСИЙ ВЕЛИЧКОВСКИ

Атанаска Тошева 27

НИЕ И ДРУГИТЕ, ИЛИ ЗА ЧУЖДООЗИКОВОТО ВЛИЯНИЕ
В ПРОЦЕСА НА РАННАТА ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯ
НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Диана Иванова 37

„КАРМАННАЯ КНИГА“ И ПРЕВОДНИТЕ
ТРАНСФОРМАЦИИ НА САВА ФИЛАРЕТОВ

Детелина Овчарова 54

ЛЕКСИКОГРАФСКИТЕ ЗАБЕЛЕЖКИ
НА КУЗМАН ШАПКАРЕВ
ВЪРХУ „СЛОВАРЯ НА ПРОФЕССОРА ДЮВЕРНУА“

Мария Мицкова 65

ЕДИН ПО-МАЛКО ИЗВЕСТЕН СЪВРЕМЕННИК
НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

Маргарита Младенова 80

„ПО РЕДА НА НОВЫЙ НИ МАКАРОНИЧЕСКИЙ ЯЗЫКЪ“:
ЕЗИК И ПОЛИТИКА ВЪВ ВЕСТНИК „ОСТЕН“ (1879)

Елена Гетова, Петя Карамфилова 95

ДОКТОРАНТИ

СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ
НА ОПРЕДЕЛЕНИ ЧЕРТИ, СВОЙСТВА
(NOMINA ATTRIBUTIVA) В ЦАРИГРАДСКИЯ
ПРЕВОД НА БИБЛИЯТА (1871 Г.)

Лалка Георгиева 109

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

ОЦЕНЪЧНОТО ОТРИЦАНИЕ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Чакърова 125

ПО ВЪПРОСА ЗА ОМОНИМНИТЕ РЕАЛИЗАЦИИ
НА ГЛАГОЛНАТА ФОРМА *БИЛ СЪМ*

Ирена Русева 139

ЕЗИКОВИ НАГЛАСИ КЪМ СЕГАШНОТО СТРАДАТЕЛНО
ПРИЧАСТИЕ (АНАЛИЗ НА АНКЕТНО ПРОУЧВАНЕ)

Диана Мъркова 152

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА НАРЕЧИЯТА КАТО
КЛАС ЛЕКСЕМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Милена Видралска 174

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ТЕРМИНИТЕ
ГЛАВНО И ПОДЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

Петя Несторова 184

ПРЕДИКАТИ, ПРИСЪЕДИНЯВАЩИ
ПОДЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В МЕДИЙНАТА РЕЧ

Биляна Радева, Калина Баренска 193

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ
СОЦИОЛИНГВИСТИКА

ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ И ПРЕЦЕДЕНТНОСТ
В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЖАРГОН

Юлиана Чакърва..... 209

THE ROLE OF THE LINGUISTIC LANDSCAPE
IN THE CONSTRUCTION OF A PLACE'S IDENTITY

Svetlana Atanassova 225

ФРЕНСКИЯТ ТУРИСТИЧЕСКИ ТЕКСТ
И НЕГОВИЯТ ЧИТАТЕЛ ТУРИСТ –
ПОСЛАНИЯ, ДЕЙСТВИЯ, ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Анна Маркова 240

КРЪГЛА МАСА

***Литературен процес,
критически разночетения
и литературни награди***

DOI 10.69085/ntf2025a011

**ОСОБЕНОСТИ НА СМЕСЕНАТА КНИЖОВНОЕЗИКОВА
ПРАКТИКА ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК
ВЪРХУ ПРИМЕРА НА *МЪСЕЦОСЛОВЪ ИЛИ КАЛЕНДАРЪ
ВЪЧНЫЙ* (1840, 1842) ОТ ХР. СИЧАН НИКОЛОВ**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**ON THE SPECIFICITIES OF THE MIXED LITERARY
LANGUAGE PRACTICE OF THE FIRST HALF OF THE 19TH
CENTURY, AS EXEMPLIFIED BY H. SICHAN NIKOLOV'S
WORK *МЪСЕЦОСЛОВЪ ИЛИ КАЛЕНДАРЪ ВЪЧНЫЙ*
(1840, 1842)**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

najda@slav.uni-sofia.bg

The major objective of this article is to identify the principles of language mixing, as displayed in the prefaces of the two editions of *Месецослов или календар вечни* (1840, 1842) written by H. Sichan Nikolov. In this context, the significance of the contact linguistic approach for examining the texts written in the Slavonic Bulgarian period is outlined.

Key words: Slavonic Bulgarian period, Modern Bulgarian literary language, H. Sichan Nikolov, *Месецослов или календар вечни* (1840, 1842), principles of language mixing

В настоящата работа се проблематизират контактологично релевантните процеси, характерни за книжовноезиковата практика от първата половина на XIX в. Пристъпването към по-цялостни изследвания в тази област предполага уточняването на въпросите за типологическата характеристика на новобългарския книжовен език от разглеждания пе-

риод в структурно и функционално отношение и в този контекст – установяването на основните принципи на езиково смесване, което на свой ред дава възможност за определяне на структурния профил на конкретните текстове.

1. Обща характеристика на новобългарския книжовен език от разглеждания период

Печатната продукция от първата половина на XIX в. (която е продължение на предходното развитие от Паисиевата епоха) отразява последната фаза на структурното и функционалното трансформиране на книжовния език, представящ комплекс от взаимодействащи си книжовноезикови типове, в посока към създаване на единна интелектуализирана книжовноезикова норма на говорима основа.

На базата на състоянието на изследванията (вж. Иванова 2012: 141) може да се приеме, че през въпросния период се активират елементи от три езикови регистъра:

(а) черковнославянски тип, назоваван в литературата още като черковнославянско-руски (със среднобългарски компонент), или традиционен. Той съдържа спорадични български говорими и/или хибридни елементи, които не нарушават структурната му цялост. Историческата изменчивост на съставлящите подрегистри на дадения тип и свързаната с това необходимост от терминологично прецизиране при неговото дефиниране биха били предмет на отделно изследване. Затова тук се придържахме към утвърдилите се названия с уговорката за условността на подобно решение;

(б) книжовноезиков тип на говорима българска основа, при който по аналогичен начин преобладават особеностите на новобългарската говорима норма в съчетание с елементи от традиционен и/или хибриден произход;

(в) славянобългарски тип, при който взаимодействието между традиционни и говорими елементи, принадлежащи на системите в контакт, води до формиране на нов структурен профил – т.нар. трети код.

2. Методологически основи на анализа на езиковото смесване в писмената практика

Проблемът за методите на изследване на славянобългарската книжовноезикова практика подлежи на уточняване.

За историята на славянските книжовни езици, включително и на новобългарския, основополагащ обяснителен потенциал притежава

съвременната теория за славянските книжовни езици в нейната диахронна част, базирана на традициите на Пражката лингвистична школа (срв. общотеоретичните принципи на изследване на езиковата ситуация, а също така и на формирането на нормата и функционалните стилове на съвременния български книжовен език, възприети в ИНБКЕ и в Иванова 2012 (с посочената там литература), както и някои по-нови проучвания на А. Тошева за типологическата характеристика на славянобългарския език (Тошева 2013).

Същевременно в съвременната социолингвистика и лингвистична типология се развива теорията за смесения език въз основа на синхронното описание и систематизиране на смесени, най-често говорими, езици по света, формирани вследствие на контакти между езици от различни езикови семейства. Интерпретативните подходи в тази област са предмет на дискусии, но част от тях биха могли да имат принципна значимост при изследването и на смесените книжовноезикови типове в рамките на историята на славянските книжовни езици. По отношение на славянобългарския период евентуалното позоваване на термини, методологически принципи, както и на таксономични схеми, приети в теорията за съвременните неписмени смесени езици, изисква съществена реинтерпретация, съобразена с диахронния характер на изследваните явления, както и с тяхната книжовноезикова същност. С тази уговорка в настоящата работа ще бъдат използвани някои общотеоретични формулировки, отнасящи се до механизмите и типовете на езиково смесване в изследванията на Муйскен 2007 и Матрас 2003.

3. Предговорите към двете издания на *Календара на Хр. Сичан Николов*

Тъй като на настоящия етап не може да се направи по-цялостен преглед на контактологичните аспекти на смесената книжовноезикова практика, ще приведем един конкретен пример – двете издания на първата книга на Хр. Сичан Николов (1808 – 1889): *Мѣсецословъ или Календарь вѣчный* (1840, 1842)¹.

¹ Приносът на Хр. Сичан Николов в развитието на концепциите за новобългарския книжовен език може да бъде проследен в монографията на М. Мицкова, посветена на лингвистичните идеи в предговорите през Възраждането (Мицкова 2020: 52, 177, 127, 128, 138, 148, 168, 171, 174, 184, 188, 190, 212, 240, 272). По въпроса за участието му в превеждането на Библията вж. Иванова 2018 и посочената литература.

Ще се спрем на контактологично обусловените особености на *предговорите* към въпросните издания на Календара – *Къ вбѣченнымъ* (5 – 10) и *Къ читателемъ* (3 – 4).

В *Къ вбѣченнымъ* авторът изтъква решението си да прекрати дългогодишното пребиваване в чужбина, за да допринесе полза на единородните, мотивирайки издаването на Календара с любовта си към отечеството и готовността за безкористен труд за неговото благоденствие. В този контекст е подчертана нуждата от „добро възпитание и полезна наука“ като средство за формиране на новия тип просвещенска личност. Основната част от двата текста представя тезата, че човешкото благополучие и добронравие не зависят от зодиите, а от възпитанието и образованието. В този смисъл поради жанровата специфика на новия тип календар Хр. Сичан Николов е изправен пред противоречието между прокламираната от него просвещенска идеология, осъждаща езическите вярвания като неистинни, и включването на популярни забавни четива (които могат да бъдат тълкувани като свързани със суеверията). Във връзка с това авторът разграничава античното езическо наследство (т.нар. от него „добри зодии, орисници и др.“, останали от елините, към които се придържат всички просветени народи) от другите прояви на езичесвото (напр. Гръмовника), определени от него като неистинни (9 – 10).

Вторият предговор – *Къ читателемъ*, е значително по-кратък. Тук авторът директно пристъпва към въпроса за включените в Календара по настояване на читателите нови четива (*нѣколко мѣдрованіа и преданіа древныхъ*). В този контекст Хр. Сичан Николов препотвърждава и разбиранията си, изложени в първия предговор, относно ролята на възпитанието за утвърждаването на просвещенските морални ценности, основаващи се на християнските добродетели.

Двата текста са високи образци на паратекстуалния жанр на възрожденския предговор, в които се проявява филологическата образованост на автора. При обговаряне на основните понятия и категории на просвещенската идеология са използвани похвати на аргументативния дискурс, както и стилистични средства за постигане на експресивно въздействие в съответствие с реторическите норми на епохата; наблюдава се и подчертана интертекстуална връзка с евангелския текст чрез скрити, явни цитати и алюзии. Като цяло, начинът на интерпретиране

на ключовите теми предполага техният вербален израз да бъде съответстващ на книжовноезиков узус в напреднала фаза на интелектуализация, който е съобразен с вкусовете на формиращото се гражданско съсловие.

4. *Езикови особености на текстовете с оглед на отразените в тях типове смесване*

От гледна точка на принципите на езиково смесване тук ще бъде обърнато внимание на *морфосинтактичните* особености на всеки от контактуващите езици, реализирани в синтагматичен план (в подсистемите на глаголните и именните части на речта), които имат съществена роля за определянето на структурния профил не само на двата текста, но и по принцип (Матрас 2003: 155)².

4.1. Според езиковите му особености *първият предговор* може да бъде разделен на две части с оглед на употребените в него два регистра – на традиционна и на говорима българска основа.

4.1.1. *Черковнославянско-руският книжовноезиков тип* е представен в съдържателните сегменти, отнасящи се до мотивацията за издаването на книгата, авторовите възгледи за възпитанието и образованието, както и разсъжденията по отделни лингвистични въпроси (5 – 7). Като илюстрация ще приведем първото изречение от предговора:

Возлюбленіи Єдинородни, се и азъ приношѣ плодъ отечества, аки ѿ винограда первоплодствѣюща³: тогѡ ради аще гроздіе бѣдетъ ксисло, не поносите, і-акѡ нынѣ первѡ плодотворѣщѣ, но възырающе на горащѣю во мнѣ любовь отечества, помѡните рѣченное: ревность отечества снѣсть ма, і-аже и подвиже ма на сіе дѣло⁴.

Във въпросната част преобладаващо са отразени морфологичните (и лексикалните) особености на традиционния код (с минимални структурни модификации).

4.1.2. На свой ред *книжовноезиковият тип на новобългарска основа* е представен във втората част от предговора, съдържаща коментарите на Хр. Сичан Николов относно забавните четива в календара в контекста на просвещенските етически представи (7 – 10):

² Тук няма да бъдат разглеждани правописно-фонетичните особености, синтактичната оформеност, нито характеристиката на кохезионните средства на макротекстово ниво, които биха били предмет на отделен анализ.

³ Срв. Йоан 15:1 – 8.

⁴ Срв. Йоан 2:17; Псалтир 68:10.

Искахъ да притѣра на Календаро и нѣкои забавленіа (егленжета) засмѣшка на читателите, каквото: кой въ коя зодіа се е родилъ, какво щастіе (късметъ) ще има, колкѣ години ще живее, и каквы премеждіа ще му минатъ презъ главата, и дрѣги приказки стары подобны на тѣа. И понеже са темны от каде истината и не оудобовѣрливы, за това не дерзнахъ да пиша въ Календаро нищо такова, да не соблазна народо. Защото благополѣчіето челоувѣческо не зависи от зодіите, въ които се раждатъ, (и самыте зодіи не пребыватъ) но от доброто воспитаніе. Ако воспитатъ дѣтето родителите да живее от край въ страхъ божій, ако го възбранаватъ догдѣ е малко от дерзость, от псѣванъ или попържанъ, от кражба, от піанство, от празности (іосмалъци) и от дрѣги таквыя развращеніа, които са сичките корень на злополѣчіята (злыте късмете,) и ако го дадатъ от малко да навчи нѣждныте навки, които ще му потребѣватъ, когато достигне на возрастъ да е оукрашенъ сосъ нихъ, тога ще е таковъ челоувѣкъ междѣ челоувѣцыте, каквото шипокъ (тріандафилъ) въ градина, когато секій желае да померише (7 – 8).

Някои автори разглеждат наблюдаваната практика на последователно активиране на различни регистри като подвид на превключването на кодове. П. Муйскен я определя като **редуване на кодове** (alternational code-mixing, alternation), което дефинира като комбиниране на обособени структурно-лексикални цялости на два различни езика А и Б (Muysken 2007: 321 – 322, 332).

4.1.3. Освен разгледаните дотук контактни явления в рамките на *новобългарския книжовноезиков тип* във втората част от предговора се установява друг аспект на функционирането на граматичните морфemi, който, с уговорката за условността на подобно разграничаване, се проявява на нивото на синтагмата. На посоченото ниво *граматичните морфemi* взаимодействат с набор от формални маркери, означаващи определени *фонетични* и *словообразователни* особености на думата. Последните представят различни резултати от исторически процеси в контактните езици, които водят началото си от праславянския и старобългарския период, позволявайки експлицитното установяване на произхода на съответната лексема.

Следователно на посоченото ниво в разнообразни конфигурации се наблюдава смесване чрез активиране на словообразователни, фоне-

тични и морфологични елементи с различен произход в лексеми с различен произход. Контактните явления на разглежданото ниво имат продължителна предистория (Велчева 2001) и обхващат както книжна, така и говорима лексика.

В книжовноезиковата продукция от разглеждания период се установяват два основни типа взаимодействие:

(а) книжни по произход лексеми с традиционни фонетични и словообразователни особености се съчетават с български граматични морфеми, т.е. включват се в новобългарски или в хибридни конструкции;

(б) български говорими лексеми се съчетават с традиционни граматични морфеми или се явяват с книжно маркирани фонетични особености, свързвайки се с български граматични морфеми. Въпросният тип взаимодействие, който е средство за адаптиране на говоримата лексика към книжовноезиковата употреба чрез частична архаизация, не е представен в разглеждания текстов фрагмент, но примери за него се срещат в по-ранни съчинения от епохата (напр. в *Неделника* на Софроний Врачански – Ничева 1965).

Взаимодействията на посоченото ниво, които не изчерпват възможните конфигурации, имат за резултат формирането на хибридни лексеми и конструкции – *славянобългаризми*. За тяхното означаване, както и за процеса на формирането им въвеждаме работните названия *слети форми* и *сливане*.

Ако се върнем към втората част от предговора на първото издание на Календара, в нея се установява група лексеми с абстрактна семантика от традиционен произход. Някои от тях са включени в двойки контактни синоними с втори член лексема с български говорим произход (нерядко адаптиран турцизъм): *забавленіа* (*егленжета*), *щастіе* (*късметъ*), *злополѣжіа* (*злыте късмете*), *от празности* (*іосмалъци*) и др. Чрез тази разпространена през Възраждането практика се осъществяват определен тип трансформации в семантичната структура на лексикалните единици на формиращия се книжовен език (ИНБКЕ 1989: 319 – 320).

Част от въпросните лексеми, включително употребените извън синонимните двойки, съдържат формални словообразователни и фонетични маркери за книжен произход, реализиращи се в различни комбинации във всеки конкретен случай (срв.: ь > е: *темны*; ь > о: *да не соблазна, воспитаніе, Ако воспитатъ, ако го възбранѣватъ, на возрастъ*;

ɾ > er: от дерзостъ; дерзнахъ; sj > š: оукрашенъ сосъ нихъ; словообразователни модели: *благополъчіето* *человѣческо*, *оудобовѣрны* и под.

Във втората част на първия предговор черковнославянският фонетизъм и книжните словообразователни елементи се реализират най-често в лексеми с абстрактна семантика, които са адаптирани към морфологичната система на българския език (напр.: *да не соблазна народо*; *които са сичките корень на злополъчіжта* (*злыте късмете*). Подобни примери отразяват напреднала фаза в процеса на интегриране на черковнославянската и руската по произход абстрактна лексика в лексикалната норма на новобългарския книжовен език.

Същевременно относително рядко се наблюдават контактни явления на синтагматично ниво, предизвикващи промени във валентния потенциал на съответните части на речта вследствие на интерференция. Например в подчиненото условно изречение ... , *ако го възбранаватъ догдѣ е малко от дерзостъ, от псѣванѣ или попържанѣ, от кражба, от ꙗнство, от празности (іосмалѣци) и от дръги таквыѣ развращеніѣ...* може да се допусне, че рекцията на глагола *возбранавамъ* е резултат от определени междурегистрови взаимодействия. Фонетичният облик на префикса *воз-* (с рефлекс *ъ > о*) предполага връзка със съответствията в черковнославянския и руския книжовен език *возбранѣти* // *возбранѣть* (*что, кому*), които спадат към глаголите, претърпели вторична имперфектизация в българския книжовен език. Ако глаголът *возбранавамъ* беше запазил управлението, характерно за системите на произход, би следвало валентната му характеристика да бъде в съответствие с българския глагол *забранявам* – *какво, на кого*. В текста обаче именната фраза променя морфологичната си структура – *возбранявам кого от какво*.

Причината за подобно изменение би могла да е свързана с трансфер на управлението на синонимния глагол *запирам*. В това отношение заслужава внимание лексикографската дефиниция на осмото значение на глагола *запирам* заедно с приведения пример в *Речника* на Н. Геров, която представя моментно отражение на сложните отношения между семантични роли и синтактични функции на нивото на синтагмата. Вж. *запирамъ (да запрѣ)*: ... 8. *Възбрані-амъ нѣкому нѣчто: Който і-аде въ постъ блажно, духовникътъ го запира отъ причастіе* (Геров 1976: 102). (Срв. също и *възбрані-авамъ (да възбранѣ)* – *Запирамъ отъ нѣчто, забрані-амъ, не давамъ, не допускамъ* – Геров 1975: 181.) Процеси от

посочения вид имат периферно място в книжовноезиковата практика от разглеждания период.

Ако приемем тезата на Матрас, че един от факторите, влияещи върху процеса на заимстване, е свързан с относително по-голямата автономност на думата като езикова единица в сравнение с граматичната морфема (Матрас 2003: 157), бихме намерили едно от основанията за установените два контактни процеса на нивото на синтагмата. От една страна – част от абстрактната лексика с черковнославянски и руски произход е в преходна фаза на процеса на пълна адаптация, като хибридността на формите се определя от интегрираността им в новобългарската морфологична система в комбинация със запазването на фонетични и словообразователни маркери за разпознаваемостта на техния произход. От друга страна, контактните явления на синтагматично ниво, които се свеждат до образуване на нови варианти в рамките на българския граматичен модел, или отклонения от него вследствие на морфологична интерференция в по-голямата си част постепенно биват маргинализирани в езиковата употреба.

Следователно в първия предговор наблюдаваме два типа смесена практика: (а) *редуване* на два регистъра: традиционен и новобългарски в рамките на макротекста, и (б) *сливане* – на нивото на синтагмата, основно в частта, отразяваща особеностите на новобългарския книжовноезиков тип.

4.2. Както беше посочено, **вторият предговор** има малък обем. Това обстоятелство позволява да се проследят само определени тенденции в смесената практика, чиято по-последователна реализация откриваме в съчиненията на други автори от разглеждания период.

По-надолу привеждаме целия предговор към второто издание, като за по-голяма прегледност разделяме текста на речеви сегменти, всеки от които е представен на нов ред и със съответния индекс.

(1) *Любезный Единородны!*

(2) *По желанію нѣкоторыхъ, приложихъ Календарю нѣколко мѣдрованіа и преданіа древныхъ, не вѣроатна, но писана забавленіа ради (егленце) читателей:*

(3) *Вы же вѣдите защо, не зависи челоувѣческое благополѣчіе и добронравіе отъ Зодій и проч: но отъ добраго воспитаніа.*

(4) *И да се роди нѣкой Естествомъ лѣкавъ и развращенъ но като се даде изъ дѣтства въ наѣченіи, и наѣчи онова, що ще да мѣ Е пот-*

ребно и дръгимъ полезно, кога прииде на возрастъ, тога и да го подстрека Естество Его на оубійство, или на предателство, клеветъ, завистъ, ненавистъ и проч: **//і-аже челоуѣкомъ оубо вредна, Богъ же мерзка сѣтъ://...**

(5) ... обаче кога има въ себѣ добро воспитаніе и полезна навка, ще му быдатъ като два дверници⁵ (капици), кои не оставатъ никогда **//злѣ мысль дѣйствовати въ нѣмъ, совести обличающей Его о обязательствѣ Еже имѣеть: при томъ ниже (и не, и даже не) нѣжды имѣеть о таковомъ лѣкавомъ дѣлѣ, понеже доброе воспитаніе и полезна навка тво-/ ратъ Его благопотребна челоуѣчествѣ, того ради оуподобляется таковой дръвъ прозабшемъ криво,// кое, ако се остави порасти і-акоже прозабе, не Е никому потребно, //развѣ огню//: аколи се пресади и окастри, става толкѣ благородно, щото ако Е плодовито, //плоды Его скѣпы сѣтъ//, аколи бесплодно, тога **/благопотребно на сотвореніе различныхъ дѣланій//**(с. 3 – 4).**

В текста се установяват няколко типа езиково смесване.

4.2.1. В сегментите (2), (3) и (4) се наблюдава преобладаваща тенденция към отразяване на морфологичните особености на българския говорим език в глаголния комплекс (срв. окончанията за сег. и бъд. време), докато именният комплекс включва най-често традиционни морфологични индикатори – срв. следните примери, в които съответните глаголни форми са подчертани с една черта, а именните форми – с две черти: По желанію нѣкоторыхъ, приложихъ Календарю... (2); не зависи челоуѣческое благополѣчіе и добронравіе отъ Зодій и проч: но отъ добраго воспитанія (3); И да се роди нѣкой Естествомъ лѣкавъ и развращенъ (4); като се даде изъ дѣтства въ навченіи ... (4); и навчи онова, що ще да му Е потребно (4); кога прииде на возрастъ (4); тога и да го подстрека Естество Его на оубійство (4).

Конвергирането на българската морфологична подсистема на глаголния комплекс и традиционната морфологична подсистема на именния комплекс, което се проявява като тенденция в частите (2) – (4), определяме като **съединяване**. В относително завършен вид въпросният тип смесване се реализира в предговора към *Царственик или История болгарская* (1844), както и в повестта *Изгубеное дете или приключение весма приятно и полезно* (1844) от Кр. Шмид в превод на Хр. Павлович.

⁵ Алюзия с Йоан 10:3.

4.2.2. На свой ред в края на сегмент (4) от предговора се обособява един несамостоятелен в синтактично отношение компонент (подчинено определително изречение), който се отличава с хомогенна традиционна граматично-лексикална оформеност: *i-аже челоуѣкомъ оубо вредна, Богъ же мерзка сѣтъ*.

Подобни примери се наблюдават по-често в последния пети сегмент на текста, където в рамките на новобългарския книжовноезиков тип във функцията му на основен регистър също се установяват синтагми или изреченски структури от ранга на простото изречение в състава на сложното, характерни за традиционния регистър, означени с удебелен шрифт. В контактологията посоченото явление се определя като превключване на кодове чрез **вместване** (insertional code-mixing) и се проявява в употребата на отделни езикови цялости на езика Б в рамката, конституирана по правилата на изходния език А (Муйскен 2007: 320).

Въпросното контактно явление наподобява посочената по-горе практика на редуване на кодове, но в случая двата контактни регистъра са представени в различна степен на структурна самостоятелност. Примери за вметване се установяват в различни съчинения от епохата, например във *Филологическо предуведомление към Болгарска граматика сега първо сочинена* (1835) от Неофит Рилски, *Приключения Телемаха сина Одисееваго* (1845) от Фр. Фенелон (1845) в превод на П. Пиперов и др.

4.2.3. Същевременно във втория предговор паралелно се наблюдават случаи на хибридизация в резултат на **сливане**, каквито бяха установени и в първия предговор. Срв. например употребата на лексемата *возрасть* (4). В руския език от XVIII в. са фиксирани колокациите *в возрасте* (*быть*), *в возрастъ* (*приходить*) – съм, ставам възрастен (Сорокин, ред. 1988: 26). Съответстващите български конструкции са описани у Н. Геров: *на възрастъ, на връсть* – срв. *Стигнѣлъ на връсть, дошѣлъ на връсть* (Геров 1975: 160, 187). В конкретния пример лексемата *возрасть* е употребена в аналитична конструкция, управлявана от предлога *на*, който на свой ред е управляван от българския глагол *приида*, но е запазила традиционния си фонетизъм (Геров 1977: 271): *кога прииде на възрастъ*.

И във втория предговор се установяват отделни случаи на хибридизация, представлящи отклонения от новобългарския граматичен модел. Срв. например сегмент (2): *По желанию нѣкоторыхъ, приложихъ*

Календарю нѣколку мѣрованіа и преданіа древныхъ, не въроатна, но писана забавленіа ради (егленце) читателей. Глаголът *приложа* във въпросния сегмент има черковнославянско и руско съответствие *приложити/приложить* (что, чему). Окончанието за аорист -х е общо за българския и черковнославянския език, но стилистичната употреба на въпросната форма отговаря на нормата на българския език. Именните фрази, които глаголът управлява, са в съответствие с черковнославянската морфологична норма.

Изключение прави фразата със синтактична функция на пряко допълнение с предпоставен квантификатор: *приложихъ ... нѣколку мѣрованіа и преданіа древныхъ, не въроатна, но писана забавленіа ради (егленце) читателей.* Във въпросната фраза двете съчинително свързани съществителни с традиционен произход са употребени в българска обща форма за ср. р. мн. ч. (на която съответства черковнославянската форма с окончание за квантитативен генитив -і-й). Същата фраза е разширена с атрибутивна съчинителна конструкция *не въроатна, но писана...*, която може да се определи като хибридна, доколкото черковнославянското генитивно -ыхъ е стопирано от съществителната фраза като опора на разширението, но вместо българското окончание на прилагателните за именит.-винит. пад. мн. ч. -и е употребено черковнославянското окончание за именит.-винит. пад. мн. ч. -а.

На свой ред в примера *като се даде изъ дѣтства въ навченіи* (4) обстоятелственият детерминатор е предаден в съответствие с руската норма (*изъ дѣтства*). По отношение на предложната конструкция *въ навченіи* се наблюдава несъответствие с руската морфологична норма, доколкото става дума за колокацията *отдать, отдаться в научение* (Петрова, ред. 2004: 89). В конкретния пример предложната конструкция е управлявана директно от глагола *дам*, което предполага избор на аналитична форма (съвпадаща с акузативната такава в руския език). Употребената в предговора локативна форма не е в съответствие с нормите на нито един от двата контактни езика. Също така като хибридна структура би могло да се определи съчетанието на българска форма за сег. вр. + инфинитив: *ако се остави пораста*.

Следователно предговорът към второто издание *представя смесен книжовноезиков тип*, в който се комбинират три типа смесване – т. нар. *съединяване, вместване и сливане*.

Извод

Двата предговора към *Месецослова* на Хр. Сичан Николов, издадени с разлика от две години, отразяват динамиката на книжовноезиковите процеси от късния славянобългарски период. Поради популяризаторския си характер текстовете фиксират в по-спонтанен вид определени тенденции в книжовноезиковото развитие, някои от които остават извън вниманието на филологическата мисъл от епохата (отчасти и до днес), но които в конкретния исторически момент са свързани с ключови функционални трансформации на книжовния език по пътя му към стандартизация.

В частност езиковите особености на предговорите налагат въпроса за причините, поради които в един текст от 1840 г., отличаващ се със сложна реторическа оформеност, в който се обговарят ключови аспекти на просвещенската идеология, при това – в рамките на един и същ жанр, се употребяват различни в структурно-типологическо отношение книжовноезикови типове. Всъщност начинът на тяхното активиране в текстовете отразява последната фаза на *функционално изравняване* между преобладаващия книжовноезиков тип на говорима основа и конкуриращите го регистри⁶.

Дублиращият статус на неосновните регистри е в противоречие с правилата за редуването на кодовете в зависимост от типовете комуникативна ситуация и целите на участниците в нея. В двата текста е представена крайната фаза от продължилата няколко десетилетия тенденция към активното преобразуване на троичната регистрова в единна структура чрез асимилиране на двата неосновни регистъра. В предговорите на Календара спорадично се проявяват все още разпознаваемите връзки между предаваното съдържание и езиково-стилистичните и прагматичните конвенции за неговото изразяване в езиците източници. Установената тук употреба на традиционния и на смесения регистър от просвещенски тип е израз на затихващата им роля за формиране на определени стилови норми⁷.

⁶ Срв. например случаите на предаване на аналогично съдържание с помощта на различни регистри в двата предговора. Първо издание: *Искахъ да притвърна на Календаро и нѣкои забавленіа (егленжета) засмѣшка на читателите, (...)*. Второ издание: *По желанию нѣкоторыхъ, приложихъ Календарю нѣколко мъдрованіа и преданіа древныхъ, не вѣролтна, но писана забавленіа ради (егленце) читателей*.

⁷ Въпреки че не е предмет на анализ в настоящата работа, тук специално внимание заслужава синтактичната оформеност на предговорите, особено на сегментите,

Същевременно особеностите на двата текста дават основание да се обособят няколко типа на смесване, прилагани в книжовноезиковата практика от славянобългарския период: *редуване*, *вместване*, *съединяване* и *сливане*.

Предварителните наблюдения позволяват да се допусне, че разглежданите тук принципи на смесване се активират в текстове или текстови сегменти, принадлежащи към всеки от трите книжовноезикови типа. Вследствие на това при определянето на принадлежността на даден текст към съответния книжовноезиков тип са от съществено значение *интензивността* и *обхватът* на различните типове смесване. Противно на привидната представа за несистемност и ненормираност, взаимодействието между последните има стабилизиращ ефект върху писмената практика. В съответствие с особеностите на езиковата ситуация, както и с типологическата характеристика на българския книжовен език, зададена в периода от последните десетилетия на XVIII в., въпросното взаимодействие протича в посока към конвенционализиране на онези резултати от езиковия контакт, които утвърждават говоримата основа на книжовния език в нейния интелектуализиран вид. Формулираните тук изводи подлежат на по-нататъшно коригиране или прецизиране, след като бъдат направени допълнителни изследвания в така очертаната област.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчева 2001:** Велчева, Б. Дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. [Velcheva, B. Damaskinite ot XVII vek i nachaloto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Paleobulgarica* // *Старобългаристика*, № 4. София: Кирило-Методиевски научен център при Българската академия на науките, 2001, 64 – 81.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya

написани в съответствие с новобългарския и със смесения книжовноезиков тип. Отдалечеността от народните наративни модели, а също така от „проложния стил“, характерен за дамаскините и оформеността на двата текста според просвещенските реторически правила, потвърждава достигната напреднала фаза на интелектуализация. В светската литература тя се проявява чрез възпроизвеждането на основни просвещенски синтактични модели (имащи своя генезис в черковнославянския синтаксис), но в новобългарска езикова форма.

- knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Иванова 2018:** Иванова, Д. Новобългарските преводи на старозаветната книга Битие през XIX век (с оглед на славянската традиция). [Ivanova, D. Novobalgarskite prevodi na starozavetnata kniga Bitie prez XIX vek (s ogled na slavyanskata traditsiya).] // *Славянска филология*, т. 26, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2018, 129 – 140.
- ИНБКЕ 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] (Георгиева, Ел., Жерев, Ст., Станков, В. (отговорни редактори). София: Издателство на Българската академия на науките, 1989.
- Матрас 2003:** Matras, Y. Mixed language: Re-examining the structural prototype. // *Theoretical and Empirical Advances. The Mixed Language Debate* (Ed. by Yaron Matras and Peter Bakker). *Trends in Linguistics. Studies and Monographs*. Vol. 145. Gruyter Mouton, 2003, 151 – 175.
- Мицкова 2020:** Мицкова, М. *Възрожденските представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те до 70-те години на XIX век*. [Mitskova, M. Vazrozhdenskite predstavi i kontseptsii za knizhoven ezik v predgovorite ot 20-te do 70-te godini na XIX vek.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2020.
- Муйскен 2007:** Muysken, P. Mixed codes. // *Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication* (Ed. by Peter Auer and Lu Wei), *Handbooks of Applied Linguistics*, Vol. 5. Gruyter Mouton, 2007, 315 – 339.
- Ничева 1965:** Ничева, К. *Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език*. [Nicheva, K. Ezikat na Sofronieviya „Nedelnik“ v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik.] София: Издателство на БАН, 1965.
- Тошева 2013:** Тошева, А. Структурно-функционален статус на славянобългарския език („История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон). [Tosheva, A. Strukturno-funktsionalen status na slavyanobalgarskiya ezik („Istoriya vo kratse o bolgarskom narode slavenskom“ na yeroshimonah Spiridon).] // *Езици на паметта в литературния текст. Доклади от годишна конференция на Факултет по славянски филологии в СУ „Св. Климент Охридски“*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 541 – 547.

РЕЧНИЦИ

Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език.* [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.] Част първа, София: Български писател, 1975.

Геров 1976: Геров, Н. *Речник на българския език.* [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.] Част втора, София: Български писател, 1976.

Геров 1977: Геров, Н. *Речник на българския език.* [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.] Част четвърта, София: Български писател, 1977.

Петрова, ред. 2004: *Словарь русского языка XVIII века.* [Slovar' russkogo yazyka XVIII veka.] Вып. 14 (гл. ред. З. М. Петрова), Санкт-Петербург: Наука, 2004.

Сорокин, ред. 1988: *Словарь русского языка XVIII века.* [Slovar' russkogo yazyka XVIII veka.] Вып. 4 (гл. ред. Ю. С. Сорокин), Ленинград: Наука, 1988.

ИЗТОЧНИЦИ

Мѣсецословъ или Календарь вѣчный: Сбранъ отъ различни дръги, оукрашенъ сосъ много назначеніа потребны секомъ чловѣкъ, и изданъ на Болгарски за потреба на єдинородныте отъ Христодѣла К. Х. Сичанъ Николовъ. Въ Бѣкѣрещъ. Въ Типографіата на Захаріа Каркалеки и сына єго. 1840.

Мѣсецословъ или календарь вѣчный. Сбранъ отъ различни дръги, оукрашенъ сосъ много назначеніа потребны всѣкомъ чловѣкъ, и изданъ на Болгарски за потреба на єдинородныте, сосъ иконыте на седьмте Планеты и дванадесетьте Зодіи отъ Христодѣла К. Х. Сичанъ Николовъ. Изданіе второ. Въ Бѣкѣрещъ. Въ Типографіата на Захаріа Каркалеки и сына єго. 1842.

**АГИОГРАФЪТ – МЕТАФРАСТ ЙЕРОСХИМОНАХ
СПИРИДОН РИЛСКИ – УЧЕНИК И ПОСЛЕДОВАТЕЛ
НА ПАИСИЙ ВЕЛИЧКОВСКИ**

*Атанаска Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**HAGIOGRAPHY-METAPHRAST HIEROSCHEMAMONK
SPIRIDON RILSKI – STUDENT AND FOLLOWER
OF PAISII VELICHKOVSKI**

*Atanaska Tosheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

a_tosheva@uni-plovdiv.bg

The hieroschemamonk Spiridon Rilski fits into the revival period's culture not only due to his historiographical contribution but also with a high intellectual level in upholding the Bulgarian hesychast traditions, which have found their continuation in neo-hesychasm from the XVIII century – in the work of Paisii Velichkovski. Spiridon Rilski prepares a new edition of the extensive life of Prep. Teodosii Turnovski and composes a liturgy for the unfairly forgotten Bulgarian saint. With the paraphrased life of Theodosii Turnovski, Spiridon Rilski follows the high standards of the Pan-Slavic Orthodox metaphrastics, created by the writers of the Tarnovo Literary School.

Key words: hagiography, neo-hesychasm, Bulgarian revival's period, Spiridon Rilski

Безспорен и многостранно изследван е историографският принос на йеросхимонах Спиридон Рилски в българската възрожденска култура, но значително по-малко внимание се отделя на неговото високоинтелектуално участие в отстояване на българските исихастки традиции, намерили продължение в неoisихазма от XVIII век в делото на

Паисий Величковски, чийто ученик и следовник е българският книжовник. Именно молдавският манастир Нямц, където отец Спиридон завършва своята „История во кратце о болгарском народе славенском“ през 1792 г., по това време е център на знаменитата филолого-аскетическа школа, оглавявана от Паисий Величковски – един от най-видните църковнославянски книжовници на епохата. Даровит книжовник и преводач, ревностен бранител на православието, Паисий Величковски с необикновена енергия пише и превежда, събира голяма библиотека, насърчава към книжовна, преводаческа и преписваческа дейност своите ученици (Линца 1983: 14). Личността на преподобния Паисий и книжовната школа в манастира Нямц стават център на движение, „насочено да възстанови византийско-българските исихастки традиции и филологическите търсения на Търновската книжовна школа“ (Кенанов 1994: 52). Тя оказва влияние и върху духовния живот в България през XVIII век чрез най-известния от българските духовници и книжовници, които работят в нея – йеросхимонах Спиридон. По-късно българският книжовник става член на рилското монашеско братство и има възможност да се запознае с ръкописите – преводи на философско-богословски съчинения от школата на Величковски, в библиотеката на Рилския манастир (Дилевски 1994: 34 – 46).

В Рилската обител Спиридон съставя сборник, съдържащ житие и служба на Теодосий Търновски, който не е точно датиран, но изследователите без съмнение го отнасят към края на XVIII или началото на XIX век (Златарски 1904: 3 – 8; Райков 1987: 337, 345). Впечатлен от житието на видния български исихаст, написано от неговия съратник – цариградския патриарх Калист, което намира в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. (единствения оцелял препис), Спиридон не само го преписва, но и съставя служба в негова чест, както сам съобщава в предисловието на сборника. В духа на възрожденския патриотизъм на „История во кратце...“ отец Спиридон и в това свое оригинално произведение възпява един от духовните строители на средновековна България, за да възкреси чрез образа на Теодосий Търновски спомена за някогашното духовно величие (Кожухаров 1974: 279).

За съжаление, днес не е известно местонахождението на този Спиридонов сборник. В средата на XIX век от него е направен препис за руския славист Осип Бодянский, който и днес се пази в неговата сбирка в Руската държавна библиотека в Москва. По този препис през 1860 г. О. М. Бодянский обнародва „Житието на Теодосий Търновски“ със значителни изменения не само в езика, но и в съдържанието според

наблюденията на Васил Златарски¹ (Златарски 1904: 6 – 7), но неиздадена остава именно оригиналната част на Спиридоновия труд – съставената от него „Служба за Теодосий Търновски“. Откритият неотдавна нов препис на тази служба в сбирката на Александър Куник в библиотеката на Руската академия на науките в Санкт-Петербург свидетелства за разпространението на Спиридоновите книжовни съчинения през XIX век (Кенанов 1984: 64 – 67).

За да възкреси светлия пример на светеца, Спиридон Рилски дръзва да състави Служба и да пресъстави житието му, оставено от патриарх Калист. Със своята редакция на житието на св. Теодосий Търновски в зората на Възраждането българският книжовник продължава метафрастовата традиция да пренаписва, префразира заеманите текстове, която води началото си от Симеон Логотет, който през X век умело обработва художествено, метафразира старите жития, като запазва смисъла им, за което заслужено получава прозвището Метафраст².

Житията са източник на образци за личностно поведение, на благочестив земен живот. Многобройните добродетели на светците могат да се представят само с достоен език, подобаващ на самите добродетели. Без да получат Божия дар на небесното слово, агиографите не могат да изпълнят своето духовно предназначение. Тези завети на Симеон Метафраст се следват от всички негови последователи, за да се стигне до исихасткото почитане на словото и сърцето при Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и последователите на Търновската книжовна школа, св. Димитрий Ростовски, Паисий Величковски и неговите следовници.

В духа на метафрастиката Спиридоновата редакция на житието на св. Теодосий Търновски съдържа множество промени, които обаче не засягат смисъла. Те се изразяват в добавени или съкратени думи, изрази или по-големи текстови цялости, в опростяване на синтактични конструкции и стилистични фигури, изчистване на словореда, разместване на сегменти, парафразирание на отделни части от текста. Всички тези промени в оригиналното житие, съставено от патриарх Калист (по-точно в неговия старобългарски превод), йеросхимонах Спиридон

¹ През 1904 г. в Сборник за народни умотворения В. Златарски публикува „Житието на Теодосий Търновски“ с разночетения по преписа на О. М. Бодянски.

² Понятието „метафрастика“ назовава новото художествено направление в стила на Търновската книжовна школа и основателно се свързва с Патриарх Евтимий Търновски, който изгражда общославянската метафрастика (Кенанов 2014: 97).

подчинява на една основна цел – да направи текста разбираем и съответен за читателите от края на XVIII и началото на XIX век, ръководен от престижния за неговото време в българската книжовност славяно-български език. Ако използваме модела на Константин Леонтиев за трите степени на развитие на стила във византийско-славянската словесна култура, то Житието на св. Теодосий Търновски е създадено в „период на цветуща сложност“, а редакцията на отец Спиридон – в „период на смесване, на вторично опростяване“ (първоначалният е „периодът на първична простота“) (Леонтиев 1993: 93 – 94).

Значителна част от лексикалните замени са предизвикани от архаичността на използваните в оригинала старобългарски думи, които отец Спиридон променя с техните съответствия в църковнославянския език от XVIII век:

наказа³ - наѡчи (Гл. 6)⁴, наказоуемъ вѣше - поѡуаемъ вѣше (Гл. 30); мнихъ - монахъвъ (Гл. 7), мнишскы - монашескыи (Гл. 3) или мнихъ - инокъ (Гл. 17); сице - такъ (Гл. 1), сицевѣи - таковѣи (Гл. 14); вѣноу - всегда (Гл. 2); ѡли - словеса (Гл. 15); сънѣдно - гастіе (Гл. 15); порекломъ - прозваніемъ (Гл. 14); ис породъ - ѿ раа (Гл. 21); исклавѣ се - смѣлюща сѧ (Гл. 28); по словенскыхъ слогнехъ - по славенскагъ азъка (Гл. 30); тоу - тамо (Гл. 9); не непричестънъ - сподобленъ (Гл. 12); ретію ретим се - ревностію возревнѣемъ (Гл. 1) и ретещи се - предвѣряющихъ (Гл. 10) – отец Спиридон умело подбира съответствията, отчитайки семантичните нюанси на старобългарската дума и контекста на нейната употреба; къ доломъ - къ вѣженномоу (Гл. 13); наптити се - насытити сѧ (Гл. 10); никакоже - ѡтнюдъ не (Гл. 9); ѡреует се - ѡтвержет сѧ (Гл. 3); досадитель - казнитель (Гл. 14).

За по-голяма яснота на изказа или семантиката Спиридон Рилски замества думи с изрази, разгръщащи смисъла:

посрѣдѣ грѣкъ и вѣлгаръ - посрѣдѣ предѣлы греческіа и волгарскіа земли (Гл. 5); изъоврѣсти - оумомъ постигнѣти (Гл. 1); изнауча - прежде же всѣхъ (Гл. 1); ѡлчѣство - родъ адамъвъ (Гл. 21); и не помнѡгъ - и

³ Цитираните примери отразяват граматичните форми на лексемите, които се срещат в двата текста.

⁴ За изследването и цитатите от Житието на Теодосий Търновски са използвани издадените от Д. Кенанов преписи от Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. и на йеросхимонах Спиридон Рилски от сборника на А. А. Куник от началото на XIX век – вж. Кенанов 2010: 49 – 72; 114 – 135.

не въ многое време (Гл. 11); вина же сего въсего — вина же сѣмъ въ сѣмъ дѣющымѣ (Гл. 18); прѣвое създаніе — прѣвѣ ѿ бѣа созданы вѣистъ (Гл. 2).

В редица случаи се опростяват усложнени изрази и речеви обрати, сложното изплитане на думите:

прозваніе имоущій — називаемъи (Гл. 3); покриваніе имоуще — покриваше сѣ (Гл. 14); в(г)лскаа книга — в(г)лїе (Гл. 21); привлѣкъ доухъ — въздѣхнѣвъ (Гл. 21); на мѣста на мѣста — въ разнаа мѣста (Гл. 11); пакъ же ради ѿколюбіа соущаго въ нїемъ — овауе челоуѣколюбивъ сѣши (Гл. 20); великаго и прѣславнаго м(у)ника — сѣтагъ великомѣченика (Гл. 21); въскорѣ самоприходна себе оустрои — въскорѣ самъ къ бѣженномѣ прїиде (Гл. 9); монастырь ... , вѣсѣхъ іерархъ вж(с)твѣишаго и бѣжнаго николаа — монастырь ... , храмъ с(в)ѣтителѣ нїколаа (Гл. 3).

Спиридон Рилски опростява синтактични структури, променя словореда, пренарежда частите на изречението, премахва инверсията на определенията и епитетите, стреми се към естествения синтаксис на речта:

аще ли же и долнїе и земльное хоцетъ кто ѿчѣство того навѣикноути — аще ли кто хоцетъ навѣикнѣти долнагъ и земнагъ отечѣства егъ (Гл. 2)

и члѣускаго ѿбѣгающихъ слѣда и навѣтъ — и челоуѣческагъ слѣда и навѣта чдаленнагъ (Гл. 16)

дѣло имѣше вѣсако прилѣжнѣше, еже пѣти непрѣстанно — дѣло имаше всегда прилѣжно и непрѣстанно пѣти (Гл. 7)

къждо свое постизааше прѣбывалище — кїиждо во своа си разидоша сѣ (Гл. 15)

что приносимо би хоулно — что би кто похѣлилъ (Гл. 18)

слоухъ прослоут се птиць врьзѣишїи по вѣсоудѣ облѣтае, не тѣїю по самѣмъ вѣлгарскомъ вѣкоушее се родѣ — слоухъ же ѿ немъ проиде, и не тоуїю въ самомъ вѣлгарскомъ народѣ (Гл. 16) — със съкращение на об-разното сравнение и замяната му с глагол.

Граматичните промени в езика на Спиридон Рилски са в посока на замяна на старобългарските с църковнославянски форми:

добродѣтелъ — добродѣтели (Гл. 1) — за р. п. мн. ч.; ѿѡ(д)сїа — ѿѡдосїе (Гл. 3) — за им. п.; любити изреднѣи мнихъ — любити изреднѣихъ монахѣвъ (Гл. 7); привлѣче въ сѣвѣ дѣхъ — привлѣче въ сѣвѣ дѣха сѣтагъ

(Гл. 10); прѣдасть — предаде (Гл. 18); на нѣ — на нѣхъ (Гл. 20); къ молбамъ онѣ — къ молбамъ тогѡ (Гл. 9); наслаж(д)ѣ — насладивъ сѧ (Гл. 10); добродѣтѣл ти — добродѣтель твоѧ (Гл. 1); бѣговорце — бѣговорцы (Гл. 20); нестѣрпимъ — нестерпимыи (Гл. 20).

Както в „История во кратце...“, така и в „Житието на Теодосий Търновски“ са налице сгрешени падежни форми, липса на съгласуване, неправилна употреба на причастия и др. особености, характерни за славянобългарския език:

ѡ разлѣчѣнѣхъ мѣсть — ѡ разнѣхъ мѣстахъ (Гл. 12); подражавае ѡчителю — подражаваа ѡтелеа своегѡ (Гл. 28).

Метафразирането, парафразирането в редакцията на йеросхимонах Спиридон е подчинено на стремежа към по-голяма яснота и простота:

крѣпко во ороужіе ю(ст), и въсако съпротивнѣе силы непримѣсно. истиннѣише же, върха добродѣтели и любви дръжати се елика сила, ꙗже юсть исполненіе въсѣхъ влѣчѣхъ — крѣпко во оръжіе юсть на сопротивнѣа и верхъ добродѣтели (Гл. 27)

иже по бѣѣ жителствовати хощещѣхъ житіе, ꙗко да таковомѡу того ревнѡють житіѡ — иже по бѣѣ жителствовати желающѣхъ и того житію ревнѡющѣхъ (Гл. 29)

ничиимже не неподобна влѣченномѡу Феѡдосіѡ — подобна въ добродѣтелихъ, во всемъ влѣченномѡ Феѡдосію (Гл. 30).

Безспорно най-съществени за авторския почерк на пресъставителя на житието са добавените и съкратени текстови фрагменти, авторизиращи изложението. На духовното израстване на Теодосий по пътя на нравствено-аскетическите добродетели е посветена встъпителната част. Както за автора на житието, така и за неговия редактор ключовата дума е добродѣтель, като Спиридон Рилски добавя и не пропуска случай да подчертае и разясни добродетелта на светия мъж:

и ѡ зѣлнѣе оубо радости таковогѡ мѡужа не съкрыхъ, нѣ и съ всацѣмъ тѣшаніемъ сщ҃енномѡу съборѡ гавѣхъ — и ѡт зѣлнѣа оубо радости таковогѡ мѡужа добродѣтели не скрыхъ, но со ѡсердїемъ и тѣшаніемъ сщ҃енномѡу съборѡ гавѣхъ (Гл. 24).

Йеросхимонах Спиридон внушава обновителната сила на практикуваните добродетели:

съсоудъ съвърши вж(с)тъвнь, такоже моудрѣ сѣлѡ вѣдѣти оуицати и наздавати и възмъздѣвати дшѡу ѹлкомъ и въ мѣслѣнѣи добродѣтели приводити садѣ — совершеннаго и вж(с)твеннаго сосѣда, иже и сѣлѡ вѣдѣтелѡ въ мѣслѣнѣи глѡ добродѣтели, **вкѡпѣ и дѣиственнѣи добродѣтели** оуицати и наздати и ползовати дшѣ ѹеловѣческѣи (Гл. 1).

Важно условие за отец Спиридон е изричното желание за подвижничество:

велѣа нѣкако и вж(с)твенѣиша тако въ истинѡу ѡстрои се вещь добродѣтели. дарѣ во соуци бжїи — велѣа нѣкакѡ, и вж(с)твенѣиша такѡ во истинѣ ѡпови сѡ вещь добродѣтели, **проходити желающѣмъ**, дарѣ во бжїи сѣци (Гл. 1).

Ясно е формулирана мисълта за непостижимостта на Божията добродетел и невъзможността да се изрече с думи:

и невъзможнѣи(х) ю(ст) ѡноудѣ тоѣ вѣсотѡу и величѣство изѡбрѣсти комоу или изрѣци — **невозможно естѣ ѡтнѡдѣ вѣсотѣ или величѣства еи или ѹмомъ постигнѣти, или словомъ изрѣци** (Гл. 1).

Отец Спиридон точно и вярно определя добродетелта като Божие име и Божия същност:

аще во единорѡдноѣ бжїе слово плѣти приѹещѣ се покрѣтъ нѣсѡ добродѣтели его, како оубѡ воудѣ(т) моцно ѡноудѣ сказати или повѣдати тоѣ величѣство же и добрѡтѡу — ѡтнѡдѣ **невозможно естѣ, занѣ добродѣтель самѣ бгѣ именѣтсѡ, и сѣщественно въ себѣ имѣетѣ** (Гл. 1).

И добавя, че уподобяването по образ и подобие на Бога, обожението (θεωσις) е невъзможно без добродетелите:

такоже бѡ оубѡ и сѣ. еже обожити сѣ и богѡмъ бѣти намѣ блг(д)тїю по вж(с)твенѡму дѣдоу — такоже бо ѡбѡ и сѣ, еже обожити сѣ намѣ и богѡмъ бѣти блгодатїю по вж(с)твенѡмѣ дѣдѣ. **везѣ добродѣтели ѡтнѡдѣ невозможно естѣ намѣ ѡбожити сѣ** (Гл. 1).

Като неохисхаст йеросхимонах Спиридон Рилски отстоява чистотата на вярата и нейната истинност, разяснявайки и тълкувайки „умното деяние“:

небеснѣи силѣ въ себѣ мѣѹтаѣ вѣиноу, и сѣ онѣи смѣшаѣ сѣ такоже би рекѣ кто ради оумнаго дѣланїа — нев(с)нѣи силѣ подражаѣ всегда, и сѣ онѣи соединѣ сѣ бгѣ ѹистѣю мѣтѣѣ приносѣ, сирѣѹѣ ѹмнаго дѣланїа (Гл. 1).

Отец Спиридон е автор и на „Поучении о умном делании“, в което обосновава идеята за нравственото извисяване като душевна чистота и разяснява същността на исихастката „Умна молитва“ като молитва на ума за постигане на Божието битие в човека.

В житието Теодосий е представен като ярък защитник на православието в борбата му против еретическите отклонения. Като пресъздава духовното състояние на България при царуването на Иван Александър, Спиридон Рилски пламенно заклеява ересите, но преди всичко търси обяснение за тяхното умножаване и активността на юдеите:

първѣе ꙗко ѿпротивныи пр(о)ркы извѣсть — първѣе въ ѿпротивницѣ явиша сѧ, всѧкоє нечестїе вложити лювопрѧхъ сѧ: пр(о)ркы извѣстьша (Гл. 18)

не тѣѣю же. нѣ и сквернѣю и ѿморьзскою богомилскою сирѣчь масалїанскою ересь — и не тоѣю ꙗ евреискихъ ересѡвъ, ꙗже мѣдрствѣющихъ проклѧша: но и сквернѣю и ѿморьзскою, сирѣчь: масалїанскою ересь (Гл. 19).

Обогатено от отец Спиридон е описанието на пещерата в непристъпното и укрепено място, където Теодосий започва изграждането на търновския манастир „Св. Троица“, и отново се прави аналогия с Лествицата на добродетелите, която води към него:

ѿрь же за прѣмнѡгыє его добродѣтели, не восхотѣ далече ѡпоустити его, нѣ пещерѡ сѣлѡ твердѡ обрѣтъ ꙗже поприць въ далече трѣнова ѡстоѣщѡ — ѿрь же за премногѡ его добродѣтели, не восхотѣ далече ѡтпѣстити его. но пещерѡ сѣлѡ твердѡ обрѣтъ ꙗже поприць далече трѣнова ѡтстѣщѡ. мѣсто жестокѡ, и не ꙗдовъ пристѣпнѡ окръженнѡ стѣнами каменными сѣлѡ ради и лѣствицами восхождахъ (Гл. 22).

Освен съкращенията и замените със синтактико-стилистичен характер, които изобилстват в текста на отец Спиридон, могат да бъдат посочени няколко случая на изпускане на значителни сегменти от оригинала на патриарх Калист — голяма част от поучението на Теодосий към неговите ученици, съдържащо описание на Страшния съд (Гл. 21). Тъй като пропуснатият откъс започва след цитат от Псалм 41, че човешката душа жадува за Бога както еленът — за водни извори, Димитър Кенанов заключава, че „вероятно пресъставителят преценява, че псаломските стихове са премного изразителни и достатъчни за начертаната духовна насока пред човека и не изписва следващия обемен текстови отрязък за Страшния съд“ (Кенанов 2010: 45), а Константин Радченко в рецензията за издаденото от В. Златарски житие с различения

предполага, че тази част е пропусната от Спиридон Рилски, тъй като прекалено е забавяла повествованието (Радченко 1906: 115 – 116)⁵.

Отец Спиридон съкращава и цялата Глава 25, която съдържа разказ за посещението на Теодосий от патриарх Калист в Константинопол и помазването му със светото миро. К. Радченко изказва своята хипотеза, че Спиридон го е пропуснал, за да не предизвиква съблазън (Радченко 1906: 115 – 116)⁶.

Ученик и следовник на Паисий Величковски, агиографът Спиридон Рилски отстоява българските исихастки традиции и с книжовното си дело внася своя интелектуален принос в българската духовна култура в края на XVIII век.

ЛИТЕРАТУРА

Дилевски 1994: Дилевски, Н. Старецът Паисий Величковски и неговото българско обкръжение. [Dilevski, N. Staretsat Paisij Velichkovski i negovoto balgarsko obkrazhenie.] // *Паисий Величковски и неговата книжовна школа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 6 – 51.

Златарски 1904: Златарски, В. Н. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Феодосия. [Zlatarski, V. N. Zhitie i zhizn' prepodobnago ottsa nashego Feodosiya.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Т. XX, кн. II, София: Държавна печатница, 1904, 1 – 41.

Кенанов 1984: Кенанов, Д. Неизвестен препис на „Служба за Теодосий Търновски“ от Спиридон Рилски. [Kenanov, D. Neizvesten prepis na „Sluzhba za Teodosij Tarnovski“ ot Spiridon Rilski.] // *Литературна история*. София, 1984, кн. 12, 64 – 67.

Кенанов 1994: Кенанов, Д. Личността на схиархимандрит Паисий Величковски и неговата книжовна школа. [Kenanov, D. Lichnostta na shiarhimandrit Paisij Velichkovski i negovata knizhovna shkola.] // *Паисий Величковски и неговата книжовна школа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 52 – 66.

Кенанов 2010: Кенанов, Д. *Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски*. [Kenanov, D. Krilatiyat vazduhohodets Teodosij Tarnovski.] Велико Търново: ПИК – УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010.

⁵ Цитатът е по Кенанов 2010: 29.

⁶ Цитатът е по Кенанов 2010: 45.

- Кенанов 2014:** Кенанов, Д. *Страници от книжовното наследство*. [Kenanov, D. Stranitsi ot knizhovnoto nasledstvo.] Пловдив: Жанет 45, 2014.
- Кожухаров 1974:** Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. [Kozuharov, St. Tarnovskata knizhovna shkola i razvitiето na himnichnata poeziya v starata balgarska literatura.] // *Търновска книжовна школа*. Т. I. София: БАН, 1974, 277 – 310.
- Леонтиев 1993:** Леонтиев, К. *Византизмът и славянството*. [Leontiev, K. Vizantinizmat i slavyanstvoto.] София: Славика, 1993.
- Линца 1983:** Линца, Ел. Паисий Величковски – един измежду последните големи църковнославянски книжовници. [Lintsа, El. Paisij Velichkovski – edin izmezhdu poslednite golemi tsarkovnoslavyanski knizhovnitsi.] // *Старобългаристика*, София: Кирило-Методиевски научен център при Българската академия на науките, 1983, кн. 3, 21 – 31.
- Радченко 1906:** Радченко, К. Ф. Рецензия. [Radchenko, K. F. Retsenziya.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Издава Българското книжовно дружество. Кн. XX. Нова редакция, кн. 2. София, 1904 – *Журнал МНП*, новая серия, ч. 1, януарь, 1906, 107 – 120.
- Райков 1987:** Райков, Б. Неизвестен ръкопис на българския историограф Спиридон в архива на акад. Иван Дуйчев. [Raykov, B. Neizvesten rakopis na balgarskiya istoriograf Spiridon v arhiva na akad. Ivan Duychev.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 1, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987, 335 – 345.

НИЕ И ДРУГИТЕ, ИЛИ ЗА ЧУЖДООЕЗИКОВОТО ВЛИЯНИЕ В ПРОЦЕСА НА РАННАТА ИНТЕЛЕКТУАЛИЗАЦИЯ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

WE AND THE OTHERS, OR ON THE FOREIGN LANGUAGE INFLUENCE IN THE PROCESS OF THE EARLY INTELLECTUALIZATION OF THE NEW BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

dpivanova@uni-plovdiv.bg

The subject of the article is the process of early intellectualization of the Bulgarian literary language through the borrowing of terms from foreign languages. The research is limited to the terminological vocabulary in didactic literature, and more specifically in trade guides and correspondence books, during the Revival which contributed to the establishment of terms related to trade, banking, finance and the legal sphere. The main part of the study is terminological construction and the ways of entry of foreign terms into the literary language directly or through an intermediary language.

Key words: Revival, literary language, intellectualization, terminological construction, terminology

1. Фактори за развитието на книжовния език и на неговата интелектуализация (с оглед на лексиката)

Един от значимите фактори за духовното развитие на всеки народ са благоприятните условия, които позволяват откриване на училища и развиване на просветителската дейност. Относно международните ас-

пекти на възрожденската ни култура в родната историография е утвърдена тезата, че българската интелигенция я създава (паралелно с книжовния език) в пряка връзка с приемствеността от предходната книжовна традиция, съчетана със западноевропейските културни и научни постижения, като не се пренебрегват и други източници на влияние – езиковите посредници на Балканите, славянски и неславянски. Водена от утилитарни подбуди, интелигенцията пристъпва към откриване на светски училища, в които се въвеждат „модерните науки“, съответно възниква и необходимост от съответстващата им учебна литература. Втората четвърт на XIX век се очертава като период, в който се решават фундаментални въпроси, един от които е изграждането на книжовния език и обогатяването му с лексика и изразни средства. В това отношение дидактичната литература, предимно преводна, изиграва важна роля в **процеса на началната интелектуализация** на новобългарския книжовен език (съкр. НБКЕ), въпрос, предмет на настоящата статия. И тъй като темата е много обширна, изследването се ограничава само в границите на терминологичната лексика в дидактичната литература, и по-конкретно – в търговските ръководства и писмовниците, допринесли за утвърждаването на термини, свързани с търговията, банковото дело, финансовата и юридическата сфера.

2. Българската социална и културна ситуация през Възраждането

Зараждането и развитието на модерната търговия по българските земи води до създаването на обслужваща я литература и документация, с която се регламентират съответните дейности: регистрация на търговски дружества, откриване на кантори, поддържане на служебна кореспонденция. Съответно съставят се и се отпечатват ръководства за писане на писма, образци за съставяне на документи, книги за двойно счетоводство (т. нар. диплография – гр. διπλογραφία¹) и др., необходими за функционирането на различните стопански дейности. Тази книжина съдържа съответната терминология, с която започва да борави не само българското търговско съсловие, но и образованото гражданство.

¹ Названието идва от старогръцкото: διπλός (двоен) + γράφω (пиша) – διπλογραφία (двойно записване), т.е. *двустранно счетоводство*. Тази система за осчетоводяване е позната в Европа още от ренесансовата епоха, въведена е и на Балканите в по-късен период.

През втората четвърт на XIX в. интелектуалният потенциал на българската интелигенция се издига, за което спомагат връзките с Европа и запознаването с нейните постижения в образованието, науката и културата. В процеса на формирането на НБКЕ и особено при попълването на българската терминологична система сред възрожденските книжовници надделява разбирането, че крайният пуризм намалява възможностите за **интелектуализация** на книжовния език. По пряк път или чрез чуждоезични преводи (славянски и неславянски) в НБКЕ постъпва значително количество терминологична лексика. Именно през този период започва ускореното разрастване на българската терминологична система. Учебните дисциплини по „модерните науки“ въвеждат също терминология, съответстваща на новото време и на стопанските и културните потребности на обществото, и по този начин книжовният език се обогатява с термини от различни научни сфери.

Ранната дидактична литература до голяма степен подпомага не само процеса на интелектуализация на книжовния език, но и изграждането на отделните стилове, като наченките на създаването на научно-популярния и деловия стил се забелязват още през 20-те – 30-те години на XIX век. Наред с букварите и другите учебни помагала се появяват и първите печатни писмовници, търговски и счетоводни ръководства, които влизат в училищната и в гражданската среда. Те съдържат уроци и образци на делова и лична кореспонденция, на структуриране на делови текстове с техните реквизити и речева етикеция в един ранен етап от създаването на българската терминологична система.

3. Терминологично строителство и пътищата на навлизане на чуждоезикови термини в НБКЕ

Известно е, че идеите на Европейското просвещение проникват на Балканите чрез преводна литература, като посредник е гръцкият език, който се превръща и в културния език по тези земи. Особено силно е гръцкото влияние до 40-те години на XIX век, като първите български дидактични книги са преводи и компилации от гръцки – пряко и като език посредник. Посредством тях в българската книжовна среда е пренесена нова чуждоезикова лексика от различни европейски езици. В самото начало на XIX в. такава новост се наблюдава в книжовната практика на един от първите български интелектуалци, Софроний Врачански, който въвежда чрез новогръцки², руски и румънски

² Ал. Ничев доказва, че преводът на *Езопови басни* от Софроний не е от старогръцки, а източникът е от текст посредник на новогръцки (Ничев 1963: 35).

език³ западноевропейска лексика: *аргумент, планета, резон, фамилия* и мн. др. (Велчева 2010: 116), тенденция, която започва постепенно да се утвърждава и от други автори в по-късен етап. Софроний дава пример и за замяната на турцизмите с думи от международната лексика с гръцка или латинска основа (подход, продължен от Петър Берон). В тълкувателните текстове (евангелски беседи и житийни разкази) в *Неделника* вм. *пашіе* той пише *генералы игемоны*, царския съвет нарича *сенат*, а *кадіе* ‘съдии’ заменя със *судници*. Голяма част от лексиката му са термини от дамаскините, заети от книжнина от среднобългарския период: *управитель, повѣленіе*; или взети от говоримата реч думи, но с променено значение, напр. *зговорникъ* у Софроний е със значение ‘съветник’, докато в Н. Геровия речник *сговорникъ* е ‘лице, което уговаря сватосване’ (НГ – РБЕ, Т. V, 147). Към тях добавя и създадените от самия него нови думи термини: *законоположникъ, естествоописатель* (Велчева 2010: 119).

Мнозина български книжовници превеждат книги директно от новогръцки, напр. през 1837 г. Райно Попович прави превод на *Христоитията* на Антоний Византиос, отпечатана през 1780 г., за да претърпи през XIX век множество издания на гръцки, от които се правят преводи на сръбски, румънски, български. За нейна основа е служила книгата на Джовани де ла Каза *Галатео*, която от своя страна има за свой източник съчинение на Еразъм Ротердамски (Данова 2013 <<http://www.bulgcl8.com/smehat/danova.htm>>). По-късно, през 1844 г., К. Фотинов също помества в няколко поредни броя на *Любословие* своите преводи на части от книгата на Ан. Византиос (цит. съч.).

Чрез посредничеството на гръцкия език в енциклопедичното издание *Славяноболгарское детеводство*⁴ на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович (съкр. НБ/ЕВ) са възприети доста интернационални термини. В част II на *Детеводството* (с. 13, 24, 25, 34) двамата автори са използвали отделни текстове от *Христоитията* на гръцкия педагог Стефанос Комитас, включени в енциклопедията му *Детска педагогика/Παιδική παιδαγωγική* (1828). Оказва се, че книгата на Ст. Комитас в тази си част е превод на гръцки от френски език, а френският превод е от съчинението

³ Запознат с тези езици, Софроний внася заемки от тях в превода си *Езопови басни* и в някои от проповедните текстове в *Неделника* (1806) (Ничев 1963, Велчева 2010).

⁴ Част II. *Содержащая известия за петтех чувства... . Езопови басни, Нравоучителни повести...*

на швейцарско-италианския философ и педагог Франческо Соаве (Алексиева 1987: 96). Нравствено-педагогическите трактати на Фр. Соаве⁵ (роден в Лугано на 10. 06.1743 г. – починал в Павия на 17.01.1806 г.) (вж. Biografy – Wikipedia <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave>) се радват на голям интерес не само в Западна Европа, но и на Балканите. Съчинението му *Trattato elementare dei doveri dell'uomo* (Основен трактат за задълженията на човека) е преведено на новогръцки от Георгиос Генадис през 1819 г. и е преиздавано многократно. Части от книгата се отпечатват и в популярното на Балканите издание *Педагогически уроци* на Ст. Комитас. Друг труд на Фр. Соаве – *Етика и морална философия*, е преведен от новогръцки на сръбски и е издаден от Доситей Обрадович през 1803 г. (Данова 2013: <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>>).

През 1843 г. Сава Радулов издава *Благонравни учения о обнесении образованого человека*. С греческаго на новославенский язык преведени от Сави Илиевича во употреблени в народных училищ. Смирна, 1843, като след заглавието отбелязва първоизточника [Ф. Соаве] (вж. Генчев, Даскалова 1988: 564). Авторът обаче не посочва данни за гръцкия преводач и за заглавието на книгата на Соаве, така че засега въпросът за оригиналния труд не е изяснен⁶.

Имайки предвид написаното в творческата му биография⁷, че неговите *Novelle Morali* (Морални разкази) получават наградата, учредена от граф Карло Бетони в Брешиа, за най-добрата поредица, предназначена да възбуди в младежките улове любовта към добродетелта и отвращението към порока, и че *Novelle Morali* е забележителност в италианската детска литература и претърпява над 100 издания между 1782 и 1909 г., твърде възможно е като хипотеза да приемем, че именно *Морални разкази* са първоизточникът на преводи на различни езици в Европа, вкл. и на Балканите, пренесени чрез език посредник и в българските книжовни среди (както в случая – чрез гръцки)⁸.

⁵ По посочените в биографията му съчинения, писани на италиански, най-вероятно преводите са били от италиански език (Wikipedia: Francesco_Soave. Biografy <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave>) (5.12.2024).

⁶ Н. Данова в приведената статия също не посочва заглавието на оригинала поради липса на конкретни данни.

⁷ От информацията в биографията му проличава, че интересът към неговите трудове не стихва до днес.

⁸ Тук се проявява широкият поглед на българските книжовници към известните европейски философи и педагози и заслугите им за тяхното популяризиране на родна почва.

Направеният преглед обяснява ранното присъствие на чуждоезични термини, преминали в българския език чрез езика посредник – най-често гръцкия (вж. за това примерите по-долу).

Пътищата, по които проникват заемките при формирането на новобългарската терминологична система през Възраждането, обикновено се проследяват чрез етимологичен анализ и чрез отличителни белези (графични, фонетични, морфологични) на съответния термин в българския текст, които могат да ни ориентират при определянето на прекия или косвения източник. В тази насока безспорно е, че терминът *сѹнаλλαγματῐκα* ‘вид полица’, използван от Константин Фотинов (КФ) в писмовника му *Записи*, е пряко заимстван от гръцки език: *σῶναλλαγματῐκε* (КФ, 70)⁹.

Днешната дума *монета* се среща с облика *монета* в *Славяноболгарское детеводство* (1835 г.) и тъй като съставителите Неофит Бозвели и Ем. Васкидович на титулната страница посочват като източници гръцки образци (без да конкретизират кои точно), по графиката може да се определи, че формата е възприета от гръцката дума *μονέδα*, която пък е заета от венецианския език¹⁰ – *moneda*. Със същата форма използва термина и Костаки Попов (КП, 60) в *Търговски писменик*, 1862. Думата е позната и с формата *монета*, с която си е послужил Ан. Кипиловски в *Свещенное цветообрание*, 1825. Според Л. Ванков тя е заемка от италиански език – *moneta*, като първоизточникът е лат. *moneta* (Ванков 1956 – 1957: 282 – 283). С оглед на първоизточника това е така, но е възможно пътят на заемката в българския език да е по-дълъг и тя да е възприета чрез посредничеството и на други езици. В РЧДБЕ (с. 547), а също и в речника на Макс Фасмер (Фасмер, т. II, 154) е отбелязано, че *монета* е руска заемка в българския език, заимствана от полски, а в полския е заета от лат. *moneta*.

По опосредстван път чрез гръцкия се появява и терминът *партида* – *παρτῐδα* в българския език със значенията: ‘отделна сметка в банка, данъчно и друго учреждение, в която се вписват всички дължими суми’; ‘определено количество еднообразна стока’ (НБ/ЕВ, 52), а в гръцкия е заимстван от венец. *partida*, а не от ит. *partita* (Ванков 1960: 174).

В писмовника на К. Фотинов банковият термин *запис* със значение ‘вид полица’, познат и в нашето съвремие¹¹, много преди това е

⁹ С числата в скоби са означени страниците в съответните писмовници.

¹⁰ До 1870 г. Италия не е обединена и се е състояла от самостоятелни владения, като Венеция е била град държава, подобно на Флоренция, Генуа и др.

¹¹ *Запис на заповед*: вид полица, при която издателят сам се задължава да брой фиксираната в нея сума на посочения падеж. Вж. РФТ <<https://kik-info.com/spravochnik/finansov-rechnik.php>> (17.12.2024).

вече утвърден в писмената практика. За първи път *запис на заповедъ* се появява като пояснение на *полица* от ит. *polizza* в първия печатен писмовник, този на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович (НБ/ЕВ, 52), което показва, че терминът и преди това е бил вече в оборот. Пак там, но в мн. ч. той е даден и като пояснение на *търговски свидетелства* (НБ/ЕВ, 56), което показва, че в този ранен етап съществува терминологична синонимия¹². Дватама автори паралелно употребяват и съответното название – *полица*. По същата причина и Хр. Павлович си служи с *полица*, за да обясни термина *асегнация*¹³. Терминът *полица* се популяризира в писмовниците от третата четвърт на XIX век паралелно с *менителница* (една от видовете полици, която означава ‘писмено нареждане за безусловно плащане’), както и друг вид полици: *тратта* (от ит. *tratta*) и *ремиса* (от лат. *remissa*). *Полица* (31), *менителница* (32) и *записъ* (30) се използват и от Георги Икономов (ГИ) в *Краткій най-новий писмовникъ* (1856, 24). Наред с *полица* авторът си служи и с *менителница* (ГИ, 32), термин, който се предпочита в повечето писмовници. В *Книга за писма* от Стоян и Христо Караминкови (1850) авторите поясняват значението на няколко вида полици: *полици*, *менителници*, *камбиали*, *тратта*, *ремиса* (167)¹⁴. С термина *тратта*, *тратти* (33, 42) си служи и К. Попов.

Синонимни двойки се наблюдават и когато съставителите назовават на български съответника на чуждоезичния термин в обяснителен план: *контракт* – *условно писмо* (ГИ, 24). Синонимни термини за едно и също понятие с различен произход има в практиката си и Хр. Павлович: *словослагателъ*, *штампаръ* – от ит.-гр. *στάμπα* (18), *словаливацъ* – сръб. (19). Подобни примери са налице и в *Послателника*¹⁵: *бангеръ* ‘банкер’ се предава и като *трапезитъ* (нгр. *τραπέξιτης*) (НБ/ЕВ, 49).

В други случаи с отделни термини са назовавани видовете полици: *римесса* от ит. *rimessa* ‘вид полица, използвана във вътрешните и в международните плащания’ – РБЕ), ит. *камбиали*, *кампиали* ‘полици, размяна, преобръщане на платежни средства’ (НБ/ЕВ, 50, ХрП, 55).

¹² В по-късните писмовници се прави разграничение между различните видове полици според техните функции и значение.

¹³ Същият термин, но в две форми – *асигнация* от фр. *assignation* (51) (БТР) и *асегнация* (62) ‘акт на назначаване или предаване на право или задължение от едно лице на друго’, използва и К. Попов.

¹⁴ Вж. Николова 2023: 282.

¹⁵ *Славеноболгарскій предручній ПОСЛАТЕЛНИКЪ за наставленіе на Болгарскитъ юноши...* (вж. пълното заглавие в библиографията).

В следващата част са представени примери, които показват пътя на усвояването на даден термин: език приемник < език посредник < език първоизточник; или по пряк път: език приемник < език първоизточник. Броят им е само малка част от общото количество термини, употребени в 15-те печатни писмовника, издадени през Възраждането.

акцепция ‘приемане на полицата, да бъде заплатена при падежа ѝ’ (КП, 44) (< фр. *acception* < лат. *acception*); със същото значение, но под друга графична и морфологична форма е представен терминът **акченция** (КП, 38) (< рум. *acceptione* < лат. *acceptione*). Същото се отнася и за **акцентъ** (КП, 39, 40) (< рум. *accept* ‘писмено съгласие за заплащане на полицата при падежа ѝ’ (DEX) < лат. *acceptus* – *акцент*, юр. ‘писмено задължаване по полица’; **не ся акцентаратъ** ‘не са одобрени’ (КП, 38). Формите **акченция**, **акцентъ** водят до заключението, че термините са минали през румънска адаптация, а **акцентаратъ**, производна на **акцентъ**, е с българска адаптация.

билетъ ‘търговска фактура’ (КП, 50, 65). В случая възможните пътища на проникване са два: от руски или от новогръцки 1. < рус. *билет*, нем. *Billet* < фр. *billet*; 2. < гр. *μπιλέτο*, тур. *bilieto* < ит. *biglietto*, венец. *biglietto* – вж. Ванков 1956 – 1957: 227; DWDS; БЕР I, 48.

джиро ‘прехвърляне на правата върху полица или други ценни книжа на друго лице с подпис’ (от ит. *giro*, евентуално с посредничеството на нгр. *τζίρος* и тур. *ciro* – вж. Ванков 1956 – 1957: 237; БЕР, т. I: 365, БТР (КП, 49).

касса ‘шкаф или помещение за пазене на пари и скъпоценности’ от ит. *cassa* < лат. *capsa* ‘кутия, сандък’, чрез нгр. *κάσσα* и тур. *kasa*, съответно на бълг. *каса*, *касса* (БЕР, т. 2, 259; Ванков 249 – 250; ХрП, 55, ГИ, 27).

касиеръ ‘лице, което завежда касата в учреждение’ от ит. *cassiere* < фр. *caissier* чрез нгр. *каσσιέρης* (НБ/ЕВ, 50). Интересно е, че тази дума не се среща в другите разглеждани тук възрожденски писмовници.

квитанца ‘квитанция, разписка’ (< ит. *quietanza*, срв. и рум. *chitanță*, *cvitanță* и фр. *quittance* (СтМРЧДБЕ); *chitanță* (MDA) (КП, 15, 53). Формата е най-близо до румънския език¹⁶.

контрактъ ‘договор’ < рус. *контракт* < нем. *Kontrakt* < лат. *contraktus* (Фасмер, т. I, 616; DWDS). Най-вероятно заемката **контрактъ** идва чрез руски език, но в случая авторът обяснява значението ѝ с *условно писмо* (ГИ, 24).

¹⁶ Не е изненадващо, тъй като голяма част от живота на Костаки Попов преминава в Браила като учител в българското училище.

курсъ (валутен) < рус. *курс* < лат. *cursus* ‘цената, по която в определен ден се продават или купуват на борсата ценни книжа, пари и др.’ (БЕР, т. 3: 148) или както определят значението на термина самите съставители на *Послательника*: ‘промѣненіето монедно, сиречь *курсатъ*’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 32, КП, 44).

протестъ¹⁷ ‘жалба, официално регистриране за това, че полицата не е изплатена навреме’ (КП, 42) (< тур. *protesto* или рус. *протест* < ит. *protesto*) (юр., търг.). Най-напред терминът се появява с италианската си форма *protesto* и е възприет чрез тур. *protesto*, после е зает повторно и чрез руски с формата *протест* (Ванков 1956 – 1957: 282 – 283; БЕР, т. V, 784). Заедно с производните си думата навлиза в употреба в българския периодичен печат в Цариград, Букурещ, Браила в средата на XIX век (Иванова 1998: 3 – 6). В полза на посредничеството на руския език за проникването на *протест* и неговите производни (протестува КП, 42) в НБКЕ може да се добавят и аргументите, че през втората половина на XIX в. влиянието на руския език по книжовен път (чрез руската литература¹⁸) се засилва сред българската интелигенция, а и самият автор е владеел много добре руски език. С формата *протесто* думата се среща и в *Книга за писма* на братята Ст. и Хр. Караминкови (Николова 2023: 285).

фирма от ит. *firma* < лат. *firmus* ‘регистрирано предприятие’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 26).

Някои от термините са калки, напр. в писмовника на К. Фотинов (1845: 87): *добро* през XIX в. е означавал ‘паричен знак с определен знак за плащане’ – чрез тур. *bono* от ит. *bono*, *buono* (Ванков 1963: 228; (съвременното значение на думата *бон* е заето от фр. *bon* < лат. *bonum* ‘добро’, субстантивизирана форма от *bonus* ‘добър’ (БЕР, т. I, 67). Следните термини също са калки: *вжзелъ* ‘вързоп, пакет с пари, изпращан по пощата’ по group: фр. > ит. > тур. *grup*. Думата е използвана от К. Попов в *Търговски писменик*, 1862 (7, 35) (ПРОДД); *менителница* е калка по ит. *cambiale* ‘вид полица’, вж. Ванков 1956 – 1957: 220, 243. Тези и други подобни примери показват стремежа на авторите да побългаряват названията на термините.

Въпреки синонимията и чуждоезиковото разнообразие се наблюдава известна приемственост и уеднаквяване на някои от термините

¹⁷ Италианските (венециански и дубровнишки) заемки проникват доста рано на Балканите, вкл. и в българския език, но особено много нарастват те през XVIII и XIX в. във връзка със създадените търговски връзки (Петканов 1970: 243).

¹⁸ Немалка част от българската възрожденска интелигенция получава образованието си в руски гимназии, лицеи и университети.

след 50-те години на XIX в., утвърдени вече и в останалите публикувани писмовници. За отбелязване е, че голяма част от тях функционират до днес. Такива са следните термини:

асігнаціи (НБ/ЕВ, 55, ХрП, 44, КФ, 49); *записъ* (НБ/ЕВ, 52, КФ, 70, ГИ 30); *камбіали*, (НБ/ЕВ, 50, ХрП, 55) / *кампіали* (Ст/Хр Карамин., 167); *капиталъ* (НБ/ЕВ, 60, КП, 21, 44); *касса* (ХрП, 55, ГИ, 27), *касиеръ* (50), *комміسیونъ* (НБ/ЕВ, 49); *коммісіонна* (НБ/ЕВ, 49, Ст/Хр Карамин., 148); *кредитъ* (КП, 46); *курсъ* ‘валутен курс’ (НБ/ЕВ, 50, ГИ, 32, КП, 33, 44); *менителница* (НБ/ЕВ, 50, Ст/Хр Карамин., 148, ГИ, 32, КП, 30); *партида* НБ/ЕВ, 52, КФ 86); *полица* НБ/ЕВ, 50, 51, 54, ХрП, 48); *римесса* (ХрП, 45, Ст/Хр Карамин., 152); *сума* (НБ/ЕВ, 50, КФ, 86) / *сумма* (ХрП, 52, КП, 33) и мн. други.

Наред със западноевропейски, употребявани са и термини със славянски произход, предимно руски:

НБ/ЕВ: *купля* ‘продажба’ – чсл./рус. (50); *прошеніе* ‘молба’ – рус. (52); *обязательство* ‘задължение с оглед на подписани договори’ – рус. *обязам сѧ* – 1. ‘задължавам се, обвързвам се’ (7); 2. ‘облигация’ – от рус. < фр. < лат. *obligatio* ‘документ за дълг – за предоставена парична сума на кредит от притежателя на облигацията на нейния издател’ (94); *повѣлителъ* от рус. остар. ‘комисионер’, ‘посредник при търговски сделки, който получава процент от печалбата’; ‘лице, което изпълнява търговски поръчки срещу възнаграждение’ (49); *попеченіе* – от рус. ‘грижа’, ‘застраховане’ (50).

Традиционна лексика в чсл.-рус. вариант (фонетичен, отчасти морфологичен) доста често се среща в първите три писмовника:

НБ/ЕВ: *изждивеніе* ‘разноски’ (40), *купецъ* ‘търговец’ (6, 59); *обявление* (IX), *отхождание* от стб. *отъходити* (Стб.Р) ‘отдалечавам се, отивам далеч’ (11), стб. > чсл. > рус. (11, 53); *без изятіе* ‘без изключение’ (VII), РРОДД; *хотенія* от стб. *хотѣти* (Стб.Р) ‘искане’, ‘желание’ стб. > чсл. > рус. (62) БЕР, с. 1166; *согубо писаніе* ‘текст на свършен, изящен стил’, стб. *сѧгѣвь* > чсл. > рус. *согубый* (49, 92) и др.

КФ: *повѣленіе*¹⁹ ‘писмено нареждане’, ‘заповед’ от стб. > чсл. *повѣлѣти* (71, 80); *оусудителный и запретителный образъ* (40), *поручительство* (92); ‘поръчителство’, *поручитель* ‘поръчител’²⁰ (92).

В единични случаи се срещат заемки от сръбски: *штампаръ* > от ит. > гр. *στάμπα* (ХрП, 8), *словоливацъ* (ХрП); *количина* ‘количество’

¹⁹ Термин, който по-късно се заменя със *заповед* (К. Попов, 30).

²⁰ В книжовната практика се среща със същото значение и побългареният термин *поръчник* (Илия Блъсков – РРОДД, 371).

(хърв. *količina*) (КП, 36). Към тях може да се добави и заемката *секонди* от английски – *second* ‘втори’, в случая става дума за *втора менителница* (КП, 44).

Една част от представените термини са фонетично и морфологично адаптирани към българския език, но се срещат и транслитерирани: *Инвентаріонъ* ‘инвентар’ (ХрП, 55), *комисионъ* ‘комисионер’ (НБ/ЕВ, 49), *провизиона* ‘провизия’, ‘задължение с неопределена срочност или размер’ (банков и финансов термин) (П, 44) и др.

Посочените примери илюстрират разпространението на търговските, търговско-правните, банковите, финансовите и други термини чрез дидактичната книжнина, което влияе върху утвърждаването им в изгражданата българска терминологична система. Интернационалните термини са преобладаващите в писмовниците след 50-те години, като първоизточниците имат гръцка и латинска основа, но са преминали през адаптация в съответните книжовни езици: италиански, френски, немски, руски и др.

Въпреки че в шаблоните за търговски писма са използвани турски заемки, които активно се употребяват не само в разговорната реч, но са пренесени и в книжовната практика, все пак се наблюдава тенденция за тяхното ограничаване и заместването им с български или с чуждестранните им съответствия. Но все пак, особено в по-ранните писмовници, те се срещат по-често:

НБ/ЕВ: *разносване* от тур. *fark* ‘разноски’ (60), *разносъ* ‘разноски’ (59); *күріа* ‘наем’ (59); *ортакъ* ‘съдружник’ (58); *согочъ* ‘почерпка или пари за почерпка’ (49); *тюмесукъ* ‘полица’ (56); *файда* ‘полза, лихва’ (56); *хакъ* ‘заплата, възнаграждение’ (53); *юсте* ‘добавка’ (49); *погонъ*, *погоны* (дюлюми), тур. *dölüm* ‘мярка за земя, равна на 919,3 кв. м’ (ПРОДД, 355).

ХрП: *вересіи* от тур. *veresi* ‘задължение за взета и неплатена стока’ (55) (ПРОДД); *грошъ* (55), *имирлицы* ‘стари турски монети’ (57), *кантаръ* (56), *кіріа* (55), *ока* ‘мярка за тегло’ (53), *рубіе* ‘малка жълтица’, *пари* (48); *темисуцы* ‘полицы’ (50), *хесап* ‘сметка’ (48).

В *Записите* на К. Фотинов турски заемки се срещат предимно в авторските пояснения: *поручителство* (кефилемек – от тур. *kefilemek*) (84); *записка взаимнопоручителна* (единъ за другій кефилъ) (84, 86); *счетъ* (есапъ) (88); *достовърны свидѣтели* (*шаите*) от тур. *шахат* – ‘свидетел’ (Н. Геров, РБЕ). В други случаи турският език е само посредник, напр. *цванцъ* – от нем. *Zwancig*, *талиръ* < *talir* – от нем. *Taler* (DWDS); *групъ* – *grup* ‘вързоп, пакет пари за изпращане по пощата’

(88), остар. – от ит.-тур. (ПРОДД); *есап* (хесап) ‘сметка’ (88), *сахатъ* ‘час’ (КП, 88).

От представените писмовници с минимален брой турцизми са тези на Г. Икономов: *борчъ* ‘дълг’ (18), *діятикъ* ‘завещание’ (29), *грошъ* (32), *пары* (25); и на К. Попов: *грошъ* (6,13), *денгъ* ‘денк’ (61), *кантаръ* (6), *есап* (хесап), ‘сметка’ (88), *мущерія* ‘купувач’ (88), *сахатъ* ‘час’ (88). Това не е изненадващо, тъй като двата писмовника са отпечатани след 50-те години (през 1856-а и 1862-ра), когато тенденцията за изчистване на турцизмите се засилва.

Прегледът на употребените термини говори за начална унификация на терминологичната система²¹ в търговската, банковата и финансовата сфера, но това се отнася предимно за втората четвърт на XIX век, когато са издадени само три писмовника. Разширяването на деловите дейности повишава необходимостта от търговски ръководства и писмовници, които многократно се увеличават през третата четвърт на XIX век, а заедно с това към терминологичната система се добавят и нови термини. През този период се забелязва известна приемственост от предходните издания и опити за уеднаквяване на названията на термините, което подпомага стабилизирането на терминологичния състав, а от друга страна, добавят се нови, неупотребявани дотогава термини. Разширява се и периметърът на преките източници, както и на езиците посредници (руски, румънски, турски). В процеса на интелектуализация на НБКЕ важна роля играе възприемането на чуждия опит, от който се извлича най-полезното, като се приспособява с оглед на българските условия и на спецификите на родния език и неговите характеристики.

Заимстването на терминологична лексика от славянски и неславянски езици пряко или чрез езици посредници и националната им преработка в образци, идеи и концепции, които се усвояват посредством езика, литературата, изкуството, ускорява процесите на развитие и обогатяване на НБКЕ. Тези идеи, усвоени, но преосмислени съобразно с българската езикова ситуация, се вписват във възрожденската нацио-

²¹ Опит за събирането на „търговски рѣчи“ прави неизвестен възрожденец – Михаил Попович от Ловеч, в съчинението си *Взаимнодвойно описаніе сирѣчь Списаніе Торговскаго Взаимноописанія и в Двойноописателныхъ списниковъ*, в края на което има речник: *Словарь употребленыхъ разныхъ торговыхъ рѣчей*, 1843. За съжаление, съчинението остава в ръкопис (вж. Кювлиева 1997: 237).

нальноезикова програма – колективно дело, чийто изпълнител е българската интелигенция, поставила пред себе си високи изисквания. В програмата са заложили задачи, актуални за времето: образование, духовна култура, език. За да се реши успешно езиковият въпрос, „учените мъже“ е трябвало да бъдат запознати с най-новите европейски филологически изследвания и с концепциите на техните автори, да знаят чужди езици, да свеждат до вниманието на читателите „полезни книги“, вкл. преводни. Това очертава характерните черти на възрожденската езикова доктрина: **отвореност** и **адаптивност** към чуждите научни постижения и допускане в умерена степен на външното влияние. Деветнадесетото столетие отбелязва динамичното развитие на възрожденската книжнина заедно с изграждането на книжовния език и стилового му израстване – резултати, зад които стоят **новаторските прояви** на възрожденската интелигенция, поставила много **начала**, от които започва българският път към духовен напредък.

СЪКРАЩЕНИЯ

венец. – венециански
нгр. – новогръцки
ит. – италиански
лат. – латински
нем. – немски
остар. – остаряло
рус. – руски
рум. – румънски
срб. – сръбски
стб. – старобългарски
тур. – турски
търг. – търговски
фр. – френски
хърв. – хърватски
юр. – юридически

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева 1987:** Алексиева, А. *Преводната проза от гръцки през Възраждането*. [Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto.] София: Изд. на БАН, 1987.
- Ванков 1956 – 1957:** Ванков, Л. Към историята на италианските заемки в българския език (1762 – 1860). [Vankov, L. Kam istoriyata na italianskite zaemki v balgarskiya ezik.] // *Годишник на Софийския университет. Филологически факултет*. 52 (2), София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1956 – 1957, 201 – 312.
- Ванков 1960:** Ванков, Л. Към историята на някои заемки от западните романски езици в български и в другите балкански езици. [Vankov, L. Kam istoriyata na nyakoi zaemki ot zapadnite romanski ezitsi v balgarskiya ezik.] // *Годишник на Софийския университет. Филологически факултет*. 54 (2), София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1960, 169 – 280.
- Велчева 2010:** Велчева, Б. Софроний и българският книжовен език. [Velcheva, B. Sofronij i balgarskiyat knizhoven ezik.] // Велчева, Б., Д. Иванова. *И от зазоряването тръгва денят... Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, 115 – 122.
- Генчев, Даскалова 1988:** Генчев, Н., Даскалова, Кр. *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. [Genchev, N., Daskalova, Kr. Balgarskata vazrozhdenska intelligentsiya. Entsiklopediya.] София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“, 1988.
- Данова 2013:** Данова, Н. Тъй рече Йоан Златоуст... [Danova, N. Tay reche Yoan Zlatoust...] // *Българско общество за проучване на XVIII век. Интердисциплинарна научна конференция Просветеният смях (2 – 3 април 2004 г.)* <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>> (11.01.2025).
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. [Ivanova, D. Ezikovite vaprosi v balgarskiya periodichen pechat prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: Макрос 2001, 1998.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Николова 2023:** Николова, Н. Книга за писма от Стоян и Христо Караминкови (1850). [Nikolova, N. Kniga za pisma ot Stoyan i Hristo

Karaminkovi.] // *Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език*. Т. I, отг. ред. Н. Николова, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2023, 252 – 301.

Ничев 1963: Ничев, Ал. Софрониевият превод на Езоповите басни. [Nichev, Al. Sofronieviyat prevod na Ezopovite basni.] // *Годишник на Софийския университет*. Т. LVI. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“, 1963, 1 – 122. <<https://bibliotekaantiqua.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/11/d0b50b7d0bed0bfd0bed0b2d0b8d0b1d0b0d181d0bdd0b81802d181d0bed184d180d0bed0bdd0b8d0b9d0b2d180d0b0d187d0b0d0bdd181d0bad0b8.pdf>> (27.10. 2024).

Петканов 1979: Петканов, Ив. Италиански лексикални елементи в българския език. [Petkanov, Iv. Italianski leksikalni elementi v balgarskiya ezik.] // *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство, 1979, 239 – 249.

Попова: Попова, М. Първият български терминологичен речник. [Popova, M. Parviyat balgarski terminologichen rechnik.] <<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/640/70-godini-133-140.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (2.12.2024).

Wikipedia: Francesco_Soave. Biografy <https://en.wikipedia.org/wiki/Francesco_Soave> (12.12.2024).

СПРАВОЧНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

БЕР: Георгиев, Вл., Гълъбов, Ив., Заимов, Й., Илчев, Ст. и др. *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев. [Georgiev, Vl. Galabov, Iv., Zaimov, Yo. i dr. Balgarski etimologichen rechnik.] Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971. <<https://ibl.bas.bg/ber/>> (20.10. 2024).

БТР: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. [Andreychin, L. i dr. Balgarski talkoven rechnik.] IV изд. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 2008.

НГ – РБЕ: Геров, Н. *Речник на българския език*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezyk.]. Т. I – VI. Фототипно издание. София: Български писател, 1975.

РБЕ: *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezyk.]. Т. I. София: Изд. на БАН, 1977. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (15.09.2024).

РБР: Чукалов, С. *Руско-български речник*. [Chukalov, S. Rusko-balgarski rechnik.] София, 1951.

ПРОДД: Илчев, Ст. и др. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. [Ilchev, St. i dr. Rechnik na

- redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek.] София: ИБЕ, Изд. на БАН, 1974.
- РФТ:** *Речник на финансовите термини.* [Rechnik na finansovite termini.] <<https://kik-info.com/spravochnik/finansov-rechnik.php>> (29.11.2024).
- РЧДБЕ:** Милев, Ал., Братков, Й., Николов, Б. *Речник на чуждите думи в българския език.* [Milev, Al., Bratkov, Yo., Nikolov, B. Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik.] Трето изд. София: Наука и изкуство, 1970.
- СТМРЧДБЕ:** Младенов, Ст. *Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав.* [Mladenov, St. Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav.] Второ допълнено издание. София: Книгопечатница „Хемус“, 1943.
- СТБР:** Иванова-Мирчева, Д. и др. *Старобългарски речник.* Отг. ред. Иванова-Мирчева, Д. [Ivanova-Mircheva, D. Starobalgarski rechnik. Otg. red. Ivanova-Mircheva, D.] Т. I. София: Валентин Траянов, 1999.
- СТБР:** Иванова-Мирчева, Д. и др. *Старобългарски речник.* Отг. ред. Иванова-Мирчева, Д. [Ivanova-Mircheva, D. Starobalgarski rechnik. Otg. red. Ivanova-Mircheva, D.] Т. II. София: Валентин Траянов, 2009.
- ЭСРЯ:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка.* [Fasmer, M. Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka.] Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под ред. Б. А. Ларина. Изд. второе, т. 1 – 4. Москва: Прогресс, 1986.
- DWDS:** *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart.* <<https://www.dwds.de/>> (18.10.2024).
- MDA:** *Micul dicționar academic.* București: Editura Univers Enciclopedic, 2010, vol 2. // <https://dexonline.ro>. <<http://www.bulgc18.com/smehat/danova.htm>> (20.11.2024).

ИЗТОЧНИЦИ

- Неофит Бозвели, Ем. Васкидович:** *Славяноболгарское детоводство за малките деца. ЧАСТЬ ШЕСТАА. Славеноболгарскій предручній ПОСЛАТЕЛНИКЪ за наставленіе на Болгарскитъ юноши...* Въ Крагуевцѣ, у Княжеско-Сербской тѣпографіи, 1835.
- Христаки Павлович.** *Писменникъ. общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ.* Сочиненъ споредъ днешні-а писмописателенъ способъ от Христаки П. Дупничанина... В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тѣпографіи, 1835.

Константин Фотинов. *Болгарски разговорникъ за оныя, кои обичатъ да се навикнуватъ да говорятъ гречески...* Част II. *Записи.* Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна, в Печатарница А. Даміанова, 1845.

Георги Икономов. *Краткій най-новый писмовникъ от Георгія Экономова Дупничянина.* Букурещъ. В Книгопечатня-та Йосифа Копайнига, 1856 г.

Костаки Ив. Попов. *Търговски писменникъ.* Съчинилъ и издава К. І. Попповъ. Съсъ иждивеніе-то на родолюбиво-то българско общество отъ Браила. Изданіе първо, Болградъ. В печатницѣ-тѣ на Българско-то централно училище, 1862.

DOI 10.69085/ntf2025a054

„КАРМАННАЯ КНИГА“ И ПРЕВОДНИТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НА САВА ФИЛАРЕТОВ

Детелина Овчарова
Тракийски университет

“POCKET BOOK” AND THE TRANSLATION TRANSFORMATIONS OF SAVA FILARETOV

Detelina Ovcharova
Trakia University

detelina.ovcharova@trakia-uni.bg

The article examines a Russian-Bulgarian phrasebook from the 1854s, authored by Sava Filaretov. The purpose of this text is to briefly present some translation methods and techniques used by the author, providing examples from both the Russian and Bulgarian sections of the phrasebook. The article also attempts to analyze the translation transformations employed by the author in his Russian-Bulgarian phrasebook.

Key words: Sava Filaretov, Russian-Bulgarian phrasebook, translational transformations

„Карманная книга“¹ е творба на известния български възрожденски просветител, будител и общественик Сава Филаретов. Той е роден на 20 октомври 1825 г. в село Жеравна, Сливенско. Първоначално учи в местното училище, след това в Котел, а през 1848 г. продължава образованието си в Цариград, като постъпва в гръцката „Велика школа“ в Куручешме. Обучението там не му допада и напуска, за да замине за Одеса, където завършва с отличие Първа одеска гимназия. След това продължава образованието си в Московския университет като стипен-

¹ Пълното заглавие е „Карманная книга для русских войнов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (1854 г.).

диант на българския търговец и дарител Иван Денкоглу. В Москва се сближава с руски слависти, историци, учени и писатели, които се стреми да запознае с българската писменост и фолклор. След завръщането си в България Филаретов преподава в София (1857 – 1861) в основаното там от Ив. Денкоглу училище и открива първото девическо училище в града. Възрожденският общественик се изявява и като активен публицист, като сътрудничи на български и руски списания и вестници.

Сава Филаретов е не само един от най-изтъкнатите български просветители и учители, един от основоположниците на модерното образование в страната ни, но и активен участник в борбата за църковна независимост на българите. Той застава зад идеята за духовна независимост на българския народ, с което привлича вниманието на османските власти и през 1861 г. Филаретов е принуден да напусне София. Той заминава за Русия, където работи в руски дипломатически мисии. По здравословни причини е изпратен в дипломатическата мисия в Кайро. С. Филаретов умира от туберкулоза едва 38-годишен, но оставя значително наследство.

Едно от значимите произведения на българския просветител е „Карманная книга“. Това е джобен руско-български разговорник, предназначен за руските войски и офицери от Дунавската армия. Съставен е „по призива на главнокомандващия граф Паскевич-Еривански за оказване на съдействие на руските войски в българските земи“ (Кювлиева 1997: 100). Целта на помагалото е да подпомага руските войници на Балканите по време на Кримската война при навлизането им в българските земи.

„Карманная книга“ е издадена през 1854 г. в Санкт Петербург в печатницата на Императорската академия на науките и носи грифа на Министерството на народното просвещение“ (Вълчев 2007: 414). Издателството отпечатва поредица от три книги, които притежават всички характеристики на военни разговорници. Изданието включва следните три наръчника:

- „Карманная книга для русских воинов в турецких походах“;
- „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“;
- „Карманная книга для русских воинов в походах по турецко-греческим землям“ (Овчарова 2023: 62 – 63).

Изхождайки от класификацията на Г. Левченко (Левченко 2007: 12 – 13), можем да причислим „Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям“ (1854 г.) към специализираните, и по-конкретно – към военните разговорници

или въпросници, чието предназначение е да улесни войниците по време на Кримската война при комуникацията с местните жители. С помощта на тези въпросници войниците интервюират местното население, за да получат нужната им информация за вражеската армия.

По отношение на количеството и разположението на първия език пособието е двуезичен разговорник от пасивен тип. С. Филаретов използва за изходен език чуждия, а преводите са на родния език (чужд език → роден език). Тематиката на помагалото цели да подпомогне адаптирането на новодошлите чужденци, които преминават за пръв път в друга, доста различна социокултурна среда.

Важно е да отбележим, че разговорникът на Филаретов се състои от предговор и три части:

- *Замечания к Русско-Болгарским разговорам;*
- *Разговоры Русско-Болгарские;*
- *Словарь Русско-Болгарский;*
- *Основныя правила Новоболгарскаго языка.*

В предговора на разговорника С. Филаретов обяснява фонетиката на българския език и буквеното означаване на някои звукове, които са чужди за руското ухо. „Това е извънредно полезно при ползването на книгата, тъй като реално в България по това време няма единен правопис. Няма и всеобщопризнати и всеобщовалидни граматически описания“ (Вълчев 2007: 415).

Разговорникът (първата част на помагалото) съдържа четири раздела: *В разъезде, рекогносцировке и фуражировке; Еще распросы о неприятеле; На квартире* и *Разговор русскаго воина с болгарским священником*. „В две колонки са дадени примерни въпроси и отговори на руски и на български. Обхванати са както възможни въпроси, свързани с всекидневието на местното население, така и теми, отнасящи се до непосредствените задачи на войниците, засягащи разузнаването, снабдяването с храна и фураж, разквартируването, богослужението и т.н.“ (Вълчев 2007: 422).

Втората част – *Словарь русско-болгарский* – съдържа 2433 думи. Подборът на думите е съобразен с лексиката, използвана в първата част на наръчника. Този речник е добре описан от В. Кювлиева (Кювлиева 1997: 101), затова няма да се спираме на него.

Последната част е озаглавена *Основныя правила Ново-Болгарскаго языка* и представлява стегнато граматическо описание. Филаретов прави граматическа характеристика на българския език, за да запознае ползвателите с основните различия между българския и руския език.

Интерес представлява първата част на наръчника – *Разговоры Русско-Болгарские*. Тази част съдържа примерни въпроси и отговори на руски и български език, които подпомагат комуникацията на войниците с местното население. С. Филаретов е разделил изразите на въображаемите събеседници по роли, като е отбелязал с буквата **Р** въпросите, които се задават от руските войници, а възможните отговори, които биха получили от българското население, с **Б**.

За осъществяване на пълноценна комуникация от съществено значение е преводът на езиковите единици. Преводаческият процес не е проста замяна на единици от един език с единици от друг, а сложен процес, в който преводачът е изправен пред редица трудности и предизвикателства. Преводът е ситуация на двуезична комуникация, в чиято основата лежи билингвизмът, т.е. способността преводачът да използва в комуникацията два езика. Попадайки в ситуацията на комуникация на един от двата езика, всеки преводач неизменно изпитва въздействието на другия език. В неговата реч в по-малка или по-голяма степен се проявяват признаци на интерференция (т.е. въздействие на системата на единия език върху другия в условията на двуезичие), като за интерференцията най-често си спомняме, когато става дума или за чуждоезиково обучение, или за превод от един език на друг (Томанова 2009: 6).

Използването на определени замени или преводачески трансформации се обуславя от различията между изходния език и езика на превода. Важно е да се отбележи, че пълно сходство между две езикови системи, както и пълно, неподлагащо се на компенсиране различие се среща доста рядко.

Необходимо е да уточним, че когато говорим за трансформация на текста, имаме предвид преобразуване на текст от един език в текст на друг език. Но това преобразуване не трябва да се разбира буквално – самият изходен текст (оригиналът) не се „преобразува“, защото той не се променя сам по себе си. Този текст, разбира се, остава непроменен, но от друга страна, на неговата основа се създава друг текст на друг език, който наричаме превод. С други думи, терминът „трансформация“ се употребява в този смисъл, когато се използва в синхронното описание на езика като цяло: става дума за определено отношение между два езика или речеви единици, от които едната е оригинална, а втората се създава на основата на първата (Бархударов 1975: 6).

Терминът *трансформация*² в теорията на превода идва от трансформационната граматика, но наред с този термин се срещат и други. З. Д. Лвовска определя тези промени като *еквивалентни преобразувания*, Л. К. Латишев използва термина *трансезиково перифразирание*, а А. Д. Швейцер ги нарича *прийоми на превода*. В настоящата статия ние ще си служим с термина *трансформация*, който в руското преводознание широко се използва, основавайки се на концепцията за превода на Л. С. Бархударов (Томанова 2009: 14 – 15).

Българските възрожденски съставители на разговорници подхождат много внимателно към използването на една или друга преводна трансформация. Причината за това е свързана с предназначението на тези книги, които се отнасят към групата на учебните помагала за чуждоезиковото обучение. В тях са включени примерни диалози, които са преведени от един език на друг и целят да подпомогнат обучението по даден чужд език. По тази причина преводачите на тези помагала трябва внимателно да подбират думите за превод, за да дадат начални знания на ползвателя за даден чужд език. Изключение не прави и наръчникът на С. Филаретов, който е предназначен да подпомага войниците и офицерите в комуникацията им с местното българско население. Помагалото е написано на руски език, което не би трябвало да затрудни преводаческата дейност на автора, защото езиците са близкородствени. Според И. Ликоманова преводът от руски на български може да се определи като славяно-славянски и при подобни случаи преводачите трябва да се съобразяват с два типа езикови особености: „едните са обусловени от генетическото родство на езиците, улесняващи всеки превод, а другите илюстрират различията между всеки два от славянските езици“ (Ликоманова 2006: 28). Като имаме предвид думите на авторката, можем да обобщим, че при превеждане от близкородствени езици, от една страна, преводачът е улеснен в своята дейност, но от друга страна, това може да го въведе в капан, ако не вземе под внимание характерните особености на всеки от езиците.

В статията са представените примери, които илюстрират възгледите на С. Филаретов относно възрожденските принципи на превода. В своята преводаческа практика авторът се ръководи от теоретическите принципи в преводаческата дейност, използвани през Възраждането – идеите на оригинала да се предадат чрез ясен и точен език, близък до оригинала. Спазването на този принцип се вижда при превода

² Особеностите при превод между славянски езици подробно са представени в монографията на И. Ликоманова – вж. Ликоманова 2006.

на по-дълги и усложнени изреченски структури. В тези случаи дословният превод е невъзможен и се предпочита т. нар. свободен превод по смисъл, който показва езиковия усет на преводача. В настоящата статия ще използваме термина „свободен превод“, когато става въпрос за лексикални преводни преобразувания.

Основната цел на разглеждания от нас наръчник е да служи като помагало при общуване на руски и български език за начинаещи и по тази причина в него преобладават прости изречения. Характерна особеност на тези изреченски структури е, че в тях са включени дословно преводими думи и словосъчетания. В тези случаи преводът се свежда до проста замяна на единиците от единия език с единици от другия език. На мястото на определена дума се вписва нейният „буквален“ еквивалент, което се определя като липса на трансформация или нулева замяна (Томанова 2009: 36 – 37).

Постой! Погоди! Послушай! – Постой! Почакай! Послушай! (3)³

Откуда ты? – От где си? (3)

Я не здешний. – Аз не съм тукашен. (3)

Нет, не знаю. – Не, не зная. (4)

Не далеко. – Не е далеч. (4)

Есть один кузнец. – Има един ковач. (6)

Есть. Нет. – Има. Няма. (10)

Посочените примери са доказателство, че С. Филаретов се придържа към буквалния превод на думите и изразите в своя разговорник, когато съществуват еквивалентни езикови единици и в двата езика. Целта на този начин на изграждане на помагалото за изучаване на чужд език е да улесни ползвателите при усвояването на елементарни фрази, които по-късно ще могат свободно да използват при комуникация наравно с носителите на дадения чужд език.

Въпреки че С. Филаретов отлично познава и руския, и българския език, преводът от близкородствени езици може да се окаже доста затруднен от езикови единици, наричани лъжеприятели (Крейчова 2016: 189 – 195), псевдоприятели или лъжливи приятели на преводача. В езиците съществуват думи, които от фонетична или графична гледна точка са идентични, но са с различно значение и в науката за превода се наричат „междуетимологични омоними“. При превода на някои от изразите в *Карманная книга* откриваме примери на междуетимологични омоними:

*Нет ли на этой дороге лесов, болот, горы, ущелья? – Няма ли по този път дъбрави, блатата, **горы**, клисури? (7)*

³ В скобите е отбелязана страницата, от която е примерът.

Дорога идёт через горы. – Пътят минува през гори. (7)

Вы приедете потом к горам. – Сетне вий ще достигнете до горите. (8)

Переехавши горы опять ровные места будут. – Като минете горите захващат пак равните места. (8)

А в горах каково? – А в гората какъв е? (11)

Всю дорогу надо ехать с горы на гору. – По пътя трябва да са язди от гора на гора. (13)

Руската дума *горы* означава *планини*, но С. Филаретов системно я превежда като *гора/и* на български. Поради близостта в лексиката на двата езика (руския и българския) не е изненада, че авторът се е поддал на интерференция от изходния език (руския) към преводния (българския) и неволно по невнимание е подменил българския преводен еквивалент с руската дума. Същата механична подмяна откриваме и при превода на руската дума *стол* (на български се превежда като *маса*) в следния израз: *что стол наш не богатый – че нашият стол не е тъй богат* (47). Тези преводи водят до промяна в значението на думата и са типични примери на отрицателна интерференция, която е отразена при превода само на руските думи *гори* и *стол* (Овчарова 2023: 221).

Вече беше споменато, че характерът на разглежданото помагало предполага в него да преобладават словосъчетания и прости изречения, които съдържат дословно преводими думи. Въпреки че авторът на *Карманная книга* се придържа към точния превод, често се налага да прибегва и до свободен превод по смисъл, когато буквалният не е възможен или не е подходящ. Лексикалните трансформации са най-често използвани от преводачите и основен елемент при тези преобразувания е лексикалната единица.

Като пример за свободен превод по смисъл от военния руско-български разговорник можем да посочим следния израз: *но жители по большей части хлебопашцы занимаются скотоводством* (6). В този случай С. Филаретов е предпочел да преведе израза, като използва синтактична конструкция, която е близка по смисъл до оригиналния изказ, а именно: *но жителите по-много са орачи и овчари* (6).

Използването на *орачи* вм. *земледелци* и *овчари* вм. *скотовъдци* в преводния текст можем да определим като лексикална трансформация, използвайки класификацията на С. Томанова (2009: 22 – 23) за видовете преводни трансформации. Към този вид преводни преобразувания авторката отнася диференциация и конкретизация на значенията, генерализация на значенията, смислово разгръщане и др. Генерализацията на значенията според С. Томанова се състои в замяна на частното с об-

щото или на видовото понятие с родовото и се нарича още *разширяване на изходното понятие*. Този вид трансформация се среща доста често и е предпочитана от преводачите, когато разширяването на обема на понятието не е от решаващо значение за точността на текста.

Заслужава внимание преводът на думата *мусульманин*. С. Филаретов превежда *мусульманин* като *турчин*, което може да се определи като генерализация.

Мусульман более. – Турците са по-много. (5)

Тази преводна трансформация е продиктувана от различната семантика на думата *мюсюлманин* в двата родствени езика. В огромната Руска империя понятието *мюсюлманин* е обобщаващо за всички етноси, изповядващи ислямската религия, а в българския език *мюсюлманин* се идентифицира като турчин. Авторът прави замяната и с друга цел – обръща внимание на народността, а не на вероизповеданието.

Интерес представляват преводните трансформации при употребите в руско-българския военен разговорник обръщения. Когато се говори за трудностите при превода от руски на български, доста често не се обръща внимание на обръщенията, защото някои учени не ги смятат за части на изречението, други ги разглеждат като разширяващ член на изречението, а трети ги определят като странични думи, които нямат граматична връзка с останалата част (по Костадинова 1987: 120 – 134). Спираме вниманието си върху обръщенията, защото те са типични за диалогичната реч, в „която често се налага обръщане към прекия или косвения събеседник“ (Маровска 1998: 226). Изследваното помагало, двуезичен разговорник, предполага именно непосредствен контакт между участниците в комуникацията. Ние ще спрем вниманието си върху тези обръщения, защото те много широко се използват в разговорната реч и за някои от тях „основна е не контактиращата, а субективно-оценъчната им функция“ (Костадинова 1987: 121).

Руските обръщения *приятель* и *батюшка* могат да изразяват в конкретен контекст разнообразни значения в зависимост от възрастта, социалния статус, взаимоотношенията между събеседниците и от това зависи какъв вариант на превод ще се предпочете.

Эй! приятель! – Ей! брате! (3)

Здравствуй, батюшка! – Добър ден, чичо. (3)

В руския език лексемата *приятель* се използва в различни ситуации и отразява цяла гама от нюанси в отношенията между събеседниците. Обръщението *приятель* може да се използва между хора, равни или близки по социален статус; може да звучи неутрално, след като събеседниците вече са установили контакт помежду си; може да изра-

заява фамилиарност и др. В случая С. Филаретов е използвал в превода на български обръщението *брат*, за да покаже не само че събеседниците са „братя“ по социален статус, но и да изрази доверието на адресанта към адресата. В българския език се обръщаме с *брат* към чужд човек, на когото можем да се доверим.

Обръщението *батюшка* в руския език също може да има различни нюанси в значението и преводът изисква съобразителност и находчивост, каквито е показал С. Филаретов. Като използва в българския превод думата *чичо*, съставителят изразява възрастовата разлика между комуникантите. С *чичо* се обръщаме в българския език към всеки мъж, който е по-възрастен, като по този начин показваме уважение и доброжелателност.

От примерите е видно, че обръщенията в българския и руския език не съвпадат напълно, затова преводачите трябва да се ръководят от ситуацията на употреба и да се съобразяват с узуса в българския език. При избора на преводните съответствия С. Филаретов се е ръководил от това какви обръщания се използват в българския, без да се подвежда от близостта на двата езика и механично да пренася чужди форми. Авторът се е ръководил от основния принцип в превода – функционална еквивалентност (по Костадинова 1987: 134).

Въпреки че С. Филаретов превеждат от руски на български, трябва да отбележим, че влиянието на чуждия език почти не се е отразило на превода. Употребата на руски думи е умерено и е в границите на възприетите в книжовната реч руски заемки.

Преводът е творчески процес, при който преводачът преобразува оригиналния текст, като следва определена преводаческа концепция. Преводните трансформации, които използва С. Филаретов, имат за цел максимално да се доближат до оригинала, за да осъществят основната си функция – комуникация с местното население. В преводната си дейност възрожденският просветител винаги се е ръководил от принципа за ясен и разбираем превод. В своята преводаческа практика той използва както усложнени преводни конструкции, така и опростени, което освен придържане към оригинала показва и високата обработеност на книжовната реч на преводача.

В заключение можем да кажем, че качественият превод е в резултат на компетентността на преводача, който познава особеностите и на двата славянски езика на всички нива. Възрожденските книжовници, към които можем да причислим и С. Филаретов, преди да възникне същинската теория на превода, показват завидни познания в областта на методите и

стратегииите на преводния процес и с право можем да ги причислим към заслужилите дейци за развитието на науката за превода.

ЛИТЕРАТУРА

- Бархударов 1975:** Бархударов, Л. С. *Язык и перевод*. [Barhudarov, L. S. *Yazyk i perevod*.] Москва: Международные отношения, 1975.
- Вълчев 2007:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на български език*. [Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarski ezik*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Костадинова 1987:** Костадинова, Г. За превода на някои руски обръщения на български език. [Kostadinova, G. *Za prevoda na nyakoi ruski obrashtenia na balgarski ezik*.] // *Езикови проблеми на превода (руски език)*, съставител: Ив. Васева. София: Наука и изкуство, 1987, 120 – 134.
- Крейчова 2016:** Крейчова, Е. За т. нар. „неверни приятели на преводача“ в славянски контекст. [Kreychova, E. *Za t. nar. „neverni priyateli na prevodacha“ v slavyanski kontekst*.] // *Българистични четения – Сегед 2015. Международна научна конференция – Сегед, Унгария, 11 – 12 юни 2015 г.* Сегед: JATEPress, 2016, 189 – 195.
- Кювлиева 1980:** Кювлиева, В. Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни в българския език. [Kyuvlieva, V. *Morfologichna adaptatsiya i asimilatsiya na turskite zaemki – sashtestvitelni i prilagatelni v balgarskiya ezik*.] // *Известия на Инстута за български език, кн. XXIV*. София: Издателство на БАН, 1980, 78 – 136.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Речниковото дело през Възраждането*. [Kyuvlieva, V. *Rechnikovoto delo prez Vazrazhdaneto*.] София, 1997.
- Левченко 2007:** Левченко, Г. *Словарь-разговорник в России: типологический и социолингвистический аспекты*. [Levchenko, G. *Slovar'-razgovornik v Rossii: tipologicheskij i sotsiolingvisticheskij aspekty*.] Москва, 2007. <dslib.net/sravnitjazykoved/slovar-razgovornik-v-rossii-tipologicheskij-i-sociolingvisticheskij-aspekty.html> (25.11.2019).
- Ликоманова 2006:** Ликоманова, И. *Славяно-славянският превод*. [Likomanova, I. *Slavyano-slavyanskiyat prevod*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Marovska, V. *Stilistika na balgarskiya ezik*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.

Овчарова 2023: Овчарова, Д. *Двуезичните разговорници през XIX век (социолингвистичен и лингвистичен дискурс)*. [Ovcharova, D. Dvuezichnite razgovornitsi prez XIX vek (sotsiolinvistichen i lingvistichen diskurs).] Стара Загора: ТрУ – ДИПКУ, 2023. <<https://www.dipku-sz.net/A/B/Dvuezichnite-razgovornitsi-prez-H-H-vek-sotsiolingvistichen-i-lingvistichen-diskurs/?PU=1&cMenuId=4>> (12.10.2024).

Томанова 2009: Томанова, С. *Междуезиково взаимодействие в превода: От руски на български и от български на руски език*. [Tomanova, S. Mezhduezikovo vzaimodeystvie v prevoda: Ot ruski na balgarski i ot balgarski na ruski ezik.] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2009.

**ЛЕКСИКОГРАФСКИТЕ ЗАБЕЛЕЖКИ
НА КУЗМАН ШАПКАРЕВ
ВЪРХУ „СЛОВАРЯ НА ПРОФЕССОРА ДЮВЕРНУА“**

*Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

**KUZMAN SHAPKAREV'S LEXICOGRAPHICAL
COMMENTARIES ON “BULGARIAN LEXICON BY
PROFESSOR DUVERNOY”**

*Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv*

mitzkova@uni-plovdiv.bg

The main focus of the present article is a little-known commentary by the National-Revival writer and folklorist Kuzman Shapkaev on the dictionary “A Lexicon of Bulgarian language based on folk literary heritage and publications of today’s press” (Moscow, 1885–1889) by the Russian Slav scholar Alexandre Duvernoy. Shapkaev’s lexicographical notes on the dictionary were published in the Exarchate newspaper “Noviny” in late 1891 and early 1892. In the extensive material, he lists, interprets, and comments on over 120 word forms, divided into two groups: 1. words that are not found in the dictionary; 2. words, the meanings of which have been incompletely or incorrectly interpreted.

Kew words: Kusman Shapkarev, Alexandre Duvernoy, Bulgarian lexicography, dialect lexis, dialect dictionary

В езикостроителната философия на Възраждането съставянето на речник на целокупния български език наред със създаването на единна граматика се възприема като онази належаща необходимост, от осъществяването на която зависи не само формирането на общия книжовен език, а и самото духовно добруване на българите. Съзнателният и предумишлен подход към това начинание се дефинира като едно от

важните условия за успешното осъществяване на българската модерност, на културната, просветната и езиковата програма, която да сплоти и издигне престижа на формиращата се нация (Мицкова 2020: 132). Както отбелязва Ив. Шишманов в края на XIX в., „викът за словарь е толкова характеристичен за средната епоха от нашето възраждане, щото с пълно право може да се каже, че в него е изразен върховният идеал на тогавашните наши учени“ (Шишманов 1894: 694). И въпреки че преди Освобождението така и да не се стига до създаването на речник на книжовния български език, в търсенето на единство на нормата езиковите архитекти на Възраждането ясно и настоятелно определят водещата роля на граматиката и речника за стабилността и стандартността на формирания се книжовен език. В техните виждания граматиката и речникът се определят като „основното кодифициращо начало при формирането на книжовния език“ (Венедиктов 1981: 102).

В този контекст издаденият посмъртно труд на руския славист Александър Дювернуа „Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведеніямъ новѣйшей печати“ (Москва, 1885 – 1889), съдържащ около 20 000 думи, като първия завършен речник на българския език, който запълва „съ себе твърде съществена и отколе живо усещана празнина“ (Дринов 1893: 95), предизвиква незабавна реакция от страна на българската общественост. Поради съзнанието за важността и „значението, което този труд ще има за по-нататъшните лексикографически работи по български език“ (Дринов 1893: 96), българските филолози, книжовници и радетели на езика се вглеждат критично в него и покрай заслуженото признание за приноса му не само за българската езикословна наука, но и за славянското езикознание отбелязват и неговите недостатъци.

Строители на книжовния език и събирачи на живия български език като П. Р. Славейков, Н. Геров, Д. Матов, М. Дринов посочват като основна слабост на речника факта, че „преди сичко, Дювернуа се е ползвал само от печатни източници“ (Матов 1892: 450) и не е познавал задълбочено живия български език. Най-мек и обективен в своите анализи е М. Дринов, чието мнение на професор в Харковския университет и тънък познавач на българския език и неговите диалекти е потър-

сено за оценка на лексикографския материал още преди неговото излизане¹. В изчерпателната рецензия за речника², публикувана на страниците на „Периодическо списание“ през 1893 г., той отбелязва:

Тук пръв път, може се каза, че е направен опит да се съберат наедно не само общеупотребителните, но и областните речи на българския език, до колкото, разбира се, те са се исказали, главно, в паметниците на народното творчество, издадени до 80-те години на нашия век“.

(Дринов 1893: 95)

Особено настъпателен в своите забележки е Н. Геров. Макар да се възползва от лексикографския пример на Дювернуа, „а често и от неговите извадки“ от писмените източници (Дринов 1896: 897), в предговора към първия том на излезлия няколко години след „словаря“ „Речник на българский язык“ Геров критично коментира:

Имами сега и речника от А. Дювернуа, нъ и той е изваден от няколко такиви книги, па и урядникът му не е знаял Българский язык, та знаменованието на речити е лучил по изреченията, в които ги находил в тия книги, и така много речи е тлъкувал неправо.

(Геров 1895: III)

На свой ред, като ревностен събирач, записвач и познавач на българския жив език и на българското народно творчество, в началото на 90-те години на XIX в. К. Шапкарев също обръща с надежда и вълнение своя поглед към новоизлезлия словарь на Дювернуа и както самият той свидетелства, „с голямо любознание отърчах, намерих и се снабдих с едно тяло от него (речника – бел. моя, М. М), състоящо се от девет

¹ Както отбелязва П. Лавров в предисловието към първия том на речника, самият Ал. Дювернуа, не познавайки достатъчно добре живото българско произношение, е съзнавал необходимостта да се поставят правилните ударения върху включените в словника думи. За тази цел е смятал да се отправи към България, но приживе не успява да осъществи това намерение. Ето защо редакторите на изданието се обръщат към бившия студент на Московския университет, „възрожденца от село Пирдоп, Златишка околия“ Тодор Влайков с молба да постави ударенията на думите в речника (Лавров 1889: VIII). За да са сигурни в избора си, те изпращат за оценка и анализ извадка от неговата работа на Марин Дринов, който по това време вече е професор в Харковския университет (Лавров 1889: VIII – IX).

² Рецензията, която Дринов пише на руски език, е публикувана в „Периодическо списание“ в превод на български език, направен от Н. А. Начов.

цели томове, и немедленно го прегледах внимателно“ (Н, № 25, 17.12.1891, 3³).

Зад този жест всъщност прозира дългогодишният интерес на книжовника към лексикалното богатство на езика. Той е олицетворение на неговите собствени разбирания и представи на езикостроител и ревнител, в които се отразява възрожденската концепция за създаването на единен, общ и богат книжовен език:

Следователно, за да би се съставило от българските наречия и поднаречия пак едно цяло, еднообразно, един цял еднообразен и богат язык – български какъвто е бил во старо време, необходимо би било да се събере разпръснатий му материал и от най-отдалечените ъгли на разпространеното българско население и, откак се събере всичкий, да се избере от него все що е наше, българско, та да се вложи в народното ни влагалище – българските словари и граматики.

(Шапкарев 1968 (1891): 51)

Възрожденската идея да се съберат наедно разпръснатите богатства на българските говори и да се изследват, за да се изгради един „пълен язык“, с който „бихме могли да се гърдеем“ (Шапкарев 1968 (1891): 51), е онази светла нишка, която Шапкарев следва във всичките си филологически начинания. Тя намира израз и в излезлите през 1891 – 1892 г. части на първите два тома от неговия прословут „Сборник от народни умотворения“. В предговора към последния излязъл том Шапкарев съобщава, че предстои отпечатването на третата част на сборника, в която според него най-важното ще бъде речникът, който „съдържа около 7000 речи, разпределени на три отдела: 1. общи думи; 2. географически имена; и 3. чужди думи употребявани в наший язык. Всички тие ще бъдат потънко обяснени с необходимите доказателства“ (Шапкарев 1973 (1892): 8).

За съжаление, диалектният речник на Шапкарев така и не вижда бял свят, но като книжовник със специално отношение и дълбока ревност към българските речи той се чувства длъжен да изкаже своето мнение за „словаря на професора“. Неговите лексикографски забе-

³ Означаването на оригиналните броеве на в. „Новини“, където през 1891 – 1892 г. излизат лексикографските бележки на К. Шапкарев, и съответното библиографско посочване на източника е дадено по следния начин. На първо място стои инициалът на вестника – Н (за в. „Новини“), след това са съответният брой, датата, на която е излязъл, и страницата.

лежки върху речника на Дювернуа са отпечатани в 7 броя на екзархийския вестник „Новини“⁴ в края на 1891 и началото на 1892 г. Изразявайки гласно разочарованието си, че в речника фигурират едва около 1000 от думите, които той с усърдие и прилежност е събирал в продължение на близо половин век, за да покаже и да докаже на научната общност, пък и на самите българи, че „нашій язык не само е жив и съществующ во устата на народа со всите си подробности и свойства на един пълен и богат язык, но по-жив даже и по-богат от много други днешни, възхваляващи за богатството си язици“ (Шапкарев 1968 (1891): 50), Шапкарев с горчивина отбелязва:

Това е, което ми даде повод да напиша настоящите си редове и да ги обнародвам чрез печат, за да дам на любителите на народната ни сиромашка книжнина едно малко понятие за събраните ми речи.

(Н, № 25, 17.12.1891, 3)

В обширния материал книжовникът изрежда, тълкува и коментира над 120 словоформи, разпределени в две групи: 1. думи, които не се срещат в речника; 2. думи, чиито значения са изтълкувани непълно или неправилно. Идеята му е да изложи „по няколко само речи и от обете споменъти категории“, като изреди „първо от ония, които никак ги нема у казаный словарь на Дювернуа, и сетне и от ония които ги има, със значениято им зададено в сравнение с онова, на което се намират те“ в Шапкаревата сбирка (Н, № 25, 17.12.1891, 3).

И в двете групи думите са подредени по азбучен ред, на всяка от тях, както и на граматичните ѝ форми са поставени ударенията, а като правило речниковите статии започват с морфологичното описание на съответната единица. Както отбелязва В. Кювлиева, „сполуката на автора е преди всичко в подбора на думите, в стремежа да се конкретизира тяхното географско разпространение и в умението да се обясни значението им – било с общоизвестен синоним, било с кратко изречение или с по-дълго описание, което в отделни случаи придобива етнографски или енциклопедичен характер“ (Кювлиева 2001: XIII).

Като отличен познавач на народните обичаи и традиционния бит на българите, освен очакваното представяне на лексикалното значение на съответната дума и метафоричните ѝ употреби Шапкарев често добавя още разяснения или допълнителна информация, свързана с предназначението и приложението на разглеждания предмет, явление или

⁴ За подробното библиографско описание на броевете вж. Шапкарев 1891/1892.

действие. Особено любопитни са описанията на местни обичаи, ритуали и вярвания, рецепти, сцени от ежедневието, които включва като подробни бележки при представянето на редица диалектни названия за храни, болести, облекло, оръдия на труда, природни явления, човешки взаимоотношения и др. Макар и да не е прокарал като принцип отбелязването на селищата и регионите, от които е извлечен изворният материал, на много места Шапкарев е дал и тази информация, особено що се отнася до примерите, богати на етнографски сведения. Най-голям процент позовавания са от родния за книжовника Охрид, както и от разположения в съседство с него град Струга, но също така и от други места в югозападните краища на българската езикова територия, като Кукуш, Воденско, Тиквешко, Костурско, Прилеп, Битоля, Самоковско, Драма.

В списъка с думи от народните говори, които по наблюденията на Шапкарев не се срещат в речника на А. Дювернуа, са изброени и разтълкувани отличителни и архаични диалектни думи, характерни за съответния регион или населено място, специфични названия, свързани с всекидневието, домашния бит, начина на живот, които не се наблюдават в книжовния език или други диалекти. Чрез тях охридският книжовник и фолклорист не само разкрива богатството на диалектната лексика, но рисува пъстрия и многообразен свят на българина и неговия начин на мислене. „Речите, които не се намират у словаря на Дювернуа“ (Н, № 25, 17.12.1891, 3), могат да се разпределят в няколко тематични групи⁵:

- названия на животни: *Бѣльвица* – ‘дребна риба’ (Охридско); *Вервѣрица* – ‘катерица’ (Охридско); *Гайгур* – ‘камилско птиче, щраус’ (Струга); *Икра* – ‘хайвер’; *Клипѡтарец* – ‘вид плосък червей, тения’; *Матор* – ‘стара мъжка свиня, нерез’, *Маторница* – ‘стара женска свиня’; *Млѣкце* – ‘смето на мъжките риби’; *Озимка* – ‘крава или биволица, отелена през миналата година, която да дава мляко и през зимата на следващата’;
- названия на растения: *Бърза*, *Бързица* – ‘вид бързоузряваща царевица’; *Грѡ’ор* – ‘вид фуражно бобово растение’, секирче; *Жируа* – ‘глава от бяло зеле’ (Кукуш); *Лисиче* – ‘вид червено сладко грозде’ (Гуменджа), *Лисичина* (Охрид); *Лукѡзина* –

⁵ За разпределението на отделните групи лексеми се възползвам от класификацията на В. Радева по отношение на тематичното многообразие на диалектната лексика. Вж. Радева 1982: 24 – 40.

- ‘плитка от перата на чесновия лук’; *Мѐкаш* – ‘тръстиково растение с остри листа, шавар’; *Мòминок* – ‘вид цвете’; *Рѐлюшка* ‘чепките на грозде без зърната’, *челка* (Самоков); *Рутлайца* ‘вид черно и много крехко грозде’ (Охрид);
- названия, свързани с природата: *Бѝгор* – ‘мек шуплест камък’; *Винò-жито* – ‘дъга’ (Охрид); *Гòрница* – ‘малка планинка, тумба, могила’; *Грàгор* – ‘каменлива и безплодна почва’;
 - названия за оръдия на труда: *Белѐгня* – ‘права дъска, използвана за линия в зидарството’, ‘камък, с който се острят ножовете’; *Вàло* – ‘платно от конски косми, от което се правят сита за сеене на брашно’; *Вър̀ша* – ‘вид риболовен кош’, ‘островр̀х кош, с който се покрива квачка с пилета’; *Зàткалник* – ‘зап̀вачка на тъкачен стан’; *Плю̀то* – ‘дървено приспособление, което се поставя в горната част на рибарска мрежа, за да плува над водата’; *Раб̀уница* – ‘метла’ (Костурско); *Рàзор* – ‘канавка край пътя; плитък ров между две ниви’;
 - названия, свързани домашния бит и жилището: *Бл̀зна* – ‘стомна, челик’ (Охридско, Самоковско); *Зàврак* – ‘долап, ракла, която служи и за врата между две съседни стаи’; *Лòжник* – ‘вълнен юрган’; *Нòгалька* – ‘дървена степенка, подножка’; *Пл̀зда* – ‘една от двете най-долни дебели дъски в основата на лодка’; *Пла̀чка* – ‘тънка дъбова дъсчица под керемидите на покрив’;
 - названия, свързани с народни обичаи и традиционни дейности: *Зàлек* – ‘традиционен обичай за нощно ловене на шарани през лятото’ (Охридско и Стружко); *Зàрек* – ‘уроки’; *Нѐядка* – ‘деня, през който не се яде нищо, се пости съвършено. Такви дни са: предпраздненството на Водици, *вòдокърст*, иначе наричан т. е., 5-й януарий, а по някои места и пред Божик. – 24-й декемврий“ (Н, № 30, 3.01.1892, 3);
 - названия за дрехи и части на облеклото: *Гàшиник* – ‘1. Платнена тясна бяла ивица, на обата края везана, с клабодан, с която, преврена, вързват се и се опасват гащите“ (Н, № 25, 17.12.1891, 4); *Кл̀ашня* – ‘шаяк’; *Нàплиток* – ‘плитки коса, които се слагат за удължаване на естествените плитки’; *Ног̀йца* – ‘долната част на панталони или гащи, крачол’ (Струга); *Парт̀еница* – ‘партенка’;
 - названия, свързани с храната и приготвянето ѝ: *Ѐришче* – ‘гъсто брашнено ястие от малки топчета’; *Ж̀гòлбан* – ‘кокал без месо’; *Пàспал* – ‘брашнен прах’;

- названия на болести: *Жа̀бици* – ‘болест по кравите, от която се надуват венците им и не могат да ядат’, *Жегòйна* – ‘кисловина, що излиза из устата ни, когато стомахът ни е истинал’ (Н, № 25, 17.12.1891, 4); *Мъчèтинки* – ‘детинска болест в устата на скоро родени отрочета’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *На̀дседвам* – ‘За кръвта казват надседва, когато от силно ударанье на некое место, събира се под кожата на удареното место подсинела и подцърнела кръв’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *На̀дяда* – ‘външна телесна болест’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *Ракòтинка* – ‘храчка’;
- названия, свързани с човека (части на тялото, външен вид, характер): *Бу̀ят* – ‘буен’, ‘за жена с̀ията и бу̀ята разумяват: пълна, снажна, здрава и весела жена’ (Н, № 25, 17.12. 1891, 3); *Вèгав* – ‘кривоглед’; *Га̀шиник* – ‘простак’ (Самоковско); *Гòйница* – ‘дребни цървени зърнца, що излизат по лицето на здравите и пълни млади людие в знак на телесната им здравина’ (Н, № 25, 17.12. 1891, 4); *Двеòбразник* – ‘двуличник’, *Джу̀мка* – ‘цицина на главата’, *Дугав*, – ‘здрав умствено’ (антоним на недъгав); *Мо̀мино* – ‘подразумяваемо: лице’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *Обѝшник* – ‘който не стои на едно место, а обхожда чуждите места, къщите и улиците’, ‘миткало’ (Н, № 30, 3.01.1892, 4); *Плòдница* – ‘матка’, *Подвѐдница* – ‘сводница’;
- названия, свързани с човешки действия и дейности: *Га̀латвам* ‘изобличавам’ (Охрид, Самоков); *Джа̀рам се* – ‘гледам на около си како несъзнателно и безцелно’ (Н, № 25, 17.12.1891, 4); *Дош̀иквам се* – ‘досещам се’; *Дрòчкам* или *дрòча* – ‘лежа в постелята си без да спия, без да съм болен и въобще без да имам каква да е нужда от леженье’ (Н, № 25, 17.12.1891, 4); *Ка̀хтам* – ‘излюпвам, истребвам горнята зелена кора, кахтинката на узрелите орехи’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *Ло̀мотам* – 1) ‘мърдам езика си несъзнателно и произнасям некакви беззначителни и неразбираеми звукове’, 2) ‘бръщолевя’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3); *Рѐпам* – ‘скубя дребните влакна и мъха от лицето на някого’ (31, 10.01.1892, 4);
- прилагателни: *Жèкав*, *жèкава*, *жèкаво* – ‘жилав’; *Инь*, *и́ньа*, *и́ньо*, ‘друг, чужд’ (Самоковско); *Лив*, *ливя*, *ливо* – 1) ‘изядено или сплескано от една страна некое валчесто тело така, щото да му се развалила правилната валчевина’, 2) ‘преносно, ‘крив, хром човек’ (Н, № 30, 3.01.1892, 3) и др.

На свой ред, както самият Шапкарев отбелязва в уводната част на своя критически материал, той обособява и втора „категория“ от думи – „Речи, които се намират и в словаря на Дювернуа“ (Н, № 31, 10.01.1892, 4), но са изтълкувани половинчато или неправилно. Сравнявайки ги с подробния списък от своята лексикална сбирка, българският книжовник споделя своето огорчение от факта, че в този случай, за съжаление, не открива у Дювернуа очакваното за такава отговорна задача като съставянето на цялостен речник на българския език усърдие, жар и грижливост:

Но колко останах разочарован, когато видях, че от 2000-тых и повече споменъти речи, които имам на расположението си, едва ли половината само от тях фигурират в реченний словарь, а останълите половина никак ги нема. А и от ония които ги има, на повечето значението им е изложено или непълно или неясно и не точно определено, или пък и съвсем инакво, та ето че радостта ми (...) излазя пак ялова.

(Н, № 25, 17.12.1891, 3)

Тъй като в тази т. нар. „категория“ са изброени думи, които са включени в речника на Дювернуа, при представянето им Шапкарев следва принципа на съпоставката. За всяка отделна лексикална единица той въвежда първо значенията и употребите от своя списък, които сравнява след това с примера у Дювернуа.

Книжовникът обръща особено внимание на думи и форми, които са отбелязани в речника на Дювернуа със значение, различно от познатото му значение. Например разпространеното значение на лексемата *домошар* (‘човек, който обича да стои въщи’) е съпоставено със значението ‘домакин’, което Дювернуа посочва в речника си:

Домашар, с. м. = 1) Който си седи все у дома, а не излазя по вън, особито който седи без работа; 2) домашната змия, мишоядката, която наричат и: *талосъм*.

По Дювернуа:

Домашарин с. м. домохозяин (домакин – бел. моя, М. М): Всички тия училища трябва да имат освен обиталища за учителите (ако не са домашаре) и за странни детца още и пространна градина Л. Д. 1869 р. 192.

(Н, № 32, 14.01.1892, 3)

По този маниер са сравнени значенията на думи като *вързма* ‘мрежа от въжета за товарене на кон’ и *вързма* ‘камилска сбруя’ у

Дюверуа (Н, № 31, 10.01.1892, 4); *гурам* ‘банъям с топла – гореща вода’ и *гуркам* ‘ныряю’ (гмуркам се) у Дювернуа (Н, № 32, 14.01.1892, 3); *испол* ‘дървен ссѣд с ръчица, – църпалка’ и *испол* ‘половина’ у Дюверуа (Н, № 32, 14.01.1892, 4); *каната* ‘едноръчно винено гърне, с което, пълно с вино, канат на сватба или на гости’, и *каната* (от н. гр. каната ‘вид кана’) ‘кружка’ (халба) (Н, № 32, 14.01.1892, 4); *пѣсяк* ‘кучешки зъб’ и *пѣсяк* ‘псарь’ (чиновник царей в XIV в.) (Н, № 34, 21.01.1892, 3) у Дювернуа и др.

В други случаи Шапкарев забелязва речникови единици, чиито значения у Дювернуа са представени твърде кратко, често само с една дума в руския превод, което би затруднило цялостното и дълбокото разбиране на смисъла на съответната словоформа. Ето защо той прибъгва до създаването на по-големи по обем речникови статии, в които включва необходимите според него допълнителни разяснения, обяснения, тълкувания:

Карта, с. ж. = 1) дървен, издълбан от една дървена част, ссѣд, в който како в гарне, държат вино, особито когато отиват на път или по външна работа, – чутура, плоска, бъклица. 2) В Кукуш, мера, равна с 150 драмове, с която мерит и продават единствено само сусамовото масло (шарлаган).

По Дювернуа:

Карта с. ж. посуда для вина (...) (ср. чутура, бъклица).

(Н, № 33, 17.01. 1892, 3)

Например за лексемата *рало*, която у Дювернуа има две значения, представени кратко с две думи в руския си превод – ‘плуг’ и ‘двойка, чифт’, Шапкарев прави цяло изложение с доуточнения и тълкувания, в което помества и конкретни примери от практиката, допълнителни употреби, синоними. Със своята особена проникателност и чувство за езика за отделните значения той дори обяснява в дефинициите аналогията, въз основа на която те възникват (Кювлиева 2001: XV):

Рало, с. ср. = 1) малко ораческо оръдие, чрез което преорават или пременват изораните еднѣж с плуг ниви та ги посеиват, – орало; 2) двойка от волове, биволи и въобще всякоя двойка която условно се взема за единица, турс. чифт. Така н. п. *рало чорани, обуца, ръкавици* и пр. По същата аналогия и всяко нешто, съставено от две единици, като: *рало*

гащи, ножищи, клещи и пр. още и: *нощви*, *крошни*⁶ и др.; 3) С това название се наричат и повече от две еднородни единици, вземени в куп и условно за единица; като: *рало чорапни игли*, – пет игли; *рало джупци*, – пет джупци⁷; *рало орехи* шест орехи и пр.; 4) Всяко количество, взето в някои случаи условно за единица; како *ралò свирци*, *рало мехтери*⁸, *рало сватои*, *рало бройници*⁹ и пр.

По Дювернуа:

Рало с. ср. 1) соха (плуг – бел. моя, М. М); 2) пара (двойка – бел. моя, М. М).

(Н, № 34, 21.01.1892, 3)

Във връзка с наблюдението, че в речника на Дювернуа значението на редица думи е „изложено или непълно или неясно и не точно определено” (Н, № 25, 17.12.1891, 3), Шапкарев прибавя и допълнителните им значения, които се употребяват в живия език. Например за лексемата *лъжичка*, която у Дювернуа е отбелязана само като ‘вид прибори’, охридският книжовник съставя подробна речникова статия, в която освен другите значения добавя и синонимни употреби от охридския и кукушкия диалект:

Лъжичка, с. ж. = 1) малка лъжица; 2) местото на човеческото тяло между корема, гръдната кост и ребрата, т. е. там дето от нътре малко по-долу стои стомаха и което обикновено е триъгленно и малко вдлъбнато. В Охр. се казва: *òложичка* от: *òлджица* – лъжица, а в Кукуш, *душа*.

По Дювернуа:

Лъжичка с. ж. род приборов.

(Н, № 33, 17.01. 1892, 3)

В примери като този ясно личи стремежът на Шапкарев да разкрие вътрешната форма, мотивацията при извеждането на допълнителните значения.

По същия начин подхожда и за редица лексеми като *ра̀лица*, *въртòглаец*, *гу̀шка*, *кла̀пам*, *лъ̀чам*, *обидвам*, *рѐса* (*рѐсачка* или *ре-сечка*) и др., чиито значения у Дювернуа са предадени само със съответстващата дума в превод, докато у Шапкарев са придружени с откъси от народната реч и от фолклора, с подробни разяснения, допълнителни

⁶ *Кро̀шина* – ‘кошница’; ‘люлка’ (БЕР – ТЗ 2012: 22).

⁷ *Джу̀птин*, *гю̀птин* – ‘циганин’ (БЕР – Т1 1971: 308).

⁸ *Мехтѐр* – в народните песни ‘свирец’ (БЕР – ТЗ 2012: 774).

⁹ *Бройнѝца* – остар. и диалект. за *броенѝца* (вж. също и БЕР – Т1 1971: 80).

значения и уточнения за стилистичната им употреба, за предназначението им. Например при представянето на глагола *наплювам* срещу руския превод с една-единствена форма у Дювернуа Шапкарев изрежда три значения, в които включва и метафоричното ‘оплювам’:

Наплювам, гл. = 1) употребява се за големи мухи, когато оставят яйчицата си на някое месо или риба, особито когато тези последните са зели малко реха (смръдлив дъх), та се излюпват цървчета; 2) за люде преносно = възнегодувам за нещо си против някого, разсърдвам се по прикрито, без да изява осясателно сърдната си; 3) исплювам някого.

По Дювернуа:

Наплювам гл. св. Наплюю.

(Н, № 33, 17.01. 1892, 3)

А за съществителното *жа̀бка*, което у Дювернуа е преведено със съответстващата дума *лягушка* (жабка), Шапкарев изрежда четири значения, в което проличава и усетът му да вниква в механизмите на появата на нови значения в рамките на една дума (Кювлиева 2001: XV):

Жа̀бка, с. ж. = 1) малка жаба; 2) малка водна корупокожа животинка в Охр. езеро, како морските стриди и миди; 3) малка корупка от подобни и още помалки езерски животинки, како лешникови люшпи, които редят по невестините сокаи¹⁰ как за украшение: (Виж. Костюм); 4) резетата на вратите и на долапите.

По Дювернуа:

Жабка, лягушка; от незнаен гроб требува да найдат и да земат кокал, който с три четири живи жабки го окачоват на това момиче, което е станало пеперуга.

(Н, № 32, 14. 01. 1892, 3)

Обширният материал на К. Шапкарев представя широтата на мисълта на охридския книжовник. От една страна, като човек, наследил възрожденските идеи за полезността на достъпното знание, той следва дълбоко вкорененото убеждение, че неговата работа е в полза на духовното развитие на българите. Но от друга страна, като стъпил в новото време, се възползва от трибуната, която екзархийският вестник му предоставя, за да привлече вниманието на читателите с факта, че пред-

¹⁰ *Сока̀й* – специално в Охрид, Струга, Прилеп, Дебърско, Кичевско – ‘част от женската носия, украса за глава’ (БЕР – Т7 2010: 290).

ставеният материал е само малка част от „градивото за български речник“, което има намерение да издаде като трета част на своя „сборник от народни умотворения“:

Тези речи от двете горепоменъти категории изложих тук в кратце само за се види какви са записаните от мене в речника на Сборника ми, които подробно и редовно ще бъдат изложени при изданието. А подир тях, особен отдел ще съставляват чуждите речи.

(Н, № 34, 21.01.1892, 3)

В направените коментари, сравнения, анализи към българо-руския речник на А. Дювернуа личи тънкия усет на К. Шапкарев – книжовника и строителя на българския език, радателя и събирача на богатствата на живата българска реч, ревнителя на българското. Той пристъпва към тази задача като практик, придобил солидна опитност в изучаването на народния език. Но от събирача – фолклорист и етнограф, постепенно се изгражда и диалектологът, който е направил едни от първите стъпки в областта на българската диалектна лексикография (Кювлиева 2001: XII).

Шапкаревите лексикографски забележки са не само ценен извор за богатия лексикален инвентар на българските диалекти от края на XIX век, но и свидетелство за съизмеримостта на българската филологическа мисъл с постиженията на европейската наука от онова време, за израстването на българския езиковед, който достатъчно обективно и критично може да погледне към чуждите постижения и приноси.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР – Т1 1971:** *Български етимологичен речник. Т. 1. А – З.* [Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. A – Z.] София: Издателство на БАН, 1977.
- БЕР – Т3 2012:** *Български етимологичен речник. Т. 3. КРЕС – МИНГО.* [Balgarski etimologichen rechnik. T. 3. KRES – MINGO.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- БЕР – Т7 2010:** *Български етимологичен речник. Т. 7. СЛОВО – ТРЯСКАМ.* [Balgarski etimologichen rechnik. T. 7. SLOVO – TRYASKAM.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010.
- Венедиктов 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского языка.* [Venediktov, G. K. Iz istorii sovremennogo bolgarskogo yazyka.] София: Изд. на БАН, 1981.

- Дринов 1893:** Дринов, М. За българския речник на А. Л. Дювернуа. [Drinov. M. Za balgarskiya rechnik na A. L. Dyuvernua.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Кн. XLIII (43)*. Средец: Държавна печатница, 1893, 49 – 97.
- Дринов 1896:** Дринов, М. Геров, Н. Речник на българския език с тълкование речити на българский и руский“. Част I, А – Д. Пловдив, 1895 г., ЛП+396, в г. 8-ни (Превод от руски виж. Т. I, 2 кн. Изв. отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Наук). Разгледва М. Дринов. [Drinov, M., Gerov, N. Rechnik na blagarskiy yazik s tlakovanie rechiti na blagarskiy i russkiy“. Chyast I, A – D. Plovdiv, 1895 g., LP+396, v g. 8-ni (Prevod ot russki vizh. T. I, 2 kn. Izv. отд. rus. yaz. i slov. Imp. Ak. Nauk). Razgledva M. Drinov.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Кн. LIV (54)*. Средец: Държавна печатница, 1896, 895 – 912.
- Лавров 1889:** Лавров, П. Предисловие. [Lavrov, P. Predislovie] // *Дювернуа, А. Словарь болгарскаго языка по памятникамъ народной словесности и произведениям новейшей печати. Т. I. 1885 – 1889*. Москва: Университетская типография, 1889, I – X.
- Кювлиева 2001:** Кювлиева-Мишайкова, В. Кузман Шапкарев – радетел за единството на българския език. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Kuzman Shapkarev – radetel za edinstvoto na balgarskiya ezik.] // *Шапкарев, К. Градиво за български речник*. София: Издателска къща „Аура“, 2001, IX – XXVII.
- Матов 1892:** Матов, Д. Към Българския речник. [Matov, D. Kam Balgarskiya rechnik.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. VII*. София: Държавна печатница, 1892, 448 – 483.
- Мицкова 2020:** Мицкова, М. Възрожденски представи и концепции за книжовен език в предговорите от 20-те до 70-те години на XIX в. [Mitskova, M. Vazrozhdenski predstavi i kontseptsii za knizhoven ezik v predgovorite ot 20-te do 70-te godini na XIX v.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020.
- Радева 1982:** Радева, В. Лексикалното богатство на българските говори. [Radeva, V. Leksikalното bogatstvo na balgarskite govori.] София: Народна просвета, 1982.
- Шапкарев 1891/1892:** Шапкарев, К. Словаря на професора Дювернуа от К. А. Шапкарев. [Shapkarev, K. Slovarya na professora Dyuvernua ot K. A. Shapkarev.] // *Новини*, бр. 25, 17.12. 1891, 3; бр. 27 – 28, 24.12.1891, 4; бр. 30, 3.01. 1892, 3 – 4; бр. 31, 10.01.1892, 3 – 4; бр. 32, 14.01.1892, 3 – 4; бр. 33, 17.01.1892, 3; бр. 34, 21.01.1892, 3 – 4.

- Шапкарев 1968 (1891):** Шапкарев, К. Предговор. [Sharparev, K. Predgovor.] // *Шапкарев, К. Сборник от народни умотворения. Том I. Обредни песни. Народни обичаи.* София: Български писател, 1968, 33 – 58.
- Шапкарев 1973 (1892):** Шапкарев, К. Към Г. Г. Читателите. [Sharparev, K. Kam G. G. Chitatelite.] // *Шапкарев, К. Сборник от български народни умотворения. Том IV. Български приказки и вярвания.* София: Български писател, 1973, 7 – 8.
- Шишманов 1894:** Шишманов, И. Константин Г. Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. [Shishmanov, I. Konstantin G. Fotinov. Negoviyat zhivot i negovata deynost.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. XI.* София: Държавна печатница, 1894, 591 – 760.

ЕДИН ПО-МАЛКО ИЗВЕСТЕН СЪВРЕМЕННИК НА КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК

Маргарита Младенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

A LESSER KNOWN CONTEMPORARY OF KONSTANTIN JIREČEK'S

Margarita Mladenova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

margo@slav.uni-sofia.bg

The paper presents a person of Czech origin Slavibor Breüer, known as monk Sava Chilandarec, at the beginning of his stay in the Hilandar monastery in 1881. His diary from 1881–1884 is the main source about his life among the Bulgarians, who were the predominant nationality among the monks at Hilandar during this period. The interest in botanics and agriculture, as well as the carpentry works of the Czech novice are discussed.

Key words: Hilandar monastery, Bulgarian Renaissance, Czech-Bulgarian relations, Monk Sava of Hilandar

1. Темата на този текст е косвено свързана с възрожденската епоха, защото е посветена на човек, живял на границата между Българското възраждане и поствъзрожденската епоха, но произхождащ от Чехия, където втората половина на XIX век е смятана за част от поствъзрожденския период. Както личи от заглавието, той влиза в досег с българската действителност почти едновременно с Константин Иречек, но от напълно различна гледна точка. Става дума за атонския монах отец Сава Хилендарец, роден в Чехия като Славибор Бройер (Slavibor Breüer) и пристигнал на Атон в края на пролетта на 1881 г., където влиза в досег с българските монаси, по онова време обитатели на Хи-

лендар. По време на пътуването си дотам и през първите близо 4 години от престоя си той води дневник, който изпраща на сестра си и нейното семейство в Чехия. Тук той споделя редица непосредствени впечатления, засягащи както множество битови подробности, така и по-общии наблюдения върху местните хора и нрави. С К. Иречек го свързват преди всичко впечатленията от българската действителност непосредствено след Освобождението, но докато неговият известен сънародник предлага портрет на столицата и предимно на политическия живот в новосъздаденото Княжество България, Сл. Бройер споделя личния си контакт с манастирската действителност, отразяващ предимно живота на отделния човек, на монасите, при които народността е само допълнителна характеристика в пъстрата общност от хора с различен произход, обединени в живота на атонските манастири. В основата на неговите наблюдения лежат отделни индивидуални съдби, както и животът в манастирската общност. Това предоставя на българския читател средноевропейско огледало, отразяващо образ на една действителност, значително отличаваща се от нашата съвременност и много различна както от познатото ни днешно житие-битие, така и от родната на автора тогавашна средноевропейска среда. То е и възможност да осъзнаем огромната промяна в бита и особено в менталитета на съвременните хора от Балканите в сравнение с нашите предци от ранната следосвобожденска епоха.

Ето например едно от първите впечатления на наскоро дошлия в манастира послушник Славибор Бройер от дърводелската работилница в манастира, където той пристига със значителна подготовка в областта както на модерното за онова време земеделие, така и в дърводелския занаят:

6 юли [1881 г.]. Днес ми показаха манастирските дърводелски инструменти и мястото, където бих могъл да работя. Всичко доста мизерно, без ред и строй. Нещата са изработени от български самоуци, нямат рендета, нито стеги, работниците или са ги откраднали, или са ги изпогубили. Тезгяхът за рендосване, изглежда, е от същия произход, понеже няма винтове или куки. Аз казах, че с подобни инструменти не мога да работя и ми обещаха, че още някъде имало по-добри инструменти, а каквото не се намери, ще го набавят от Карей. Е, ще видим.

Мястото за работилница е една голяма стая в манастира и има достатъчно пространство. Само дето е цялата в безредие и боклуци, както изобщо всички складове, които не са свързани с храна.¹

Както се вижда, състоянието не буди у новодошлия възторг от стопанисването на дърводелската работилница. Впрочем елементите на безредие и безхаберие не са изключение и в наше време, и то далеч не в манастирска среда, където грижата за материалното не е първостепенна задача. На няколко места в дневника той изразява съжалението си, че преди да тръгне на път, си е продал очевидно добре поддържан набор от дърводелски инструменти, в резултат на което се налага да работи с инструменти, които по негово мнение не са били достатъчно удобни за опитния занаятчия. Без да ги изброява конкретно, на още няколко места в дневника той се връща към тази тема, към съжалението за продадените инструменти, като споменава и обстоятелството, че новите, закупени от Карея, представляват само железните части от инструментите, а дървените дърводелецът сам трябва да си ги изработи – нещо, с което той не е свикнал и се нагърбва да го прави за първи път (запис към 14 юли 1881 г.). Като истински човек на своето време, който не обича да се хвали с постиженията си, той не отбелязва дали и как се е справил с тази задача, но както се разбира по-нататък от дневника (на няколко пъти споменава извършването на различни дърводелски работи – както за обзавеждане на собствената му килия, така и за ремонт на повреди в дървените елементи от сградата на манастира или обзавеждане за другите монаси), очевидно е регистрирал сериозни успехи: „14. юли.[1881 г.] Ремонтирам из манастира където каквото трябва. Така оправих капаците на прозорците в ковачницата, галерията на градинарската къща, а сега преработвам галерията в кухнята за гости.“

Скоро му се налага да изостави донякъде дърводелството, защото му възлагат да бъде житар, т.е. да се грижи за зърното и най-вече за неговото мерене и навременно предоставяне в мелницата и съответно за приготвянето на хляб. След 2 години такова послушание и след посрещането си за монах той отново и по свое желание се захваща с овладения по-рано дърводелски занаят:

18 януари [1884 г.]. Изработих си кушетката от орехово дърво и сега остава само да я тапицирам с нещо. Работих по нея в дните на манастирската ваканция, т.е. от Коледа до 6 януари. Сега пък правя маси с различно предназначение. За всяка килия би трябвало да има по една

¹ Цитатът, както и всички по-нататъшни цитирания на дневника са представени в мой превод – М. Мл.

маса [моя изработка], защото огромната част от всички маси са небрежна работа. Нашите старци донякъде не ме разбраха. Те си мислеха, че съм си избрал дърводелството само за да се отърва от другите послушания, и мнозина вече ме разпитваха дали сегашната ми работа е по-лека от предишната. Аз отговарям: „Което ме радва, за мен не е тежко; аз си обичам работата, която ми е приятна“. Гледат ме, че по цял ден работя и през деня не спя, обясняват си дейността ми с това, че дойдох в манастира като възрастен, защото, който от млад е в манастира, той се научава да спи през деня, но не се научава на постоянен труд.

От цитата може да се съди, макар и да не е споменато експлицитно, че плодовете на неговия собствен дърводелски труд са били доста по-качествени от завареното в началото обзавеждане. За това споменават и други публикации върху биографията му (Дожич 1907: 185; Живкович 2016: 34). За това говори и компетентното и заинтересувано описание на работата на професионалните дърводелци, които манастирът наема, за да доставят от горите му дървен материал за собствени нужди – за строителство и поддръжка на съществуващите дървени строителни елементи и мебелировка:

20 март [1884 г.]. Трионджиите завършиха работата си. Те бяха осем души, имаха два триона и от трупи бичеха дъски. Най-напред отрязаха два платана край потока за самари на мулетата, за които е много подходящо тяхното здраво дърво, после се преместиха на едно високо място, където цяла зима рязаха дъбове, а от тях бичеха талпи по 2 инча дебели и греди с различно сечение. Когато се стигна до плащането, получиха общо 47 лири. В последния ден на престоя си разрязаха за мен сухи кипарисови талпи на по-тънки дъски за дърводелски нужди. Направиха го безплатно, тоест за нашата Богородица². Бяха дошли от Костурско и бяха българи.

2. Но истинската голяма страст на образования за времето си средноевропейец си остава интересът му към природата, произтичащ не само от земеделското му образование и практика, преди да дойде в Хилендар, но и от типичния за цялата чешка нация от XIX век до днес неудържим интерес към ботаниката, към всичко, което предлагат местната флора и фауна. Още когато взема решението си да се замонаши, Славибор Бройер проявява жив интерес към южната флора и топлият климат е един от мотивите му да вземе това решение, тъй като здравето

² Чудотворната манастирска икона „Богородица троеручица“ – б. пр.

му не е твърде стабилно. На много места в дневника си авторът отбелязва южните плодове, които е открил за себе си и на които се наслаждава през съответния сезон. Още с пристигането си в манастира във връзка с всекидневните грижи за прехраната бъдещият отец Сава записва:

2 юли [1881 г.]. Що се отнася до храните и питиетата, въведен е следният ред. За неделя се раздава осолена риба, за другите дни градината дава зеленчук, който се състои от фасул, домати, тиквички, краставици, чушки и бамя, плодовете на неизвестно досега за мен растение. Хляб е разрешено да си вземаш колкото е необходимо.

Тъй като още на младини се запознава с модерното през XIX в. вегетарианство и става негов последовател, той проявява и специален интерес към растителните храни, особено плодовете, които се отглеждат или биха могли да се отглеждат в градините на манастира. Той неколккратно отбелязва нетърпеливото си очакване да се получат пощата пратките със семена от различни растения или костилки от плодове, поръчани от Чехия, опасенията да не се пропуснат агротехническите срокове, да се засее и засади навреме всичко замислено от него като от опитен земеделец. Той не крие възторга си от плодовете, които дава южната природа, и многократно изповядва любовта си към ботаниката, събирането на най-различни дотогава непознати за него треви и билки, растящи в околностите на Хилендар и по пътищата до различни обекти, най-вече до главния атонски градски център – Карея. Част от тях не са били описани в тогавашните ботанически справочници и названията им носят неговото име (срв. Кристен 1990: 69 – 70).

21 август [1881 г.]. Няма по-велико нещо от полезността на смокиновото дърво. Един вид дава летни и есенни смокини, друг ражда само веднъж, но всички се задоволяват със скалистата почва и не им трябва дъжд дори и по няколко месеца. На мен вкусът на плода ми е много приятен и бих го предпочел пред много други плодове. Освен това смокините могат да се съхраняват, т.е. сушени, за която цел трябва да останат на дървото, докато почти напълно почернеят по повърхността или покафенели, опадат сами. Сега това е най-обичната ми храна с хляб. Също и с грозде се храня до насита, макар че тази година то не е особено добро. Навреди му продължителната суша. Но все пак скоро ще настъпи гроздоберът. Маслините почти не са родили. Но зехтин ще има достатъчно, защото миналогодишната реколта е била пребогата. Ако почвата беше по-плодородна, може би щяха да дават плод всяка

година, особено там, където може да се напоява, но тук маслините са посадени на места, където нищо друго не може да расте. Това е много трайно дърво, има нужда от много време да порасне, но после може да трае и векове. Тук не познават зимните ябълки или круши, сливи също не се срещат, въпреки че всичко това може да се отглежда успешно. Само орехи има много и скоро ще им дойде време за бране. После се чака пълното узряване на дюлите, прасковите и нара.

Както се вижда, липсата на познатите му плодове все пак е осезаема. Особено съжаление буди у него измръзването на портокаловите и лимоновите дървета две години преди неговото идване на Атон, когато зимата е била мразовита. Неговият интерес към местната флора на Атон намира израз и в кореспонденцията му с чешки биолози, в създаването на два хербария с атонски растения, както и в колекция от насекоми (Кристен 1990: 70), изпратени в Прага и Белград, тъй като опитите на автора да заинтересува български образователни институции с тези материали, не срещат интерес в България.

Отделна тема, на която вече се спрях на друго място (Младенова 2023) и затова тук няма да се спирам подробно, са сложните отношения с турските институции, най-вече пощата, митницата и съда:

11 юли [1881 г.]. Вечерта ми дойде първата пощенска пратка по турската поща. Получих от Германия *Vereinsblatt für Vegetarianer*. Пратката е пътувала повече от 3 седмици. Отново имам новини от Европа и са ме намерили въпреки сбъркания адрес, значи ще ми дойдат и други писма. Изглежда, че тукашната поща е доста скъпа и че честото писане на писма води до големи разходи. Пак имам две готови писма, [едното] до Враня, а второто до Костолац на Дунав³. Имам и съобщение от Солун във връзка със задържаните книги. Искат ми още едно мито, и то направо два пъти по-високо, отколкото платих във Враня на границата. По повод на това пиша на австрийския консул в Солун.

³ В случая чешкият запис *Kostolec na Dunaji* означава сръбския град *Костолац*, където С. Бройер е живял за кратко. Редица лични и местни имена в дневника се появяват в бохемизирани форми, тъй като авторът му пристига в Хилендар без особена предварителна езикова подготовка. През XIX в. носителите на славянските езици в Австро-Унгария са разчитали на взаимната разбираемост между славянските езици, особено що се отнася до по-прости житейски ситуации. В манастира по-сериозната му подготовка по църковнославянски език постепенно изравнява някои неточности в записите му, защото първоначално в дневника си той е записвал по слух и невинаги казаното от неговите събеседници е било съвсем точно произнесено и съответно точно уловено. В течение на четирите години, през които води своя дневник, той регистрира значителен напредък по посока на българския език в манастира, който дори навлиза в родния му чешки език – б. авт.

Тук трябва да се добави само, че застъпничеството на европейските консули е било единственият начин за ефективно въздействие върху турските чиновници, в чиято власт по онова време остават Атон и неговите обитатели монаси.

3. Интересни са размислите на просветения човек на XIX в. върху отношенията му с манастирското братство, където е все още само послушник, с манастира като институция, както и сравнението между познатото му до този момент от католическата църква с обредността в православиято, което заварва в Хилендар:

15 юли [1881 г.]. За католическото ухо звучат странно някои лични имена, бидейки чисто гръцки по произход. Ето онези, които вече научих⁴: Дионисий, Висарион, Аркадий, Дамаскин, Порфирий, Хрисостос, Амбросий, Филарет, Галактион, Хрисандор, Иларион, Йефтемие, Макарие, Пимен, Панарет, Герасим, Натанаил, Исакий, Теодосий, Козма, Дамян, Софроний, Платон, Василие, Доситей, Корнелий, Викентий, Евстатий, Неофит и др. Чисто сръбско по произход е името Сава. За чешкото ухо е приятно да чува името Йероним. Ако стана монах, ще трябва да си избира лично име. Роден съм на 8 юли и според стария календар на този ден се пада Прокопий вел[ико]мъченик гръцки. Името Прокоп звучи добре за всеки чех, напомня – от една страна – игумена Прокоп Сазавски, а от друга – хуситския водач Прокоп Холи. Тогава ще се обръщат към мен с отче Прокоп. От този мъченик в манастира се съхранява остатък от черепа му и го излагат за почитание на 8 юли.

Първоначалното стъписване от контраста постепенно отстъпва и бъдещият монах постепенно привиква както към църковнославянския език, така и към редица обредни особености, които в началото го шокират:

⁴ Личните имена тук представяме нормализирани според православната норма. В запис на бъдещия отец Сава те са още неточни, най-често със съкратено окончание съгласно произношението на монасите – носители на българския език (*Диониси* вм. *Дионисий*, или със замяна на **в** с **б** според Еразмовото четене на гръцката буква β като [б], вместо византийското и съвременно четене [в], или просто по западното четене на съответното име (напр. *Натаниел* вм. *Натанаил*) – б. авт.

20 юли [1881 г.]. Денят на св. Илия се чества в православната църква като голям празник. Написах и изпратих две писма до Сърбия. Размишлявам за своето бъдеще. Манастирският живот ми се отразява добре. Чувствам се доволен от съдбата си, а манастирската тишина действа силно и вълнуващо на душата ми. Чувствам голяма наклонност към тукашния манастир и бих искал вярно и добросъвестно да работя за доброто на манастира, тоест, ако намеря подходящо поле за своята дейност. Има изгледи това да стане, защото Кумница, един манастирски чифлик, от тази година ще се самоуправлява и там е нужен иконом, та стопанството да носи полза. Подочух, че старците възнамеряват да пратят там мен и още един монах, след няколко седмици ще се види има ли нещо вярно в това. Положението трябва да е добро и при разумно стопанисване манастирът може лесно да се издържа от това стопанство, докато сега не достига пшеница. Добитъкът търчи из планината подивял и дава малко полза, а само една пета от нивите се обработва. Но преди всичко са нужни добри земеделски сечива, плуг и брана, за да се обработва по-добре земята. Тукашните гръцки рала са добри за пусти, каменисти места и ги използва онова население, което се задоволява със скромна реколта.

Както се вижда, симпатията към манастира и грижата за неговото състояние са неотделими от погледа на опитния земеделец, свикнал да предвижда резултатите от стопанисването на собствените имоти. При периодичното връщане към тази тема в целия дневник прави впечатление контрастът, който той открива между развитото европейско земеделие и трагичния примитивизъм, заварен в манастирската практика. Не е изненадващо обстоятелството, че градините и лозята се обработват и берат ръчно, но отглеждането на зърно за собствените нужди на манастира прави поразително впечатление на образования средноевропейски земеделец и опитен стопанин, който веднага вижда разликата между онова, което е практикувал в родината си, и примитивизма на местното земеделие. Неколкократно се споменава, че нивите остават с дълбоките бразди, оставени от ралото, и по-нататък нито се брануват, нито се валират, семената остават произволно разпръснати, а в нивата е опасно да се стъпва, защото човек може тежко да контузи краката си. Неколкократно той се опитва да убеди „старците“ от Събора да закупят модерен плуг, за да повишат добивите, но стопанските му идеи не срещат особено разбиране. От дневника не става ясно на какво той отдава тази реакция на управлението на манастира – дали просто не намират нищо неестествено в това нивите да се обработват както досега, или пък грижата за повишаване на добивите им се струва греховна грижа

за земното и телесното. При това, макар да нарича ралата „гръцки“, явно става дума за земеделско сечиво, използвано по онова време от всички селски стопани на Балканите. Впрочем незнанието на гръцки език е осъзнавано от самия него като личен недостатък, който смята за решаващ за преместването му на по-малко отговорно послушание скоро след това, защото контактите с околните селски стопани – гърци, са били неизбежни.

В дневника се прокрадват и спорадични отгласи от разочарованието на просветения идеалист, решил да посвети живота си на благотворителни каузи и сблъскал се с неразбиране и подозрителност у своите съвременници:

25 юли [1881 г.]. Дните минават бързо и безоблачно. Сутрин ходя на църква, после работя в работилницата, следобед спя и чета, после пак се занимавам със занаята, надвечер известно време пиша, отивам да се изкъпя до кладенчето и най-накрая вечерям. Вместо закуска обикновено ям хляб и пия вода, защото, за съжаление, плодовете не са много. На обяд ходя с останалите и се храня до насита. Пия и малко вино, но много не държа на него. Само да не слагаха в яденетата толкова много [лют] червен пипер. После се оплакват от слаб стомах. Вечер предпочитам да хапна салата, но не пия вино, понеже страдах от безсънни и неспокойни нощи. Сега обаче съм доволен и здравият сън бързо укротява съзнанието ми.

Често си повтарям: „Загубен е животът ти тук“, и почти ми се струва, че това е истина, но скоро след това пропъждам тази мисъл и виждам, като че ли сега живея по-щастливо от преди. Разбира се, че за света съм почти като умрял, но това беше и целта ми, когато избрах монашеския живот. Достатъчно дълго живях в света и работих за общото благо, и каква награда получих за това? Вечна и горчива борба. Възнамерявам тук да търся откъсване от светския шум и глъч, искам вярно и добросъвестно да работя за благото на манастира и неговите обитатели и безгрижно да гледам в бъдещето си, защото твърдо се надявам, че моите усилия за общото благо ще бъдат оценени.

Скромният послушник не се оплаква от битието си в манастира, напротив, както се вижда, атмосферата там изключително му допада, като изключим кулинарните навици на братята – лютата храна и консумацията на значително количество алкохол, и двете – абсолютно излишни от негова гледна точка (запис към 22 август 1881 г.). С времето това го принуждава да започне да си готви сам, а малкото количество вино, което употребява в началото, изоставя напълно, защото чувства,

че не му се отразява добре на здравето. Впрочем познанията му в областта на медицината от онова време са завидни дори за образованите хора – до такава степен, че се опитва да лекува някои от болните си събратя по най-модерните известни му методи. Интересен в това отношение е записът към 2 август 1881 г.: „Манастирските хора нямат никакво понятие от лечението с вода и много се чудят на студените компреси. Явно се боят от водата и когато се разболеят, обвиняват за това водата и въздуха, а не напитките или храните, или изобщо начина си на живот“. В това отношение интересуваният се от медицина и здравословен живот Славибор Бройер не може да скрие добродушната насмешка към своите манастирски братя, чийто бит носи всички недостатъци на балканския бит от онова време и никак не допринася за доброто им здравословно състояние. Единствената проява на неодобрение към манастирската практика е споменаването на библиотеката, която по онова време е била безразборно струпана на едно място, а някои книги са били разхвърляни и по килии на отделни братя или други помещения в манастира. Затова не е изненадващо, че по-късно, в периода, когато вече не води този дневник, отец Сава се заема с подреждането на библиотеката и подвързването на книгите – дело, с което остава в историята на манастира и което прави достъпна цялата манастирска документация. За това дело по-късно, след пропъждането на българските монаси от Хилендар, той е отличен с орден от сръбското правителство.

1 август [1881 г.]. Църковен празник и на тази дата започва пост 14 дни до Богородичния празник. В църквата беше осветена вода и бяха поръсени всички килии. Щях да се радвам, ако имаше целуване на икони, но това кланяне пред тях, така наречените метани, когато трябва да паднеш по очи, не ми влиза в главата и досега избягвах този обред. То ми изглежда като явно идолопоклонство и не знам какво повече биха могли да направят, ако би се появил самият Исус. И това се прави пред иконата на Богородица, която, разбира се, била чудотворна.

Както личи от горния запис, желанието му да стане монах и да живее в манастира, не отменя критичния поглед на европейския човек. Това обаче изобщо не накърнява положителното му отношение и добросъвестното му желание да бъде полезен на общността, към която е дълбоко привързан. Стремешът му да бъде полезен, личи във всичките му занимания и особено в добросъвестното отношение към възложените му от висшестоящите задължения (послушания), които изпълнява старателно независимо от техния характер:

30 юли [1881 г.]. Голямо тичане е, когато изненадващо дойдат гости, т.е. поклонници, които пътуват от един манастир до друг. Особено ако дойдат преди обяд или малко след него. Трябва да им се търси храна или наново да им се сготви, да се донесе хляб, вино, студена вода, ако хората са руснаци, предпочитат чай пред кафето, значи трябва да им се приготви самовар. Мое задължение е да прислужвам в кухнята за гости, наричана на гръцки *архондарик*, и следователно имам доста тичане. Ако не останат да нощуват, тогава тръгват по-нататък след кратка почивка. Предишни години са идвали стотици поклонници, най-много от България. Но откакто са се поосвободили от турското иго, оттогава край. Преди манастирът е получавал много парични дарове, които сега липсват и представляват чувствителен недостиг в дохода на манастира.

Тук виждаме едно от относително малкото споменавания в дневника на новоосвободеното Княжество България. Съвсем обективно страничният средноевропейски наблюдател не смята основаването на княжеството за истинско освобождение, неслучайно казва, че българите са се „поосвободили“ (*co se od jha tureckého poněkud osvobodili*) от турската власт, защото по-близките до Атон места, откъдето са идвали голяма част от българските поклонници, остават под една или друга форма в империята – било като население на васалната Източна Румелия, или като напълно владени от нея жители на македонските области. В течение на изминалите три години, които делят дневника от Освобождението на България обаче се е усетила притегателната сила на новата държава за всички хора (и то не само) с българско самосъзнание, които преди са осъзнавали атонските манастири като единствена своя опора, докато новата държава се оказва много по-привлекателна за повечето българи, които търсят там своята духовна свобода.

4. Поразителен е начинът, по който в дневника съжителстват обикновените делнични неща и тяхното високо интелектуално осмисляне от просветения човек с първоначално светско възпитание и европейско образование през „просветения XIX век“, както са наричали своето време тогава:

4 август [1881 г.]. Вече минаха най-топлите месеци и може би ще настане малко по-хладно време. Моята килия е на запад и затова е на хлад, въпреки това обаче термометърът се качва на 25° и през нощта пада само с 2 или 3 градуса. Поставен на слънце, бързо се качва почти над

36° по Реомюр⁵. Жегата не ме смущава и си харесвам много топлите дни. Разбира се, не излизам от манастира освен надвечер до близкото кладенче, където се къпя, обаче не се оплаквам от непоносима жегата като другите. Но и съм съответно леко облечен, докато останалите са направо претоварени с дрехи. Вчера много приятно ме изненада писмо от Прага, от сестра ми Мария, където ми пише съобщение за майка ми. Писмото е пътувало от Прага до Солун 15 дни, а после са му били нужни няколко дни да бъде донесено до Карей и накрая до манастира.

Неколкократно в дневника се споменава страхът на местните хора от настинка и течение, както и от водата, която според тях може да донесе болест. Прави впечатление добродушната насмешка към монасите, които изповядват тези остарели виждания, за разлика от ясното и осъзнато отрицателно отношение към турските чиновници и тяхната непреодолима подкупност, толерирана и дори подкрепяна от закона (на тази тема също се спряхме на друго място – Младенова 2023):

16 август [1881 г.]. Най-сетне имам радостна новина за книгите си, които останаха в Солун. Пашата вече ги е освободил и сега мога просто да чакам пристигането им. Малко се опасявам да не остана без някоя от тях или в какво състояние ще ги получа. Тази история с книгите наистина заслужава да се публикува, защото е белег на турската глупост. Те не могат да четат дори на собствения си език, а искат да оценяват книги, писани на чужд език. По пътя по три пъти преглеждаха книгите и книжата ми, повикаха един телеграфист, пощенски началник и учител, но чешки или немски никой не разбираше, така че върнаха печатните материали, без да ги разберат. Какво ли бавене ще бъде пък, като си поръчам книги от Чехия или от Германия!

В това отношение няма място за съмнение, че хората, сред които попада в манастира, се радват на неговата неизменна симпатия, за разлика от чиновниците, които по всякакъв начин се стремят да измъкнат някакви лични материални облаги от манастирите. Забележителна е и обективността, с която оценява православната обредност и сравнението с някои католически практики:

6 август [1881 г.]. Празник и следователно в църквата се държеше бдение, тоест през цялата нощ се служи църковна служба. Изморително

⁵ По скалата на Реомюр температурата на кипене на водата е 80 градуса и следователно при преизчисляване по Целзий температурата е значително по-висока – б. авт.

задължение за свещениците и певците – да четат, да се молят и да пеят по 8 до 10 часа, по-малко мъчна за обикновените братя, някои от които добре се наспиват в църковните столове. Днес, както изобщо през пости, имаше общо причестяване, в което участвахме и ние с момчетата. Причестихме се по двата начина⁶ и правихме метани във всички посоки. С монашеско облекло това, естествено, е лесна работа, но с граждански костюм е доста затруднително. Както всяка година в църквата бяха донесени първите узрели гроздове за освещаване и след литургията ги раздаваха. От днес може на воля да се яде грозде от лозето. Но тази година зърната са още много твърди, понеже няма дъжд.

Особено място в чешката национална култура заема хуситското и изобщо протестантското причестяване „по двата начина“ – с хляб и вино (чеш. *podobojí*), което през цялата възрожденска епоха остава белег на чешката народност и изобщо на нейната борбеност срещу река-толизацията, налагана в чешките земи още от началото на 30-годишната война (1620 г.) и свързана с национално потисничество. В това отношение православното причестяване с хляб и вино сериозно импонира на неговото чешко национално самосъзнание.

Но може би най-силно шокиращ за съвременния човек остава фактът, че в рамките на всекидневните грижи за препитанието в манастира монасите са извършвали и много тежка физическа работа, която от съвременното гледище на човек, привикнал на работа с разнообразни машини за всякакви цели, изглежда непосилна:

16 юли [1881 г.]. Тежка беше работата днес. Докараха с платноход един вид пръст, много необходима за водни строежи, и манастирът купи за свои нужди 23 хил. оки, тоест около 600 цента. И това количество монасите го качиха на гръб в чували от морския бряг до близкия склад. Ние бяхме, разбира се, около 20 души, така че на един човек се падат 30 цента за целия ден, но ако човек не е свикнал на подобна работа, ще му се отпче. Сеното също по подобен начин пренесохме, защото го докараха от далечен чифлик по море, но още ни чака и сал със зърно от Каламаря близо до Солун и пак ще трябва да се носи на гръб до склада. След всяка подобна работа търся освежаване и очистване в морето.

⁶ Причестяването по двата начина (с хляб и вино, символизиращи тялото и кръвта Христови) в Чехия се възприема като хуситски и изобщо протестантски символ, за католиците там е обичайно причестяването само с хляб – б. авт.

Както се вижда, новият тогава манастирски послушник добросъвестно изпълнява всички задължения – както трайните послушания, така и епизодичните работи, които са не само тежки, но и изискват бързо действие, защото корабите не могат да чакат за разтоварването си повече от един ден. Въпреки това обаче не се натъкваме на каквито и да било оплаквания от умора или тежък труд, които биха нарушили добронамереното отношение към вече взетото решение да стане монах. Като прибавим към това и неговата човешка добронамереност, аскетичния му начин на живот като вегетарианец и трудолюбието му, с тези свои качества той скоро печели симпатиите и уважението на останалите братя, и то не само в Хилендар, но и на различни индивидуални келиоти и случайни познати монаси извън него. На няколко места в дневника се прокрадват споменавания за положителното отношение на останалите монаси към него. Много по-широка картина на отношенията му не само с братството в манастира, но и с чешките учени ще даде кореспонденцията на отец Сава Хилендарец, която се очаква да излезе в Прага благодарение на усилията на чешкия българист Марцел Черни. Връзките на атонския монах и с други български книжовници вече са подобаващо представени и в наскоро изданието негов труд (Черни 2021). Това позволява и ние да го причислим към голямата група на „българските“ чехи по времето на писането на дневника (1881 – 1884 г.) и в следващите десетилетия.

ЛИТЕРАТУРА

- Дожич 1907:** Дожић, Г. *Сава Хилендарац. Прилог за новију историју српске царске Лавре Хилендара*. [Dožić, G. Sava Hilendarats. Prilog za noviju istoriju srpske tsarske Lavre Hilendara.] Атина, Атонска библиотека, 1907.
- Живкович 2016:** Живковић, Д. Сава Хиландарац – чувар хиландарске библиотеке. [Živković, D. Sava Hilendarats. Prilog za noviju istoriju srpske tsarske Lavre Hilendara.] // в-к *Православље*, 1.VII.2016 – 1883, с. 32 – 35.
- Кристен 1990:** Kristen, V. Vztah mnicha Savy Chilendarského k etnickým procesům na Balkáně. // *Český lid*, № 2. Prague: Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, 1990, 69 – 77.
- Младенова 2023:** Младенова, М. Езикова интерференция в неочаквана среда. [Mladenova, M. Ezikova interferencija v neočakvana sreda.] //

Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“, Т. 61, сб. Б, Филология. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2023, 11 – 26.

Черни 2021: Černý, M. Архимандрит Онуфрий Попович Хилендарец (Богдан Попиванов) в светлината на преписката му (За една забравена редакция от чешкия монах Сава Хилендарец). [Černý, M. Arhimandrit Onufrij Popovich Hilendarets (Bogdan Popivanov) v svetlinata na prepiskata mu (Za edna zabravena redaktsiya ot cheshkiya monah Sava Hilendarets).] // Černý, M., T. Gogovska-Henze, L. Solenkova. *Sounáležitostí a soudržností k vzájemnému pozná(vá)ní. Sondy z kulturních vztahů mezi Čechy a Bulhary do vzniku ČSR.* – Ed. Marcel Černý, Božana Niševa. Praha, Slovanský ústav AV ČR, 2021, 175 – 215.

**„ПО РЕДА НА НОВЫЙ НИ МАКАРОНИЧЕСКИЙ ЯЗЫКЪ“:
ЕЗИК И ПОЛИТИКА ВЪВ ВЕСТНИК „ОСТЕН“ (1879)**

Елена Гетова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Петя Карамфилова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**„AS THEY SAY IN OUR NEW MACARONIC LANGUAGE“:
LANGUAGE AND POLITICS IN THE OSTEN NEWSPAPER
(1879)**

Elena Getova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

egetova@uni-plovdiv.bg

Petya Karamfilova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

p.karamfilova@ts.uni-vt.bg

The study concentrates on the manifestations of thematic, genre and linguistic peculiarities inherent in Bulgarian post-liberation journalism. The focus of attention is on the Osten (meaning *a goad*) newspaper (1879) – the first post-liberation satirical newspaper, whose editor was Petko Slaveykov. The major historical change itself – a newly liberated country with a new government, new manifestations of political power, a new institutional environment for communication – sets the need for new vocabulary in the language. In the present study of the newspaper, some thematic priorities caused by the new political circumstances are interpreted and the genre analogies between Slaveykov's first humorous journalistic attempt and the Osten newspaper are discussed. Extensive empirical data has been analyzed, illustrating the dependency between *language* and *politics*.

Key words: Osten newspaper, Gayda newspaper, Petko Slaveykov, Bulgarian post-liberation journalism

Веднага след Освобождението българската журналистика се оказва изправена пред редица нови изпитания и предизвикателства. Съвсем естествено е водещите имена в журналистиката, доказали своето творческо присъствие през Възраждането, да се появят като публицисти и на новата политическа сцена. Освобождението обаче се случва не по мечтания сценарий и според очакванията на освободилите се българи и това няма как да остане неотразено в пресата. В променената историческа среда се налага да се съграждат места, които да произведат една нова политическа класа, представителна за държавната институция, но липсвала по обективни причини в поробена България. Такава е класата на политическите нови лидери. Новият политик би могъл да бъде представител в новосформираното Народно събрание, да бъде дипломат, чиновник на висок административен пост или най-общо казано с популярната квалификация на Симеон Радев – един от „строителите на нова България“.

В ролята на такъв първоосновател и едновременно с това носител на възрожденските традиции се откроява личността на Петко Рачев Славейков. Славейков е политически лидер от епохата на Възраждането и същевременно участва в първите стъпки на българско народно (учредително) събрание. В същото време като утвърден лидер на журналистическото поле той осъзнава необходимостта от бърза и оперативна политическа критика в новите исторически условия. Новата журналистическа територия на освободеното отечество предизвиква перото на стария „гайдактор“ и той се включва веднага в тази предизвикателна със своята непознатост територия. В самия край на 70-те и през 80-те години на XIX в. Петко Славейков продължава своята журналистическа дейност, като издава вестници и публикува свои материали във в. „Остен“ (1879), в. „Целокупна България“ (1879), в. „Независимост“ (1880 – 1883), в. „Търновска конституция“ (1884), в. „Истина“ (1886), в. „Софийски дневник“ (1886) и в. „Правда“ (1888). Първата му журналистическа проява обаче е още в самото зараждане на следосвободенския печат – в изданието, чийто начален брой е създаден от самия него – това е в. „Българско знаме“. Вестникът е основан в Сливен и се отпечатва от Иван Дочков, закупил печатната машина на П. Карапетров от Цариград. В деня на публикуването на първия брой на този новосъздаден ре-

гионален вестник – 10 февруари 1879 г., Петко Славейков вече е в състава на Учредителното събрание в Търново и присъства на неговото първо заседание. Въпреки че повече няма да свързваме името на Славейков с това издание, е полезно да подчертаем заявената от него като журналист програма на вестника, в която се изтъкват предизвикателствата пред новата преса: „Сега секи желае да чуе като какво става или се върши в разните части на нашето отечество; като какво се мисли и върши от нашите приятели и неприятели, около нас съседни; като как се нахождат нашите събратя, що се намират под чуждо управление; като какво мисли Западна или северна Европа за наши...“ (Боршуков 2003: 340).

Заявената така ясно мисия на публицистиката, прокламирана в първия брой на новото издание, ще се окаже обаче една непоследователна журналистическа стратегия. Това е така, защото първото самостоятелно издание на Петко Славейков в Търново – вестник „Остен“, не публикува програмна статия нито в първия, нито във втория си брой, а в третия само загатва (оригинално и с присъщите на сатирата езикови средства) за своите публицистични задачи и за журналистическите си намерения. Едва в четвъртия брой на вестника се появява и самата *програмна статия* със заглавие „Да са доразправим“, която наистина със специфичния си хумор пресъздава облика и мисията на проходящото издание. Ето какво четем в нея:

Ние имаме да разправяме за назе си – смиренный раб Божи Остен – как е станало и отишло та сме ся породили и ний на този Грешен свят, както казват някои хора, и защо сме ся явили, т.е. като българин-Остен каква работа сме дошли да вършим тука в Българистан, дето по старонародному Уставу не е позволено да са ходи без работа...

(Остен 1879: № 4, с. 1)

И малко по-нататък в статията също става въпрос за мисията на вестник „Остен“:

Работата на Остена е да подканя хайлазите (безделник, мързеливец) и да поправя, сиреч да вкарва в пътя хулузите (хулуз (тур.) – „немирник“, б. н. – Е.Г., П.К.). Ето една работа за аресване, ще каже всякой. А като е тъй, като знаем каква хубава работа върши Остенът и като знаем, че има толкоз остни за подканяние на хайлазите и за подканяние на хулузите, волове било иби биволи, защо да няма един Остен за хората, за българските хора да кажем? Санким измежду хората, измежду нашите българи хора по-малко и хайлази, и хулузи има отколкото у хайваните? Като не можем да отречем, че измежду хората

има и хайлази, и хулузи, ще каже, че признаваме необходимо съществуването на Остен. Съгласни сме, ще са рече, и „за допълнение“ остава да кажем, че като е имало на този свят толкоз и други преподобни остни, сиреч таквиз безмълвствующи и мълком бодящи, дошло е ред да има и един такъв, непреподобен да го кажем, Остен мълвящий и гласом бодящий. Има го, господа, и това е той, а туй у то и всичката гюрултия на разправията.

(Остен 1879: № 4, с. 3)

Ето как и защо следосвобожденската журналистика на уникалния възрожденски труженик в това непребродимо поле – Петко Славейков, започва с хумористично издание. Вестник „Остен“ се отпечатва в Търново от 5 март до 6 юни 1879 година. Естествено, паралелите се налагат от само себе си – Славейков е основател на възрожденската хумористична преса с изданието си вестник „Гайда“ (1863 – 1867 г.), но той ще продължи да залага много на сатирата в пресата и чрез вестниците „Шутош“ (1873 – 1874 г.), „Звънчатий Глумчо“ (1872 г.), „Костурка“ (1874 г.), „Истурка на вестник „Костурка“ (1874 г.), на които сътрудничи или е един от основните редактори. Очевидно началото на журналистическия път на известния търновец след Освобождението е положено в Търново и отново в зоната на сатиричните издания. Петко Славейков основателно се обръща към хумора и сатирата в журналистиката в много критични моменти от своя личен живот или от живота на нацията, които често в неговото битие са неразривно свързани.

Ако трябва да представим обзорно първия български хумористичен вестник след Освобождението, ще заложим на щедростта и резултатността на съпоставките. Съпоставителните процедури тук не са самоцел, а естествено следствие от някои хронологически, контекстуални и тематични сходства. Също така съпоставителният анализ между първите Славейкови издания от двете исторически епохи – преди и след Освобождението – в „Гайда“ и в „Остен“, предполага находки в зоната на жанрови предпочитания, жанрови открития, фиксиране на определени, присъстващи според историческия момент рубрики и постоянни тематични интереси. Но нека започнем с щрихиране на вестник „Остен“.

Вече се спомена, че вестникът излиза в Търново в първите дни на заседанията на Учредителното събрание, което е призвано да създаде конституцията на новата държава. А тези заседания започват на 10 февруари и приключват на 16 април с приемането на Търновската конституция. Това е една отговорна мисия пред новите държавотворци и тя ще се окаже именно във фокуса на сатиричното перо на „дядо“ Славей-

ков, тъй като той е един от преките участници в тези събития. Вестникът излиза всяка седмица (от 5 март до 6 юни 1879 г.) и са издадени 12 броя, всеки с по 8 страници. Всички броеве са запазени в регионалната библиотека „Петко Славейков“ във Велико Търново.

Детайл от облика на вестника се оказва фактът, че той е публикуван в печатницата на Киро Тулешков, който я закупува и пренася в Търново след смъртта на Христо Ботев. Дори връзката да изглежда твърде далечна и неподплатена с конкретни доказателства, все пак иска ни се асоциативно да повярваме, че тя бележи една непрекъсваема нишка, изтъкаваща единството между забележителното журналистическо перо на поета революционер и това на пишещия в освободена България темпераментен депутат. Освен това трябва да отбележим, че в редакцията на новия хумористичен вестник като сътрудници се включват Стефан Стамболов и Христо Белчев, което също не е случайност. Друга подробност, която често остава незабелязана, когато се представя „Остен“, е, че още в първия брой в рубриката „Новини и вести“ е оповестена заявка за предстоящата поява на друг, сериозен и политически ангажиран вестник (има се предвид „Целокупна България“), за чието списване ще се наложат много повече усилия и средства.

В Търново, столицата на Народното събрание, в един частен полог – на Събранието, не на Търновото – взели са да насадят за измъщание едно голямо яйце – **целокупна България**. Мнозина обичат да вярват, че то скоро ще ся излупи. Остен желае да хортува на хаир и казва, че то може да бъде, сиреч може да ся излупи, ако не ся запапъртъчи.

П о с л е д н е и з в е с т и е. Пологът на „**Целокупна България**“ ся омъртвичил; Яйцето го преместеват в друг полог; насаждат го прекръстено „Единство“, излупя са измътено НАРОД. Попейте му „песента на народа“, да чуе славата си и да са радва на името си“¹.

(Остен, 1879: № 1, с. 8)

Трябва да отбележим, че това прогностично твърдение в първия брой се сбъдва, въпреки посочените трудности в началото. Оказва се, че присъщото за Славейков паралелно съществуване на сатиричната и на сериозната политически ангажирана преса се проявява и след Освобождението, защото очевидно той още при самото създаване на „Остен“ вече мисли за предстоящото изграждане на профила на органа на Либералната партия – в. „Целокупна България“. На последната страница в последния брой на сатиричния си вестник Славейков помества

¹ Маркирането е в оригинала.

обявление, в което се споменава появата на новия политически вестник, неговото озаглавяване, тематичните му приоритети и се отправя призив за активност на дописници от различни български градове:

„При събирането на народните представители в Търново, за посрещане на народний ни Избранник и за начин на неговото коронясване в старо столичния град ще начене да ся издава нов един политически и книжовен вестник, в списванието на който ще вземат участие мнозина от по-известните ни книжовници, подпомагани и от много юни сили на труженици в книжовното поле [...].

Наименованието на вестника ще бъде от тези трите: **Целокупна България, Българско Единство** или **Глас Народа**, което ся приеме по вишегласие от по-голямата част от народните представители, на което е орган и ще служи.

(Остен, 1879: № 12, с. 8)²

Но нека се върнем на облика на първия хумористично-сатиричен вестник след Освобождението. Когато споменаваме тематичните приоритети на новия хумористичен вестник, би трябвало да си дадем сметка за непрекъсваемата връзка, която съществува между онова, което вълнува предосвободенския творец, с това, което изобразява в хумористичното си писане и което следи като теми следосвободенският Славейков. В този смисъл са няколко от **важните тематични зони**, които, зададени в първите броеве на вестника, ще продължат своето присъствие по време на цялото негово издаване.

На първо място, привлича вниманието тема, която винаги е интересувала възрожденския публицист – това е *темата за езика* и неговото динамично развитие и възможности за прилагане в пресата на Възраждането. В този контекст попадат поредица от статии в „Остен“, които са вдъхновени от нахлуването на нови думи в говоримия език – това е специализирана административна лексика, свързана с налагането на новия вид държавни институции и породената от тях среда за общуване. Още на първата страница в първия брой на „Остен“ вместо програмна статия попадаме на публикация със заглавие „Новите думи“, а нейното първо изречение гласи: „Новият живот у нас привнесе и привнося в езика ни много и нови думи...“ (Остен, 1879: № 1, с. 1).

Вниманието на читателя на хумористичното издание ще продължи да бъде привличано към този езиков проблем, който по-нататък в публикациите ще се окаже колкото филологически, толкова и политически, следователно важен и труден за разрешаване.

² Маркирането е в оригинала.

Освен споменатата първа публикация на тази тема в следващите броеве на вестника наблюдаваме поредица от статии, коментиращи същия въпрос за новите думи – например „Да са поразправим“ (№ 2, с. 1); „Масал, а не мисъл“ (№ 3, с. 5) и много други.

Други тематични зони, обгледани от новия журналистически поглед на Петко Славейков, но твърде познати и от предходните му хумористични издания, са тези за *фолклорното наследство* и неговата богата образност и формални стереотипи, които предлагат щедра гама от възможности за актуални внушения. В тази тематична зона попадат първите публикации във всеки брой, излизащи под рубриката „Народни мелодии“ (№ 1, с. 1, и № 2, с. 1) с вариации, например „Народния цвят“ (№ 3, с. 1); „Народни песни (от сборника на Остен)“ (№ 3, с. 5 – 6); „От де са падали Словата, за които Остен пише, че са падали словата...“ (№ 3, с. 7) и други подобни заглавия.

Постоянен интерес Петко Славейков проявява и *към жените и тяхното поведение* в променилата се историческа ситуация – те пресъпват прага на новата институция Народно събрание и присъстват на заседанията на неговите членове. В този случай не само модата и нейните почитателки са обект на прицел на шилото на остена, но и необичайността на ситуацията, която е породена от присъствието на жени сред политическия елит на нацията, представен естествено приоритетно само от мъже. Дали този тип сатира е проявление на сексизъм, или на обичайния хумористичен нагон, присъщ на перото на Петко Славейков – това е аналитична възможност, която може да се окаже изключително важна за характеристиката на вестник „Остен“.

Нека не пропускаме и определено любимата на всички възрожденски журналисти, сред тях – особено на Петко Славейков, *тема за българската журналистика* и нейните представители. На фона на прохождащата в свободата на словото българска преса Славейков неминуемо поставя на дневен ред въпросите за облика и програмите на другите (съвременните на „Остен“) издания. Такива са ред публикации, коментиращи в сатиричен тон появата на вестниците „Българско знаме“, политиката на познатите вече вестник „Век“ и вестник „Марица“, предстоящата поява на „Целокупна България“ и вестник „Българин“. Показателна е например публикацията „Българинът в „Българин“, така е озаглавена една симптоматична статия от този тематичен цикъл (№ 1, с. 8).

Едва ли е възможно да обхванем разнообразието от теми във вестник „Остен“, а и не това е целта ни тук. Ако можем все пак да се концентрираме и върху една друга изследователска територия, тази на

жанровите експерименти във вестника, ще открием без особени усилия аналогичните връзки между следите на „гайдактора“ и тези на бодящия с остена човешките и българските недостатъци „остенист“ (Остен, 1879: № 3, с. 2).

А и какво по-широко поле за изява на тези жанрови експерименти от това, което се очертава в годините на налагане на новите институции, новите политически персонажи и новите обществени езици на свободна България? Без претенцията за обхватност бихме могли да споменем само някои особено забележителни и настоятелно присъстващи в „Остен“ **жанрови форманти**, като наукопретенциозни пародии на научни изследвания върху езика; кратки истории с вицов характер; сценки; басни, кратки сатирични диалози, вицове, кратки хумористични стихотворения, епитафии, гатанки, премудрости сиракови...

Най-щедър за фрагментарно изследване на изданието се оказва все пак разделът, посветен на филологическите трансформации на езика с оглед на новата политическа и културна ситуация след Освобождението. Затова и най-интересната в този контекст статия е тази, която в бележка под линия коментира новия наш „макаронически език“. Тази статия е публикувана в третия брой на изданието и би могла да се приеме и анализира като подготвяща появата на програмната статия на новия хумористичен вестник. Тя се вписва в поредицата „филологически“ занимания и заделки на новия стар хуморист Петко Славейков. Нека не забравяме, че и в това издание се откриват следите на заядливото перо на търновеца, показващи го като отявлен противник на пуризма на Иван Богоров и неговата „Чистобългарска наковалня за сладкодумство“ (№ 1, с. 2 и по-нататък). Ето един пример:

А сега ползувами ся от случая да поканим стария труженик по филологията д-ра Андреева-Богорова да събира от устата на народа чисто народното произношение на горепоменатите и други нови думи за допълнение на речника си. И, ако е възможно, ще го молим да ги не туря на Наковалнята си да ги пречуква, защото като Европейско произведение те са лимбизии (лимбизия – „тънък, слаб“ – б. н. – Е.Г., П.К.) не идат за преправяние.

(Остен, 1879: № 1, с. 3)

Тези разсъждения на Славейков представляват и призив „новите думи“ да се приемат като терминологична лексика и да не се правят опити за побългаряването им, от което е бил изкушен пуристът Богоров.

В цитираната по-горе статия със заглавие „За новите думи“ Славейков се спира на проблема за възприемането от българите на „новите

думи“ – названията на институции, държавни служители, видове документи – административната терминология, свързана с устройството на освободената българска държава. Авторът описва комичните ситуации, свързани с неразбирането на тези нови думи от обикновените хора:

Кога дойде някой прост човек, гражданин или селянин да ти са изказва за нещо и да ти разправя: как му писали **прощине** и ходил на **полицата**, та го ввърлил, и **полицмеята** го псувал и го изпъдил, и да ся вайка да пише ли друго **прощине** и дали на **Вича-Грубенатина** да го даде, или на гулемию **Гурбенатор**.³

(Остен, 1879: №1, с. 1)

Следствие от неразбирането на думите са и комичните им интерпретации от обикновените хора. Изброени са примери като: **цилавазация**, **плимонация**, **скороподенция**, **кондеренция**, **кънцелярция**, **конгре-то**, **инсипектори**, **квестяри** и др. (Остен, 1879: №1, с. 1).

На страниците на „Остен“ се отделя доста място и на тълкуване на значението на определени думи, които целят комичен ефект. В споменатата вече статия авторът разказва за опитите на „нашите филолози“ „да търсят корените им и да обясняват на дълго за производството им“ (на новите думи). За пример е дадена думата „губернатор“. За да постигне комичен ефект, Славейков я преосмисля като словосъчетанието „губер на тор“, като приписва това тълкувание на някои филолози, които я определяли като „сложна дума, сглобена от думите губер на тор, защото била название на чиновници, които обикновено седят или ще седят на губер послан на тор, т.е. на височко място, от дето гледат и управляват въверените (т.е. поверените – б. н. – Е.Г., П.К.) им градове и околии“ (Остен, 1879: №1, с. 2).

Други филолози според автора намирали връзка на титлата „губернатор“ с думата губерка, но общото между тях оставало недостатъчно добре обяснено:

Дали в това, че тези тъй наречени чиновници, седят на губерки, както ний седим на тръние пред тях или в това че те употребяват тези знаменателни за тях сечива да поощряват подчинените им в изпълнение на длъжностите, между които и капризите на полицмейстерите.

(Остен, 1879: №1, с. 2)

Същият подход, който е използван при разглеждане на значението на думата „губернатор“, Славейков следва и при изясняване на

³ Маркирането е наше – Е.Г., П.К.

„етимологията“ на думата „трибуна“. Тя е превърната в словосъчетанието „три буна“, включващо числителното „три“ и съществителното „бун“. Думата се появява в един кратък диалог, който започва така:

- Отде са падали словата, за които „Остен“ пише, че слова падат?
- От трибуната.
- Че какво е то туй три буна?

– (Остен, 1879: № 3, с. 7)

Следва обяснение на значението на думата „бун“ – „купчина, камара“, а в бележка под линия е посочено в кои български диалекти тя се среща (в Серско и Мелнишко), дадени са примери, отбелязва се производната дума „бунище“ и че „бун“ идва от гр. βουνον. Изчерпателността на тази речникова статия ни напомня за лексикографските занимания на Славейков, макар че той така и не успява да издаде речник на българския език (Македонска 1960: 327). След като се изяснява значението на „бун“, диалогът продължава така:

- Че на три буни, сиреч на три боклука ли са качат те да свалят тез слова?

(Остен, 1879: № 3, с. 7)

Авторът назовава мястото, откъдето се изнасят словата, купчина боклук, което според него се отразява и върху качеството на словата:

- За туй някои от тях излязват таквиз боклучени.

(Остен, 1879: № 3, с. 7)

Тук може да се добави и един пример, който се отнася за избор на подходящата дума за конкретен случай, но отново се достига до хумористични интерпретации на значението на думата след разчленяването ѝ на части. Става дума за бележката под линия към думата „придирчива“ от статията „Извинение“, в която авторът моли за прошка, че не е поздравил и приветствал „пълната цяла сбирщина в Народното събрание“ (Остен, 1879: № 3, с. 2). Славейков обяснява, че първоначално е написал „взискателна“ в израза „снизходителна и не толкова взискателна“, но след това заменил думата „взискателна“ с „придирчива“. Причината за замяната вероятно се корени във факта, че и двете лексеми от първоначалната версия принадлежат в стилистично отношение към книжната лексика и затова биха останали неразбрани за множество хора. При замяната на „взискателна“ с „придирчива“ една заета от руски лексема се заменя с друга, също предполагаема заемка от руски език, но с по-голяма степен на неутралност в стилистично отношение

(БЕР 1: 142, БЕР 5: 707). Впрочем в края на бележката Славейков посочва, че би искал да замени и „снизходителна“ с друга дума, но не намира подходяща.

За да обясни замяната на двете думи, Славейков разиграва цял комичен сюжет, в който въвежда образа на селския кмет, който не е разбрал думата „взискателна“: „но усетихме се за селский кмет да не изскочи да ни запита каква е тъй взиска - телна“. Очевидно думата е възприемана от Славейковия герой като словосъчетанието „взиска телна“.

Хумористичният ефект тук се постига чрез размяна на букви, което е често срещан похват в публицистиката на Славейков (Македонска 1966: 200). Авторът превръща „взиска“ в „звиска“ (по-нататък в бележката се говори и за „звиски телни“) и тогава става ясно какво е предизвикало вълнението у селския кмет – невъзможното словосъчетание „звиска телна“, включващо съществителното име „звиска“ (по-точно „дзвиска“ – „двегодишна овца“ (БЕР 1: 326) и прилагателното име „телна“, отнасящо се обикновено за бременна крава.

Със сигурност настоящата статия не би могла да представи разнообразието от възможности за употребата на езика като средство за хумористична интерпретация на случващото се в политиката в първата година от съществуването на България като свободна държава. Но дори и твърде кратка, представата, която предлагаме тук по темата, надяваме се, свидетелства за възможностите на следосвобожденската журналистика да артикулира актуалните сюжети на новото време.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР 1:** *Български етимологичен речник. Т. 1. Отг. ред.: В. И. Георгиев.* [Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. Otg. red.: V. I. Georgiev.] София: Издателство на БАН, 1971.
- БЕР 5:** *Български етимологичен речник Т. 5. Отг. ред.: И. Дуриданов.* [Balgarski etimologichen rechnik. T. 5. Otg. red.: I. Duridanov.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.
- Боршуков 2003:** Боршуков, Г. *История на българската журналистика 1844 – 1877, 1878 – 1885.* [Borshukov, G. Istoriya na balgarskata zhurnalistika 1844 – 1877, 1878 – 1885.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, изд. „Парадокс“, 2003.
- Остен 1879:** Вестник „Остен“. [Vestnik „Osten“.] Търново: Печатница Тулешков – Джорджо Момчев, 1879.

Македонска 1960: Македонска, Ц. П. Р. Славейков като лексиксикограф. [Makedonska, Ts. P. R. Slaveykov kao leksikogtaf.] // *Езикo-ведско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски.* / Ред. к-т: Вл. Георгиев и др. София: Издателство на БАН, 1960, 327 – 344.

Македонска 1966: Македонска, Ц. Езикова характеристика на сатирата на П. Р. Славейков. [Makedonska, Ts. Ezikova harakteristika na satirata na P. R. Slaveykov.] // *Български език*, № 3, София: Издателство на Българската академия на науките, 1966, 194 – 204.

Докторанти

**СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ
НА ОПРЕДЕЛЕНИ ЧЕРТИ, СВОЙСТВА
(NOMINA ATTRIBUTIVA) В ЦАРИГРАДСКИЯ ПРЕВОД
НА БИБЛИЯТА (1871 Г.)**

Лалка Георгиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“

**WORD FORMATION OF NOMINA ATTRIBUTIVA
IN THE NEW BULGARIAN TRANSLATION
OF THE BIBLE FROM 1871**

Lalka Georgieva
Neofit Rilski South-West University

lalka.v.georgieva@gmail.com

The subject of the article is the word formation of nomina attributiva in the Old Testament of the New Bulgarian Bible translation of 1871. The analysis is grounded in the theoretical framework established by Czech linguist Miloš Dokulil in his work *Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov* (1962), which have been adapted into Bulgarian language material by Ivan Kochev in 1971. The identified names are systematically classified according to their word formation types across the three grammatical genders in the Bulgarian language. The conclusions from the analysis relate to the number and volume of the types and their productivity. A comparative analysis is also conducted to highlight the prominent formants of nomina attributiva in earlier stages of the Bulgarian language.

Key words: word formation, nomina attributiva, Old Testament, Bible, word formation types, Bulgarian language

Първият цялостен новобългарски превод на Библията, известен като Славейковата Библия или Цариградската Библия (ЦБ), е издаден през 1871 г. Още нейните съвременници разпознават колко голям е приносът ѝ за формирането на българския национален книжовен език.

Иван Вазов заявява: „Цариградската Библия реши езиковия спор в България и утвърди българския книжовен език“. Пенчо Славейков е още по-силен в изказването си: „Преводът на Библията тури край на езиковата безредица, на боричкането на разните наречия за първенство и се установи литературният език. След появяването на Библията на бял свят заглъхват разприте между разните български говори и източнобългарският говор става общ език за всички ратници на мисълта и националното съзнание“. И от днешна гледна точка можем да потвърдим, че Славейковата Библия е ценен паметник за състоянието на книжовния език през третата четвърт на XIX век.

Езикът на ЦБ е разгледан в монография на Диана Иванова, която прави обширно изследване върху новобългарските евангелия (вж. Иванова 2002). С въпроса за превода на Библията се занимава и дисертацията на Венцислав Стойков „Преводната рецепция на Библията на новобългарски език през XIX век“ (Стойков 2017).

Предмет на статията е словообразователната категория *Nomina attributiva*¹ в Стария завет (СЗ) на ЦБ. Основната *цел* е да бъде направен словообразователен анализ на названията за *носители на определени черти, свойства*. Конкретни задачи за реализация са:

- езиковият материал да се класифицира по словообразователни типове;
- да се очертае продуктивността на формантите;
- да се направи съпоставка с *nomina attributiva* в по-старите периоди от историята на българския език;
- да се посочат случаите на преливане между словообразователните категории.

В методологично отношение работата следва структурно-функционалния словообразователен анализ на чешкия лингвист Милош Докулил (Докулил и др. 1962), при който акцентът се поставя върху синхронната мотивираност между думите в езика. В статията се разглеждат само названията, които са с прозрачна словообразователна структура на нивото на езиковия срез XIX в. За първи път Докулиловата теория е приложена у нас от Иван Кочев в студия, която прави съпоставителен словообразователен анализ на езиков материал от три съвременни български говора (Кочев 1971).

¹ В статията названието на категорията се изписва с главна буква и италик. Когато латинското словосъчетание *nomina attributiva* е употребено като синоним на българския израз *имена на качества, свойства*, тогава се пише с малка буква и италик.

Материалът е ексцерпиран от „Библия, сирѣчь Священно-то писаніе на Ветхый и Новый Завѣтъ“. Примерите са представени с оригиналния правопис. За да се види близкият контекст, след всяко наименование са посочени глава и стих от СЗ. При представянето на словообразователния материал, където е необходимо за изясняване на семантичното съдържание на думата, вътрешната форма е представена чрез изреченска парафраза.

В статията са разгледани само конкретните *nomina attributiva*, тоест носителите на определени качества, свойства. Обикновено към словообразователната категория се отнасят и абстрактните *nomina essendi* (Докулил и др. 1967; Кочев 1971). Съществуват и разработки, в които отвлечените имена на качества, свойства са разгледани самостоятелно (Радева 1991: 123 – 134; Перчеклийски 2008: 149 и др.).

В основата на *Nomina attributiva* стои ономасиологичната категория за носител на свойство, тоест словообразователната категория е единна в ономасиологично отношение, като признакът е прост и характеризира силно диференцирания ономасиологичен базис откъм качество (Кочев 1971: 131). Ономасиологичният базис при *nomina attributiva* е с особено широк диапазон на понятията и включва лица (*големец, старец, свещеник, хубавица*), дни (*празник, петък*), храни (*белтък, мекица*), животни и растения (*белка, синчец, жълтурче*), помещения (*тъмница, горница*), предмети (*багреница*) и др. Словообразователното значение на формациите е ‘някой (нещо), който (което) притежава някакво качество, свойство, посочено от мотивиращата основа’.

От морфологична гледна точка атрибутивните имена са с основа на прилагателно (*млад-енец, мъртв-ец*) или числително име (*първ-енец*).

Имената за носители на определени черти се образуват предимно чрез суфиксация. В редки случаи може да се срещне и транспозиция. При сложните названия основата може да бъде и композитум от втора степен².

ИМЕНА ОТ МЪЖКИ РОД

Днес голяма част от *nomina attributiva* се образуват с вариантите на стария суфикс *-k-*. Праславянската наставка *-k-* служи за образуване

² Чешкият езиковед Травничек (1951) въвежда в употреба понятията „сложно съществително от първа степен“ – образувано е от две пълнозначни думи, и „сложно съществително от втора степен“ – мотивирано е от сложна лексема (най-често прилагателно).

на производни имена още в предисторическата епоха. В старобългарския език формантът вече е диференциран, като е разширен с различни гласни (-ок-, -ък-, -ьк-, -нк-, -ык-), а в някои случаи са се получили и фонетични промени (-ьц-).

1. Словообразователен тип с наставка -ькъ

В старобългарския език суфикс -ькъ се присъединява най-често към основи на минали страдателни причастия, с които образува названия на действия и резултати от действия (*остатъкъ*, *недостатъкъ*, *сѣвитъкъ*). Може да се добави и към съществителни (*цвѣтъкъ*), като им придава умалително значение (Давидов 1991: 182). В цялата история на българския език с наставката се образуват и *nomina attributiva* (*патъкъ*, *десатъкъ*, *бѣлтъкъ*).

В ЦБ със суфикс -ькъ са оформени единствено атрибутивните названия *десетъкъ*³ (Вт. 14:28) и *бѣлтъкъ* (Йов 6:6). При второто название формантът е разширен със съгласна *т* (-*т/ькъ*).

Словообразователният тип е беден откъм названия. И двете формации са с проста словообразователна основа. В първия случай тя е на числително редно, във втория – на качествено прилагателно име.

2. Словообразователен тип с наставка -икъ (с графичен вариант -ыкъ)

Формантът е много продуктивен в старобългарската епоха за образуването на атрибутивни имена на лица, конкретни предмети и други производни думи. Названията на лица от м.р. в този период са мотивирани от прилагателни на -ьн- (*длъжьн-нкъ*, *сродьн-нкъ*, *свѣщен-нкъ*) и причастия на -ен- (*люблюен-нкъ*) (Давидов 1991: 183 – 184).

В разглеждания паметник с наставка -икъ са засвидетелствани следните **прости названия**:

враждебникъ (Иzx. 23:5), *началникъ* (Бит. 37:36), *праведникъ* (Йов 34:17), *праздникъ* (Лев. 23:34), *сродникъ* (Лев. 21:2), *мекыкъ* (2 Ц. 13:6).

В ЦБ **сложни наименования** със суфикс -икъ са:

³ Когато се очертава обемът на словообразователния тип, примерите от ЦБ се изписват с подчертаване. В обобщенията и изводите за обособяването на названията се използва италик.

военачалникъ (Бит. 26:26), десетоначалникъ (Изх. 18:25), иноплеменникъ (Бит. 17:27), колесниченачалникъ (3 Ц. 22:31), мѣстоначалникъ (4 Ц. 18:24), петдесетоначалникъ (Вт. 1:15), стоначалникъ (Чс. 31:48), тысященачалникъ (Изх. 18:21), чиноначалникъ (1 Ц. 11:11).

Суфикс *-(н)икъ* може да се разгледа като разширен вариант на *-икъ* в простото название священникъ (Бит. 14:18) и композитума първосвященникъ (2 Лет. 26:20).

Словообразователният тип с наставка *-икъ* е най-добре представен сред атрибутивните названия от мъжки род. Освен имена с основния суфикс в текста са засвидетелствани два примера, при които е налице разширен формант *-(н)икъ*.

Преобладават сложните формации, при които мотивираната основа е композитум от втора степен (*десетоначален*, *иноплеменен*, *стоначален* и др.) с главна част прилагателно име (*начален*, *племенен*) и второстепенна, която обикновено е числително (*десет-*, *петдесет-*, *първо-* и др.), а по-рядко – съществително (*колесниц-*, *место-*) или прилагателно име (*ино-*, *вое-*). При простите формации основата е деадективна. В думата *мекийъ* се откроява наставка *-ыкъ*, в която *ы* е графичен вариант на *и* в този период. В словообразователния тип са представени названия от три лексико-семантични групи: имена на лица (*военачалникъ*, *иноплеменникъ*, *священникъ*), дни от седмицата (*праздникъ*) и тестени изделия (*мекийъ*).

3. Словообразователен тип с наставка *-ецъ*

Наставката *-ецъ* е наследник на стария праславянски суфикс **-ik-*. След трета палатализация *к* дава *ц* и в старобългарски се е получило *-ьць* – една от най-продуктивните наставки при названията от м. р. Суфиксът е полифункционален. Може да бъде присъединен към мотивираща основа на глагол (агентивни названия), прилагателно (атрибутивни названия) или съществително (имена с умалително значение) (вж. Давидов 1991: 185). В цялата история на българския език с форманта се образуват атрибутивни названия (Перчеклийски 2008: 74 – 75; Стоянов 1983: 50).

В ЦБ са регистрирани следните формации със суфикс *-ецъ*: голѣмець (Лев. 19:15), мъртвецъ (Бит. 23:6), пешецъ (Изх. 12:37), старець (Ис. 65:20), хубавецъ (3 Ц. 1:6). В текста са отбелязани и атрибутивни съществителни с разширение *-(ен)ецъ*: младенець (Бит. 17:12), първенець (Бит. 25:13), чужденецъ (Бит. 17:12).

Словообразователният тип с наставка *-ецъ* е сравнително добре представен в текста. Всички наименования са с проста словообразователна структура. Основата на по-голямата част от тях е прилагателно име (*млад-енецъ*, *хубав-ецъ*). При формацията *първенецъ* е налице основа на числително редно име (*първ-енецъ*). Всички имена от този словообразователен тип, регистрирани в ЦБ, са лица.

4. Словообразователен тип с наставка *-акъ*

С този суфикс се образуват имена, които означават лица или предмети, носители на постоянен признак или качество, когато основата е качествено прилагателно име (Радева 1991: 124).

В ЦБ са засвидетелствани само две названия с наставката *-акъ*: *гжстакъ* (1 Ц. 13:6) и *юнакъ* (Пс. 19:5). И двете са с проста словообразователна структура и с основа на прилагателно име (*гъст*, *юн* – ‘млад’).

В ЦБ са засвидетелствани и отделни названия от мъжки род, които не образуват словообразователни типове. Те са образувани с наставките:

- окъ: *младокъ* (Йов 14:7)
- ей: *червій* (Вт. 28:39)
- ель: *твърдѣль* (Зах. 9:3)
- оша: *юноша* (Бит. 4:23)
- ица: *пїяница* (Пр. 23:21).

Всички единични атрибутивни названия от м.р. са с основа на прилагателно име (*млад*, *червен*, *твърд*, *юн*, *пїян*). Лексико-семантичните групи, към които принадлежат тези названия, са лица (*младокъ*, *юноша*, *пїяница*, *старѣйшина*), животни (*червій*) и сгради (*твърдѣль* – ‘крепост’). Наименованието *пїяница* е от общ морфологичен род – мъжки и женски.

Голяма част от имената за носители на определени качества, свойства от мъжки род в ЦБ са образувани с различни исторически разширени варианти на праславянската наставка *-k-* (*-ъкъ*, *-икъ/-ыкъ*, *-(н)икъ*, *-ецъ*, *-акъ* и *-окъ*).

Сред имената от м.р. най-многобройни са тези с наставки *-икъ* и *-ецъ* (*-ен/ец*). Словообразователни типове оформят още названията със суфикси *-ъкъ*, *-икъ/-ыкъ*, *-(н)икъ*, *-ецъ*, *-акъ*. Изолирани примери са регистрирани с формантите *-окъ*, *-ей*, *-ель*, *-ота* и *-ица*. Преобладават имената с проста словообразователна структура. Сложни формации са налице единствено при словообразователния тип със суфикс *-икъ*.

ИМЕНА ОТ ЖЕНСКИ РОД

1. Словообразователен тип с наставка *-ина*

В старобългарския език суфиксът е много продуктивен, а образуванията съществителни от женски род имат разнообразна семантика. Могат да означават качества (*объштина*), названия на продукти от животни или растения (*звѣрина*, *рогозна*), да имат събирателно значение (*дровина*) и др. (Давидов 1991: 181).

С наставката *-ина* в ЦБ са засвидетелствани следните названия: *видѣлина* (2 Ц. 23:4), *горчина* (Йов 9:18), *долина* (Чс. 13:24), *дълбина* (2 Ц. 22:16), *дълбочина* (Ис. 7:11), *заднина* (И.Н. 10:19), *равнина* (Вт. 4:49), *сетнина* (Ерм. 29:11), *стръмнина* (Йов 30:6), *твърдына* (Съд. 6:2), *тлъстина* (Бит. 4:4), *третина* (4 Ц. 11:5), *тъмнина* (Пс. 104:20), *тѣсна* (Пл.Е. 1:3) и *злина* (Бит. 6:5).

С разширения суфикс *-(еч)ина* е образувано наименованието *мъртвечина* (Лев. 22:8).

В ЦБ словообразователният тип с наставка *-ина* е най-добре застъпеният при названията от женски род. Всички формации са с проста словообразователна основа. По-голямата част са мотивирани от прилагателни имена с изключение на названието *третина*, което произлиза от числителното бройно *трети*. Голяма част от примерите в основата си са абстрактни имена, които в контекста са получили допълнително конкретно значение (*видѣлина*, *горчина*, *дълбина*, *дълбочина*, *равнина*, *тъмнина*). Лексико-семантичните групи тук са места/пространства (*долина*, *равнина*), физични явления (*видѣлина*, *тъмнина*), времеви период (*сетнина*), части от животни (*тлъстина*) и отрицателни постъпки (*злина*).

2. Словообразователен тип с наставка *-ица*

Наставката *-ица* произлиза от праславянската **-ika* с промяна на *к* в *ц* според третата прогресивна палатализация (Давидов 1991: 184). В старобългарския език суфиксът е полифункционален. С него се образуват *nomina agentis*, *nomina diminutiva*, *nomina attributiva* и др.

В ЦБ с форманта *-ица* са включени следните названия за носители на качества, свойства: *багрѣница* (Пр. 31:22), *блескавица* (Ез. 1:14), *блудница* (Бит. 34:31), *горница* (Съд. 3:20), *десница* (Бит. 48:13),

лѣвица (Екл. 10:22), седмица (Бит. 29:27), скрышница (Авк. 3:4), сродница (3 Ц. 16:11), тъмница (Бит. 39:20), черница (Ам. 7:14), юница (Вт. 21:3), задница (Ис. 20:4).

Словообразователният тип е добре представен. Всички имена са прости. Преобладават мотивиращите основи на прилагателни имена, само названието *седмица* е мотивирано от числителното бройно *седем*. Представени са лексико-семантичните групи имена на лица (*блудница*, *сродница*), животни (*юница*), растения (*черница*), природни явления (*блескавица*), дрехи (*багръница*), части на човешкото тяло (*десница*, *лѣвица*, *задница*), помещения (*скрышница*, *горница*) и период от време (*седмица*).

3. Словообразователен тип с наставка *-остъ*

Наставката *-остъ* е образувана от **-тъ* с разширение **-os/-es* и е много продуктивна в старобългарските паметници. Обикновено със суфикса се формират абстрактни съществителни със значение на качество или свойство (Давидов 1991: 189), но в определени случаи тези отвлечени названия могат да получат и конкретно значение. Така е и с имената вътрешностъ (Изх. 29:17), крѣпостъ (2 Ц. 24:7), милостъ (Бит. 24:14) и околностъ (Бит. 13:10), които са засвидетелствани в ЦБ.

Словообразователният тип е относително добре представен в текста. Всички наименования са с проста словообразователна структура и са мотивирани от прилагателни имена. Представени са лексико-семантичните групи органи на живо същество (*вътрешностъ*), сгради (*крѣпостъ*), положителни постъпки (*милостъ*) и географски понятия (*околностъ*).

4. Словообразователен тип с наставка *-да*

Суфиксът *-да* идва от праславянския език и се свързва с основи на глаголи и прилагателни за образуване на абстрактни съществителни (Славски 1974: 63). В някои от примерите с деадекативна основа обаче се наблюдава конкретизация на значението, като по този начин наименованията могат да се разгледат като носители на определени черти.

В текста на ЦБ са екскерпирани само названията кривда (Дан. 6:4) и правда (Бит. 18:19). И двете образувания са с проста основа и са мотивирани от прилагателно име.

5. Словообразователен тип с наставка *-ота*

В старобългарския език сред наставките с формант *-t-* суфиксът *-ота* е особено продуктивен. По принцип образува абстрактни съществителни (*красота, срамота*) или по-рядко – имена на лица (*нрота, юнота*) (Давидов 1991: 188 – 189). В определен контекст някои абстрактни названия могат да получат конкретни значения.

Подобно нещо се наблюдава и в ЦБ, където са регистрирани названията: *нечистота* (Нам. 3:6), *тегота* (2 Ц. 13:25) и *щедрота* (Неем. 9:31). Те са с проста словообразователна основа и са производни от прилагателни имена.

6. Словообразователен тип с наставка *-иня*

Още в предисторическата епоха имената от женски род със суфикс *-ъинн* са били или лица, производни от мъжки род (*рабъ — рабъинн*), или абстрактни понятия, мотивирани от прилагателно име (*благъ — благъинн*) (Давидов 1991: 181 – 182).

В историята на българския език от тази наставка се развива новобългарското *-иня* (различно от *-ина*). В ЦБ са засвидетелствани названията *пустыня* (Изх. 19:1) и *святыня* (Пс. 93:5). Те са с проста словообразователна основа, мотивирана от прилагателни имена. В семантично отношение двете формации представляват име на място (*пустыня*) и религиозно понятие (*святыня*).

7. Безсуфиксни образувания

При имената от женски род са засвидетелствани и две безсуфиксни прости образувания: *сръда* (Бит. 15:10) и *твърдь* (Бит. 1:7), мотивирани от прилагателно име.

В ЦБ са засвидетелствани **няколко изолирани примера**, които в ЦБ не образуват словообразователен тип. С разширения вариант *-(ен)ка* е образувано названието *чужденка* (Бит. 31:15), което може да се срещне и с редукция на форманта – *чуждинка* (Рут 2:10). Други две названия са оформени с наставките *-ва* – *лихва* (Лев. 25:37), и *-уха* – *чернуха* (Ис. 28:25). И трите наименования са с проста словообразователна основа и са мотивирани от прилагателни имена. Лексико-семантичните групи при тези примери са лица (*чужденка*), термини от стопанския живот (*лихва*) и подправки (*чернуха*).

Имената от женски род са много добре представени в ЦБ и са повече от имената от м.р. Всички са с проста словообразователна основа. По отношение на формантите словообразователните типове са много разнообразни. Най-многобройни са тези с наставките *-ина* и *-ица*. Словообразователни типове оформят също названията със суфикси *-остъ*, *-да*, *-ота* и *-иня*. Изолирани примери са регистрирани с формантите *-(ен)ка*, *-ва* и *-уха*.

ИМЕНА ОТ СРЕДЕН РОД

1. Словообразователен тип с наставка *-ie*

С наставката *-ie* (в стб. *-ѣѣ*) обикновено се формират деадективни (*nomina essendi*) и девербални (*nomina actionis*) абстрактни съществителни от среден род. Макар и по-рядко, със суфикса се образуват и конкретни *nomina instrumenti* и *nomina attributiva*.

С конкретното значение „носители на качество, свойство“ в текста на ЦБ са употребени само простите названия: величѣ (Ис. 12:5) и зелѣ (Изм. 12:8). И двете са мотивирани от прилагателни имена.

2. Словообразователен тип с наставка *-ство*

Наставката е една от най-продуктивните в старобългарския език. С нея се образуват имена от среден род, които означават абстрактни понятия, свойства и качества. Може да се прибавя към съществителни, прилагателни и глаголи (Давидов 1991: 179). Суфиксът е характерен и за цялата история на българския език, като по-свойствен е за неговата книжовна форма.

След процес на конкретизация към категорията *Nomina attributiva* могат да се отнесат названията коварство (Пр. 26:24) и свѣщенство (Чс. 16:10). И двете са мотивирани от прилагателни имена, като в първия случай мотивиращата основа е отсечена (*ковар-ен*).

3. Словообразователен тип с наставка *-ище*

Формантът произхожда от праславянския суфикс **-iskjo*. В старобългарския език образува съществителни имена от среден род с пространствено значение – място, в което се върши или намира нещо (Давидов 1991: 190). С наставката могат да се образуват инструментални, аугментативни и атрибутивни имена.

В ЦБ са регистрирани названията сокровище (Бит. 43:23) и святилище (Изх. 25:8). И двете са мотивирани от прилагателни имена, като второто е образувано с разширения формант *-(ил)ище*.

Засвидетелствано е и едно наименование от среден род с наставка *-це*, което в текста на ЦБ не формира словообразователен тип – сърдце (Изх. 28:30).

Имената от среден род са представени от няколко названия с наставки *-іе*, *-ство*, *-ище* и *-це*. Словообразователни типове оформят наименованията с първите три форманта. Всички имена са с проста словообразователна структура и са мотивирани от прилагателни имена.

Изводи

От словообразователния анализ на имената на носители на определени черти, свойства могат да бъдат направени следните по-важни изводи:

1. Словообразователната категория *Nomina attributiva* е добре представена с названия в СЗ на ЦБ. Най-много са наименованията от женски род, със сходен брой са тези от мъжки род, най-малко са примерите от среден род.

2. Атрибутивните названия в ЦБ се отнасят към следните **лексико-семантични групи**: лица (*свещеникъ*, *старѣйшина*, *чужденка*), животни (*червій*), растения (*черница*, *зеліе*), физични и природни явления (*блескавица*, *видѣлина*), дрехи (*багрѣница*), части на човешкото тяло (*десница*, *лѣвица*), подправки (*чернуха*) и др.

3. Категорията *Nomina attributiva* е твърде разнообразна откъм **словообразователни типове**. Сред имената от **мъжки род** най-продуктивни са образуванията със старата наставка *-к-*. В историята на българския език тя се реализира чрез множество свои разширени варианти, които се различават в зависимост от гласната в състава на форманта. В ЦБ словообразователни типове оформят названията с наставки *-ѣкъ*, *-икъ* (с графичен вариант *-ыкъ* и разширен суфикс *-/н/икъ*), *-акъ* и *-ецъ* (с палатализация на *к* в *ц*). Срещат се единични формации със суфикси *-окъ*, *-ей*, *-ел*, *-ота* и *-ица*. Повечето наименования от мъжки род са с основа на прилагателно име (*старецъ*, *младокъ*). Порядко се срещат и мотивиращи основи на числително (*първенецъ*).

При названията от **женски род** продуктивни са словообразователните типове с форманти *-ина* и *-ица*. С по-малко названия се характеризират тези със суфикси *-остъ*, *-да*, *-ота* и *-иня*. Изолирани при-

мери са регистрирани с наставките *-ка*, *-ва* и *-уха*. Повечето наименования от ж.р. в ЦБ са мотивирани от прилагателни имена (*светиня*, *крепост*, *сродница*), а само формациите *третина* и *седмица* – от числителни.

Названията от **среден род** са слабо застъпени в текста. Формантите, с които се образуват, са *-іе* (*зеліе*, *величіе*), *-ство* (*коварство*, *свещенство*), *-ище* (*съкровище*, *светилище*) и *-це* (*сърдце*). С последния от тях не се образува словообразователен тип. Всички примери са с мотивиращи основи на прилагателни имена.

4. В ЦБ повечето наименования от категорията *Nomina attributiva* са с проста словообразователна структура. Единствено в м.р. са регистрирани няколко сложни названия с наставка *-икъ* (*стоначалникъ*, *военачалникъ*, *иноплеменникъ*). Повечето от тях са с главна (втора) основа *-началник*.

5. По-голямата част от думите продължават да се използват и в съвременния български книжовен език (*свещеник*, *чужденец*, *седмица*, *среда*, *пустиня*, *съкровище* и др.). Някои са характерни само за днешните народни говори (*мекик*, *пешец*, *твърдел*). Днес има названия с променен граматичен род (*мекица* вместо *мекик*, *щедрост* вместо *щедрота*) или с различен суфикс (*пешак* вместо *пешец*, *щедрост* вместо *щедрота*). Името *десятьк* днес е религиозен термин. В съвременния книжовен език използваме *зеле* вместо *зеліе*, *червей* вместо *червій*. Не са се наложили в книжовния език думи като *мъртвечина*, *враждебник*, *твърдел*, *чернуха*, *стоначалник* и др.

6. Формацията *пїяница* стои на границата със словообразователната категория *Nomina agentis* – ‘този, който е пиан’ (*nomen attributiva*) или ‘този, който пие’ (*nomen agentis*). Названията *чужденецъ* – *чужденка*, *сродникъ* – *сродница* пък като родови корелати попадат и в категорията *Nomina mota*.

ЛИТЕРАТУРА

- Давидов 1991:** Давидов, А. Словообразуване на съществителните. [Davidov, A. Slovoobrazuvane na sashtestvitelnite.] // *Граматика на старобългарския език*. София: Изд. на БАН, 1991, 176 – 195.
- Докулил 1962:** Dokulil, M. *Tvoření slov v češtině. T.I. Teorie odvozování slov*. Praha, 1962.
- Иванова 2002:** Иванова, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието (Текстология и език)*. [Ivanova, D.

- Traditsiya i priemstvenost v novobalgarskite prevodi na Evangelieto (Tekstologiya i ezik).] Пловдив: ИК „Призма“, 2002.
- Кочев 1971:** Кочев, Ив. Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име (съпоставително изследване върху материал от три български говора). [Kochev, Iv. Dialektni kategorii i tipove pri slovoobrazuvaneto na sashtestvitelnoto ime (sapostavitelno izsledvane varhu material ot tri balgarski govora).] // *Известия на Института за български език*, кн. 20, София: Издателство на БАН, 1971, 107 – 185.
- Кяева 1996:** Кяева, Ел. Словообразователната категория имена за качества (nomina essendi) в българските говори в Македония. [Kyueva, El. Slovoobrazuvatelna kategoriya imena za kachestva (nomina essendi) v balgarskite govori v Makedonia.] // *Лингвистични студии за Македония*. София: МНИ, 1996.
- Перчеклийски 2008:** Перчеклийски, Л. *Словообразователни категории и типове при съществителните имена в троянския дамаскин от XVII в.* [Perchekliyski, L. Slovoobrazuvatelni kategorii i tipove pri sashtestvitelnite imena v troyanskiya damaskin ot XVII v.] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2008.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. [Radeva, V. Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Славски 1974:** Sławski, Fr. *Zarys słótwórstwa prasłowiańskiego. Słownik prasłowiański. T. I., A – B*, Wrocław, 1974.
- Стойков 2017:** Стойков, Б. *Преводната рецепция на Библията на новобългарски език през XIX век*. [Stoykov, B. Prevodnata retseptsiya na Bibliyata na novobalgarski ezik prez XIX vek.] Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017.
- Стойанов 1983:** Стоянов, Ст. (гл. ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология*. [Stoyanov, St. (gl. red.). Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. II. Morfologiya.] София: Изд. на БАН, 1983.
- Травничек 1951:** Trávniček, Fr. *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha, 1951.

***ЕЗИКОВЕДСКА
БЪЛГАРИСТИКА***

ОЦЕНЪЧНОТО ОТРИЦАНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

EVALUATIVE NEGATION IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Krasimira Chakarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

krasian@uni-plovdiv.bg

The paper focuses on the linguistic means (wordformation patterns, lexical, and phraseological) of expressing evaluative negation in Modern Bulgarian Language, which is one of the subjective meanings of linguistic negation denoting rejection and disapproval. Attention is paid to the specificity of this type of negation that functions in the peripheral field of the category of polarity. The stylistic potential of its explicators is also emphasized.

Key words: negative polarity, evaluative negation, evaluation

В известното си произведение „Духът на отрицанието у българина“ културологът Найден Шейтанов отбелязва: „нашият дух на отрицание се превръща на твърде сложна система от проблеми, когато човек рече да се занимае с него с цел го изследва, схване и изложи. Още на пръв поглед става ясно, че тук става дума както за психична значимост, тъй и за важна съставна част на жизнената ни практика, а накрая дори за главен двигател в нашето минало и настояще“ (Шейтанов 1933, цит. по Шейтанов 1994: 270).

Логично е да се запитаме дали и до каква степен това иманентно, идеационно (психологически обусловено) отрицание – проява на етнически нихилизъм и поведенчески фатализъм – се проявява в системата

на съвременния български език. Какви са лингвистичните рефлексии на споменатата от автора негативна нагласа?

Предизвикателството да потърсим отговор на подобни въпроси, бе мотивиращият фактор за избора на изследователски обект – субективните езикови прояви на негацията: отхвърляне, неодобрение, отричане, които означаваме с термина оценъчно отрицание¹.

Важна особеност на средствата, с помощта на които се експлицира интересувашото ни отрицание, е фактът, че поради функционалната си ограниченост те се намират в крайната периферия на функционално-семантичното поле на отрицателната полярност (у И. Куцаров „отрицателната статусност“). Повечето от тях не са книжовни; употребата им „не е нормативна и има неофициален, неформален характер“ (Попов 2016: 231).

Поставяме си няколко основни цели: а) да бъдат представени основните характеристики на оценъчното отрицание като езиков феномен; б) да се опишат и стратифицират средствата за изразяването му в съвременния български език; в) да бъде коментиран въпросът за връзката между нагласите на говорещите хора и обектите на оценъчно отрицание.

В хода на анализа са използвани дескриптивният и статистическият метод, а таксономичният материал е ексцерпиран от *Речник на обидните думи и изрази в българския език* (Речник 1994) и *Речникът на улицата* (Речник, <http>). Освен създадената чрез речникова ексцерпция емпирична база при извличането на статистически данни е използван *Българският национален корпус* (search.dcl.bas.bg), както и *Общият честотен речник* (версия на БНК от 27.07.2012 г.) – дело на Секцията по компютърна лингвистика в ИБЕ при БАН.

Както е известно, като езикова категория „оценъчността е явление, свързано с реализирането на разнообразни по характер оценъчни значения“ (Илиева 2016: 177). Става дума за специфичен тип значения, определяни от лингвистите като прагматични (емотивни). Те представят „закрепеното в езиковата практика отношение на говорещите към знака и съответстващото на това отношение въздействие на знака върху езиковия колектив“ (Маровска 1998: 97). В. Маровска прави важното уточнение, че прагматичният аспект е „специфичен езиков израз

¹ Още тук се налага да уточним, че със същия термин (Evaluative Negation) някои англоезични автори назовават различно явление – Expletive Negation (т.е. плеонастичното отрицание, наричано също квазиотрицание) – срв. в бълг.: *Стой тук, докато не се върна; Не искаш ли да ми кажеш какво се случи?; Страхувам се да не сгреша* и др. под.).

на оценка на референта (назоваваното понятие) чрез маркираните с оценъчност езикови единици“ (Маровска, пак там).

Ще допълним, че оценъчността в езика се преплита тясно с емоционалността и експресивността, т.е. субективната оценка може да е носител на допълнителна емоционалност, изразителност (образност) и въздейственост. По думите на Р. Русев емоционалността се реализира със семантичните признаци „оценъчност“ и „субективност“ (т.е. според автора тя е винаги субективна и оценъчна), а експресивността – със семантичните признаци „интензивност“ и/или „образност“ (Русев, [http](#)).

Различно е мнението на друга група автори, които говорят за два типа оценъчност: емоционална (отразяваща емоционалните нагласи на субекта) и рационална (ориентирана към когнитивната сфера на субекта) (вж. напр. Арутюнова 1988; Шаховски 1994). Д. Благоева отбелязва основателно, че това деление е до голяма степен условно, тъй като емоционалната и рационалната дейност при оценяването протичат във взаимодействие (Благоева 2012, [http](#)).

Оценъчността е лингвоаксиологична категория, централно място в която заема понятието оценка. То включва в семантичния си обseg няколко основни компонента: субект (оценяващия човек), обект (референта на оценката), основание (съобразяването със съществуващите норми и оценъчни стереотипи, т.е. със „социалната представа за това кое е добро и лошо за дадения обект“ (Волф 1986: 98) и характер на оценката (положителна или отрицателна) (вж. по-подробно Благоева, цит. съч.).

Насочвайки вниманието си към отрицателната оценъчност, трябва да отбележим, че най-често в лексикологията тя се определя като пейоративност – свойство на езиковите единици да изразяват неодобрително отношение към даден обект, респ. да оценяват негативно качествата или действията на този обект, отхвърляйки го по този начин като отклоняващ се от общоприетите норми. Друг е въпросът дали езиковите единици, носители на пейоративност, могат да бъдат използвани единствено когато обектите са лица, както смята С. В. Лескина – срв.: „Пейоративността е свойство на езиковите единици, проявяващо се в способността да реализират семантика на неодобрение, критика, презрение и порицание по адрес **на представители на социума** (по-черн. е мое – К. Ч.), чиито постъпки или личностни качества не съответстват на моралните и социалните норми в обществото [...]“ (Лескина 2010: 6). Не може да се отрече, че оценъчното отрицание е насочено най-често към лица, назовани от съществителни имена, но според нас негов обект могат да бъдат и предмети, животни, действия – срв.:

бричка (стар, очукан автомобил), *бълхар* (бездомно животно), *кенеф* (мръсна тоалетна, мръсно място), *мастия* (бездомно куче), *помия* (за невкусна храна или напитка), *ишембак* (огромен корем), *прокиш* (нещо, което мирише лошо), *бръщолева*, *ломотя* (говоря празни приказки), *дудна* (досаждам с постоянно мрънкане), *плюскам* (прекалено много ям) и др.

Преди да представим средствата за изразяване на оценъчно отрицание в съвременния български език, ще обърнем внимание върху коментара на Е. М. Волф относно хипотезата, че те са много по-разнообразни (т.е. по-диференцирани) в семантично отношение от положителнооценъчните. Срв.: „Тази хипотеза се основава на представите на когнитивната психология, според които знанията, свързани с неприятни за човека отрицателни емоции, усещане за болка, опасност и под., са по-диференцирани от знанията, които имат положителни конотации“ и още: „Асоциативните експерименти показаха, че думите с отрицателни семи се обединяват в по-диференцирани подкласове, отколкото думите с положителни семи“ (Волф 1986: 102).

Нашият анализ изцяло потвърди споменатата хипотеза. Оказва се, че обект на оценъчно отрицание в българския език са различни по характер човешки недостатъци (физически, психически, интелектуални, поведенчески и др.), които говорещите хора не одобряват (отхвърлят, дори презират) поради това, че тези недостатъци са в разрез с определени стандарти и предизвикват негативни емоции.

Както ще покажем в следващото изложение, оценъчното отрицание се реализира на няколко езикови равнища, но най-разнообразно е неговото изразяване на лексикално равнище.

1. Лексикални средства за изразяване на оценъчно отрицание в съвременния български език

1.1. Съществителни имена

Съществителните с отрицателнооценъчна семантика са най-голямата в количествено отношение група в съпоставка с останалите лексикални средства, които са обект на настоящото изследване.

Вече беше споменато, че тези съществителни са предимно лични. Срещат се обаче и субстантиви, с помощта на които говорещите лица изразяват неодобрение по отношение на нелични денотати (животни, предмети, абстрактни същности), което е резултат от различни фактори – срв.: *балдър*, *бардак*, *бракма*, *бричка*, *дивотия*, *зъркел*, *изгъзица*, *кочина*

(за мръсно място), *миризлак, муцуна, пандиз, псе, простотия, сурат, търбух, шитня* (глупост, тъпотия), *шльокавица* и др. под.

Анализът ни показва, че най-често личните съществителни са от м.р., по-рядко от ж.р., ср.р. или от общ род (основно семантичен). При обработката на ексцерпирания материал те бяха разделени на отделни подгрупи в зависимост от това какви недостатъци на човека са обект на отрицателна оценка. Стратификацията бе осъществена с помощта на статистическия метод, който отчита количеството лексикални единици във всяка от подгрупите, като представянето е в низходящ ред. Срв.:

- названия на лица, отличаващи се с **неестетичен (неприемлив) външен вид, нечистоплътност и немарливост**: *бивол, биволица, брус, буца, вол, върлина, въшла, въшльо, гибон, глист, гурльо, гурла, дебелак, джожфра, джуконда, дрънгел, зомби, зурльо, зъбльо, зъбла, изчадие, кикимора, киртак, крава, кранта, коцрамба, крокозъбел, лонгур, маймуна, мръшляк, мундар, мърльо, мърла, мърляч, мърлячка, мърсолана, мърша, нерез, орангутан, оръфлек, паласпур, пача, плашило, плондир, повлекана, прошляк, пършивец, рапон, свиня, скочубра, скрофа, скумрия, смачканак, сульо, токмак, трътла, турук, тюфлек, урод, урунгел, хилка, хърба, хърбел, чучело, шопар² и др.;*

- названия на лица, чийто основен недостатък е **глупостта**: *абадал, ахмак, баламурник, бастун, бльон, галош, галфон, главанак, гламундер, глупак, глупачка, глупендер, говедо, гъска, идиот, идиотка, кавал, калъф, калицун, клявка, кокошка, кратуна, кретен, коза, коч, маломумник, маломумница, мисирка, овца, паласпурник, палихура, патка, простак, простака, простакеса, профан, тапир, теле, тиквеник, тутманик, туч, тъпак, тъпачка, тъпанар, тъпоъгълник, тъпунгер, серсем(ин), серсемка, шапшал, шапшалка, фитка, цървул, чвор, чукундур и др.;*

- названия на лица, които се отхвърлят (отричат) поради присъщите за поведението им **подлост, коварство, злоба, грубост, наглост, инат, липса на емпатия** – *борсук, брус, гад, гадина, гадник, гадняр, гадюха, гарван, глиган, гном, гнусар, говно, дръвник, дървеняк, змия, изверг, изрод, използвач, използвачка, инатчия, инатчийка, интересчия, интересчийка, интригант, интригантка, кавгаджия, кавгаджийка, клюкар, клюкарка, лайнар, лайнарка, лайно, маскара, мискин(ин), мискинка, мошеник, мръсник, мръсница, наглец, нагляр, пезевенк, пръч, негодник, негодница, пепелянка, подляр, пукал, саможивец, сплетница,*

² Поради съображения от етичен характер в илюстративния материал не са включени вулгаризми, възприемани от обществото като незензурни, неприлични.

сухар, темерут, тепегъоз, трол, тупан, тъпан, урсуз, усойница, фъшикия, хейтър, шарлатан(ин), шарлатанка и др.;

- названия на лица, които се отличават с **мекушавост, прекалена разсеяност, малодушие, хамелеонщина** – амеба, бъзльо, гнида, загубеняк, загубенячка, задръстеняк, задръстенячка, изтривалка, лъольо, лъохман, лузър, мърсол (диал.), мекотело, мижитурка, мишка, мишок, мръхльо, мръхла, мухльо, мухла, нищожество, охлюв, оръфляк, отрепка, пигмей, плазмодий, плужек, пътьо, самсуляк, смотаняк, смотанячка, смотльо, смотла, сопол, червей, червяк, чехльо, шматка, шубелия, шушумига и др.;

- названия на лица, за които се смята, че са **порочни, покварени** – блудник, блудница, брантия, бръмчалка, гларус, женкар, измет, калтак, коцкар, курва, курвар, курве, курвентия, кучка, мастия, миндил, мръсник, мръсница, парцал, парцалеса, парясница, пачавра, пезевенк, пиростия, развратник, развратница, сваляч, стерва, уличница, урусния, фустаджия, шафрантия и др.;

- названия на лица с **психични отклонения** – дебил, изтрещялка, имбецил, кукавел, кукувица, кукумицин, кукундрел, кукуфайник, ненормалник, ненормалница, олигофрен, откачалка, перко, перушан, халяхульо, хахо, хухавел, чики, чикименто, шизо и др.;

- отрицателнооценъчни названия на **лица от други етноси** – арнаутин (за албанец), ватенка (за руснак), мурзилка (руски интернет трол), жабар (за италианец), кравар (за американец), мамалигар(ин) (за румънец), мангал (за ром), мангалка, мангасар (за ром), мангасарка, манго, мангуста (за ром), циганор (за ром), чифут(ин) (за евреин), шваба (за германец), жълтур (за азиатец), византиец (за грък), резак (за турчин, мюсюлманин), чернилка (за чернокож човек), укри (за украинци), гърчоля (за гърци), турчуля (за турци) и др. Наред с това се срещат и съществителните *байганъовец* и *ганъовец*, които експлицират отрицателното отношение и към недостатъците в националния характер;

- названия на лица, чийто основен недостатък е **подмазвачеството** – блюдолизец, влечуго, гъзолизец, дупедавец, ибрикчия, измекар, лизач, нагаждач, нагаждачка, натегач, натегачка, подлизурко, подлога и др.;

- названия на лица **на преклонна възраст, чиито характер или поведение са неприемливи** – бабишкел, бабишкер/бабишкера, бабище, бабуля (зла, проклета бабичка), бастун, дрътляк, дъртак, дъртачка, дъртофелник, дъртофелница, некролог, папардак, паракхуда, пиргиш(ин), склери, старчок и др.;

- названия на **млади хора с неприемливо поведение или без опит** – *келеме, келеш, копеле, копелдак, отворко, пикльо, пикла, пишлегар (пичлегар), пишлеме, покемон, поплювко, посерко, сополанко, сополана* и др.

- названия на лица, **недостатъчно възпитани и културни** – *врънкало, досадник, досадница, селяк, селячка, турбоселяк, нахалитет, нахалник, нахалница, свирчо, токмак, хвалипръцко, шушляк* и др.;

- названия на лица **с неадекватно за възрастта им поведение** – *гевезе, глезльо, глезла, диване, инфантил, леке, лигла, лигльо, лигоч, палячо, перекенде, шут, шурак* и др.;

- названия на лица **без умения в дадена дейност** – *бездарник, бездарница, въздухар, драскач, зубрач, зубрачка, зубър, левак, некадърник, некадърница, никаквец, никаквица, нууб(ър), профан, рисувач, саяк* и др.;

- названия на лица, чийто недостатък е **скъперничеството** – *вариклечко, пинтия, скръндза, стипца, стисльо, циция, цънцар* и др.

- названия на лица **с лоша телесна миризма** – *скункс, пор, пръдльо, пърдел, пръдла, смръдльо, смръдла* и др.;

- названия на лица, отличаващи се **с прекалена наивност** – *балама, баламурник, балък, будала, лапнишаран, хапльо* и др.

По-малобройни са групите лични съществителни имена, подредством които се дава отрицателна оценка на лица **с определени политически пристрастия** (напр. *гербераст* (привърженик на ГЕРБ), *жълтопаветник, копейка* (привърженик на „Възраждане“), *путинист, путлераст, рашист, соросоид, фашага*); на църковни служители (*папицаши* (за католически свещеник), *попище*), на лица от **различни региони на страната** (*шоп, винкел* (гражданин на Перник), *пустиняк* (гражданин на Враца и по-общо на Северозападна България), *каун* (гражданин на Хасково), *селинджър* (жител на село) и др.); на хора, **злоупотребяващи с алкохол** (*пиянде, пияндур(ник), пияница, сарахош, талпа*); на лица, които **не обичат да се трудят** (*дембел(ин), лентяй, михлюз(ин), паразит, таратутняк, търтей, хайлаз(ин), хрантутник*); на хора **с нетрадиционна сексуална ориентация** (*джендър, педал, педераст, пендел, траверс*); на **празнодумците** (*кречетало, лаладжия, лапацало, плямпало*); на **прекалено суетните хора** (*кифла* (за префърцунена, обикновено тунингована жена), *кифлак, фльорца*); на **високомерните хора** (*мисир, пуюк*) и др. Макар и рядко се срещат и **собствени имена (прозвища)** с пейоративен оттенък – срв.: *Тиквата* (Бойко Бо-

рисов), *Шопара* (Делян Пеевски), *Мунчо/Муньо* (Румен Радев), *Кокор(ч)о* (Асен Василев), *Каскета* (Иван Гешев), *Путлер* (Владимир Путин) и др.

Наблюденията върху лексикалните единици, участващи в различните групи, ни дават възможност да направим следните обобщения:

а) При част от разглежданите лични съществителни отрицателната оценка е резултат от метафоричен пренос – срв.: *бивол, гъска, дръвник, змия, калъф, кокошка, кранта, нерез, овца, пача, плужек, пуяк, скумрия, сопол, фитка, чукундур, цървул* и мн. др.;

б) Някои от лексемите в групите са словообразователно маркирани с пейоративни суфикси като *-ин, -ало, -ол, -еса, -ище, -льо, -джия* и др.;

в) Срещат се и съществителни, в които отрицателната семантика е формално маркирана от отрицателния префиксоид **не-** или каритивната представка **без-**: *негодник, некадърник, некадърница, ненормалник, бездарник, бездарница* и др. Техният брой обаче е твърде малък;

г) Прави впечатление, че част от разглежданите съществителни съдържат звукоподражание, което им придава допълнителна експресивност – срв.: *лъольо, кукавел, кукувица, кукумицин, халяхульо, хахо* и др.;

д) По произход лексемите в групата са предимно домашни и турски, но се срещат спорадично и думи от руски, гръцки, румънски и от някои западноевропейски езици.

1.2. Прилагателни имена и адективирирани причастия

Вече имахме повод да отбележим, че оценъчното отрицание може да бъде изразено не само с помощта на съществителни имена, но и с адективни лексеми (прилагателни имена и причастия в атрибутивна употреба). Някои от тях се отличават със силна експресивност, докато други са по-скоро неутрални – срв.: *безхарактерен, безчестен, безчовечен, гаден, гльоджав, гнусен, гурелив, дебелашки, джукест, долен, дърт, залюхан, изкукуригал, изперкал, изкрейзил, изпружен, келяв, кържав, мръднал, низък, отворителен, подъл, пършив, раболепен, разпаван, разплут, смагангясан, смрадлив, спаружен, умнокрасив, шантав, шибан* и др. Повечето се съчетават само с лични съществителни (тъй като означават негативни качества, присъщи на човека – напр. *безхарактерен, безчестен, безчовечен, долен, изкукуригал, изперкал, изкрейзил, низък, подъл, раболепен*), докато други могат да се съчетават и с нелични субстантиви – напр. *гаден, гнусен, гурелив, келяв, смагангясан, смрадлив*.

1.3. Глаголи

В съвременния български език се срещат и глаголи, означаващи действия, които говорещият субект не одобрява – срв. напр.: *блещя се, бръщолева, довлака се* (дойда, пристигна), *домъкна се* (дойда, пристигна), *драйфам, дудна, изкрейзя* (полудея), *изкукуригам* (полудея), *каканижа* (говоря монотонно, скучно), *кикотя се, кокоря се, къртя* (спя, хъркам), *мазня се, мляскам, млящя, плещя, плюскам, пукна* (умра), *пуля се, офлянквам се, плямпам, пръждосвам се, хия се* и др.

Прави впечатление, че при описанието на повечето от тях в тълковните речници кодификаторите основателно добавят уточнението „неодобр.“. Действията, които биват оценени като неприемливи, са свързани с обичайната практика на човека: с начина, по който той общува, смее се, придвижва се и пр. Това допълва идеята за антропоцентричната природа на оценъчното отрицание.

2. Фразеологични средства за изразяване на оценъчно отрицание

Специално внимание заслужават група идиоматични съчетания с отрицателнооценъчна семантика, които се използват предимно в разговорната реч и се отличават с висока експресивност – срв.: *българска работа*³, *циганска работа, бостанско плашило, вълк в овча кожа, гръмнал бойлер в тръстика, рязана карабина* (турчин, мюсюлманин), *пръднал заек в люцерна, див петел, напикано (попикано) мушката, слънчоглед партия, кръгъл идиот, лаком гъз, лош мат'рял, куха лейка* (глупав, елементарен човек), *дървена глава* (опак, инатлив човек), *мека китка, дък фейс* (т.е. патешко лице – за жена с хиалурон в устните), *кучи син, селска пръчка, селски бек, с кокоши ум, безгласна буква, изпаднал германец, овча глава* (много глупав човек), *черна станция, стара чанта, мека Мария, фурнаджийска лопата, попарен праз, дърт пръч, алкохолно петно, дървен философ, Перко Наумов* (шантав човек), *Баба Яга* (много грозна жена), *пълна порнография* (нещо некачествено, скучно, елементарно) и др.

³ Според антрополога Т. Дяков този израз илюстрира ярко българския нихилизъм – срв.: „Прословутият оценъчен израз „Българска работа!“ съдържа множество негативни определения: лошо качество, недовършена работа, половинчата услуга, сиреч – пълно неодобрение. Твърде често го чуваме, а и твърде често го използваме; в него има спотаено желание за отблъскване, за разграничаване от етноса, а следователно и от самите нас“ (Дяков 2001: 146). Негативно отношение към родното се открива и в пейоративните названия на България: *Чалгария, Булгаристан, Абсурдистан* и др. (вж. коментарите и примерите у Василева-Йорданова 2012).

Пейоративни по характер са и фразеологичните изрази (в това число и устойчивите сравнения), с помощта на които се заклеят такива човешки недостатъци като злия характер, интригантството, ината, горделивостта, некадърността, стиснатостта и др. – срв.: *Накарай мързеливия на работа, да те научи на акъл; Свършил работа, колкото кучето на нивата; Пипкавата жена въшки я ядат; Направил го, та си оставил ръцете; Не знае да си върже гащите* и др. Голяма част от тях съдържат зооними (названия на различни животни), напр.: *Дърпам се/Запънал съм се като магаре на мост, Змия усойница му е плюла в устата, Имам бръмбари в главата си, Крадлив като сврака, Надут като пуяк, Пия като смок, Стрижа комара* и мн. др. (вж. по-подробно у Недкова, <http>).

3. Фонетични, словообразователни и морфологични средства за изразяване на оценъчно отрицание

3.1. Фонетични средства

Става дума за случаите на умишлена елизия, епентеза и замяна на звукове в състава на определени лексикални единици, чрез което се постигат силна ирония и неодобрение – напр.: *Пипирудата* (прозвище на участничка в Big Brother от Пловдив) (вм. Пеперудата), *убав* (вм. хубав), *убавец* (вм. хубавец), *прос, проз, прозд, прозт* (вм. прост), *матръл* (вм. материал); *дзвер* (вм. звяр), *има вишо образование* (вм. има висше образование) и др.

3.2. Словообразователни средства

Както вече беше отбелязано, в тази група се включват пейоративни суфикси за образуване на съществителни имена – срв.: *-ан, -ана, -ач, -яр, -ак, -ище, -ало, -ица, -отия, -ия, -ачка, -ячка, -льо, -оч, -джия* и др. Някои от тях са функционални конкуренти на неутрални в стилистично отношение наставки – срв.: *писач* (пейор.) и *писател* (неутр.); *подляр* (пейор.) и *подлец* (неутр.), *простотия* (пейор.) и *простота* (неутр.) и др. под.

3.3. Морфологични средства

Би могло да се приеме твърдението на В. Шушлина, че „продуктивно средство за изразяване на оценка в разговорната реч е и използването на преизказни глаголни форми“ (Шушлина 2014, <http>). Тъй като чрез подобни форми (както ренаративни, така и дубитативни) се предава чужда реч, те неминуемо пораждат съмнение в истинността на съ-

общаваните факти, т.е. носителите на езика биха могли да оценят информацията, получена чрез тях, като неистинна. Особена роля за това има и дубитативната интонация. Срв. следния диалог от разговорната реч, представен от В. Шушлина:

А: *от три седмици да знаеш/ че имаш ти курсови работи/ и да не седнеш* (клати пренебрежително глава)...

Б: *колко дълбоко са разболя/ бе/ Жоро*

В: *ей тъй малко/ от кумова срама...*

А: *ха / разболял се той* (клати глава в знак на съмнение) (Шушлина, цит. съч.).

3.4. Синтактични средства за изразяване на оценъчно отрицание

Синтактичните средства за изразяване на оценка представляват устойчиви езикови шаблони, част от компонентите на които са вариативни, но самата матрица остава непроменена. М. Кузова ги дефинира сполучливо като „устойчиви тавтологии“ (Кузова 2018: 177), тъй като другата им специфична характеристика е свързана с повторението на пълнозначните лексикални елементи, които ги изграждат. Тук ще уточним, че при изразяването на отрицателна оценка повторените пълнозначни думи също са пейоративни по своя характер (срв.: *глупак с глупак* (голям глупак), но: **хубавец с хубавец*).

Можем да обособим няколко подмодела на споменатите тавтологични изрази, използвайки (с някои допълнения) графичните означения на авторката – срв.:

- Подмодел **N като N** – срв.: *глупак като глупак, келеш като келеш, флъорца като флъорца* и др.;
- Подмодел **N с/със N (такъв)** – *серсем със серсем (такъв), лентяй с лентяй, патка с патка*;
- Подмодел **N-ът му с/със N; N-та му с/със N** и др. – *негодникът му с негодник, повлеканата му с повлекана, диването му с диване*;
- Подмодел **N-ът си е N** – *мръсникът си е мръсник, кретенът си е кретен*;
- Подмодел **N с/със N -а му, N с/със N-та ѝ** и др. – *мизерник с мизерника му; кифла с кифлата ѝ*;
- Подмодел **от Adj/N по- Adj/N** – *от глупав по-глупав, от гнусна по-гнусна, от дивак по дивак*;
- Подмодел **Adj, та Adj** – *глупав, та глупав, шантава, та шантава*;

- Подмодел **N на N-те** – *кретен на кретените, подмазвач на подмазвачите*;
- Подмодел **N не, ами/ама N** – *глупак не, ами глупак; лигла не, ама лигла* и др.

От примерите става ясно, че в случая става дума за експресивни конструкции, които изразяват усилена отрицателна оценка. Характерни са основно за разговорната реч, откъдето проникват и в художествената литература.

Обобщавайки резултатите от направените дотук наблюдения, можем да формулираме следните заключителни изводи:

а) Съвременният български език притежава богат набор от експликатори на оценъчното отрицание, но най-голям дял сред тях имат лексикалните средства и най-вече личните съществителни имена. Отчетливо преобладават думите от м.р. (над 210 бр. от цитираните в текста), следват тези от ж.р. (над 80 бр.), ср.р. (над 20 бр.) и общ род (8 бр.).

б) Повечето от езиковите средства на оценъчното отрицание не включват негиращ оператор, т.е. могат да бъдат отнесени към средствата на имплицитното отрицание.

в) Характерно за тях е, че изразяват разнообразни нюанси на отрицателната оценка: пренебрежение (подигравка) и отхвърляне, неодобрение, презрение, грубост и ругателност.

г) Бихме могли да заключим, че наличието на подобни езикови средства не трябва да се тълкува като потвърждение на тезата на Н. Шейтанов за „духа на отрицание у българите“ и неговата движеща сила в живота ни. Първо – защото чрез тях се оценяват като неприемливи наистина отблъскващи човешки черти – подлост, нагаждачество, глупост, самохвалство и др. Второ – защото употребата им е ограничена предимно в битовата сфера. И трето – защото честотността им в речевата практика е много по-ниска от степента на употреба на положителнооценъчните думи. В подкрепа на казаното ще посочим следните статистически данни, регистрирани след проверка в Българския национален корпус⁴: думата *лош* (в различните ѝ словоформи) се среща 58 087 пъти, а думата *добър* – цели 104 651 пъти; *грозен* – 2813 пъти, а *красив* – 41 692. В случая по-скоро се потвърждава „хипотезата на Полиана“, за която говори Е. М. Волф: „в естествените езици съществува универсална тенденция да се употребяват оценъчни [...] думи с позитивен характер [...] по-често, по-разнообразно и с по-голяма лекота, отколкото оценъчни думи с негативен характер [...]“ (Волф 1986: 102).

⁴ Проверката е направена на 5 ноември 2024 г.

ЛИТЕРАТУРА

- Арутюнова 1988:** Арутюнова, Н. Д. *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт.* [Arutyunova, N. D. *Tipy yazykovykh znachenij: Otsenka. Sobytie, Fakt.*] Москва: Наука, 1988.
- Благоева 2012, [http](http://ib1.bas.bg/neolex/wp-content/uploads/2013/Issues/Publications/13%20Blagoeva%20Otsenachno%20sadarzhanie.pdf):** Благоева, Д. *Оценъчно съдържание в новата българска лексика.* [Blagoeva, D. *Otsenachno sadarzhanie v novata balgarska leksika.*] // *Многообразие в единството*, 2012, № 1. // <<https://ib1.bas.bg/neolex/wp-content/uploads/2013/Issues/Publications/13%20Blagoeva%20Otsenachno%20sadarzhanie.pdf>> (10.04.2025).
- Василева-Йорданова 2012:** Василева-Йорданова, А. *Обидното слово в българския и във френския език.* [Vasileva-Yordanova, A. *Obidnoto slovo v balgarskiya i vav frenskiya ezik.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.
- Волф 1986:** Вольф, Е. М. *Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо/плохо».* [Vol'f E. M. *Otsenochnoe znachenie i sootnoshenie priznakov "horosho/ploho".*] // *Вопросы языкознания*, 1986, № 5, 98 – 107. // <<https://vja.ruslang.ru/archive/1986-5.pdf>> (10.04.2025).
- Георгиев 1998, [http](http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=52&WorkID=13445&Level=1):** Георгиев, Б. *Речевите актове като предмет на лексикографско описание.* [Georgiev, B. *Rechevite aktove като предмет на leksikografsko opisanie.*] // *Български език и литература*, кн. 5 – 6, 1998, 3 – 9. // <<https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=52&WorkID=13445&Level=1>> (10.04.2025).
- Дяков 2001:** Дяков, Т. *Българският характер.* [Dyakov, T. *Balgarskiyat harakter.*] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.
- Илиева 2016:** Илиева, Д. *Лингвокултурология. Същност и категориален апарат.* [Ilieva, D. *Lingvokulturologiya. Sashnost i kategorialen aparat.*] София: Софттрейд, 2016.
- Кузова 2018:** Кузова, М. *Парадоксите на експресията в българския и руския език.* [Kuzova, M. *Paradoksite na ekspresiyata v balgarskiya i ruskiya ezik.*] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2018.
- Лескина 2010, [http](http://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/106892/0-787724.pdf?sequence=2):** Лескина, С. В. *Категория пейоративности в русском и английском языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук.* Челябинск, 2010. [Leskina, S. V. *Kategoriya peyorativnosti v russkom i angliyskom yazykah. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk.*] // <<https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/106892/0-787724.pdf?sequence=2>> (10.04.2025).

- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. [Маровска, В. *Stilistika na savremenniya balgarski ezik*.] Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1998.
- Недкова, http:** Недкова, Е. Експресивно назоваване на човешки качества посредством фразеологизми с компоненти зооними в българския език. [Nedkova, E. *Ekspresivno nazovavane na choveshki kachestva posredstvom frazeologizmi s komponenti zoonimi v balgarskiya ezik*.] // <belb.info/personal/nedkova/statia_5.htm> (10.04.2025).
- Попов 2016:** Попов, Д. *Стилистика*. [Popov, D. *Stilistika*.] Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2016.
- Речник 1994:** *Речник на обидните думи и изрази в българския език*. [Rechnik na obidnite dum i izrazi v balgarskiya ezik.] Под. ред. на Г. Ганчев, А. Георгиева. София: Наука и живот, 1994.
- Речник, http:** *Речникът на улицата*. [Rechnikat na ulitsata.] // <https://www.bgjargon.com/> (10.04.2025).
- Русев, http:** Русев, Р. Стилистично разслоение на лексиката в съвременния български език. [Rusev, R. *Stilistichno razsloenie na leksikata v savremenniya balgarski ezik*.] // <https://vivafolk98.blogspot.com/2013/03/blog-post_4187.html> (10.04.2025).
- Стоименова 2017:** Стоименова, Н. *Нов речник на уличния жаргон*. [Stoimenova, N. *Nov rechnik na ulichniya zhargon*.] София: Милениум, 2017.
- Шаховски 1994:** Шаховский, В. И. Типы значений эмотивной лексики. [Shahovskij, V. I. *Tipy znachenij emotivnoj leksiki*.] // *Вопросы языкознания*, 1994, № 1, 20 – 25. <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/1994-1/20-25> (10.04.2025).
- Шейтанов 1994:** Шейтанов, Н. Духът на отрицание у българина. [Sheytanov, N. *Duhat na otritsanie u balgarina*.] // *Защо сме такива? В търсене на българската национална идентичност*. (Съст.: И. Еленков, Р. Даскалов.) София: Просвета, 1994, 270 – 280.
- Шушлина 2014:** Шушлина, В. Езикови средства за изразяване на оценка в българската разговорна реч. [Shushlina, V. *Ezikovi sredstva za izrazyavane na otsenka v balgarskata razgovorna rech*.] // *Littera et Lingua, Електронно списание за хуманитаристика*, бр. 1, 2014.
- Юн 2011, http:** Yoon, S. ‘Not’ in the Mood: the Syntax, Semantics and Pragmatics of Evaluative Negation. Thesis for: PhD. // <https://www.researchgate.net/publication/260798993_‘Not’_in_the_Mood_the_Syntax_Semantics_and_Pragmatics_of_Evaluative_Negation> (10.04.2025).

ПО ВЪПРОСА ЗА ОМОНИМНИТЕ РЕАЛИЗАЦИИ НА ГЛАГОЛНАТА ФОРМА *БИЛ СЪМ*

Ирена Русева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON THE SUBJECT OF THE HOMONYMOUS REALIZATIONS OF THE VERB FORM *BIL SAM*

Irena Ruseva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

i_ruseva@uni-plovdiv.bg

The paper focuses on the homonymous forms *bil sam*, which derive from the auxiliary verb *sam*. The fact that these verb forms can occupy more than one cell in the verb paradigm causes some difficulties in their perception. The main purpose of the study is to examine all homonymous realisations of this type, to investigate the causes of their occurrence and to outline some guidelines for their correct identification.

Key words: homonymy, *bil sam*, verb paradigm, distinction

Обект на настоящото изследване са омонимните реализации на спомагателния глагол *съм* от типа *бил съм*¹, които заемат различни места в езиковата система и при които има почти пълно съвпадение в глаголната парадигма².

¹ Омонимните форми *бил съм 1*, *бил съм 2*, *бил съм 3*, произлизащи от глагола *бия* (в индикативен перфект, умозаключителен аорист и ренаративен аорист) ще останат извън обсега на настоящото изследване.

² Както ще видим, единствено при ренаративните употреби на разглеждания тип форми се изпуска спомагателният глагол *съм* в 3 л. в сравнение в неренаративните реализации от същия тип.

Основните цели на статията са да бъдат описани всички въпросни употреби, да се очертаят причините за тяхното възникване, както и да се маркират някои способности за правилното им разграничаване.

В зависимост от контекста, в който се реализират, формите от типа *бил съм* (*бил, -а, -о съм, бил, -а, -о си, бил, -а, -о е, били сме, били сте, били са*) могат да се интерпретират по няколко различни начина: [1] като **индикативни перфектни форми**³, [2] като форми на **конклузивен аорист**, [3] като форми на **конклузивен имперфект**, [4] като форми на **преизказан аорист**, [5] като форми на **преизказан имперфект**, [6] като форми на **преизказан презенс**, [7] като **адмиративни форми**⁴, [8] като **дубитативни форми**⁵. Съвпадение в глаголната парадигма се наблюдава и в отрицателен статус (*не съм бил, -а, -о; не си бил, -а, -о; не е бил, -а, -о; не сме били, не сте били, не са били*), като единствено при преизказните форми, дубитатива, а често и при адмиратива се изпуска глаголът *съм* в сегашно време, 3 л. П. Пашов нарича подобни форми „граматични омоформи“, които определя като „омоформи на една дума с различно граматическо значение, но с еднакво лексикално значение“ (Пашов 1978: 56). В следващите редове ще опишем интересуващите ни реализации от типа *бил съм*⁶, като ще акцентуваме и върху способите за тяхната диференциация.

[1] Формите от типа *бил съм* в индикативен перфект се образуват от мин. св. деят. причастие на спрегаемия глагол и формите на глагола *съм* в сегашно време (Куцаров 2007: 251; Граматика 1999: 391). Според И. Куцаров в главното си значение резултативните форми от типа *бил съм* изразяват „едновременност на резултат от действие с изказването“ (Куцаров 2007: 252; Граматика 1999: 391; също Ницолова 2008: 294),

³ Като такива ги определят И. Куцаров и Р. Ницолова (вж. Куцаров в Граматика 1999; Куцаров 2007; Ницолова 2008). В настоящото изследване отстояваме становището, че този тип форми не изразяват същинска перфектна семантика.

⁴ Т.нар. адмиратив представлява изненадата, породена от конфликта между действителността и предварителните очаквания на субекта – това е едно от проявленията на епистемичната модалност в съвременния български език (вж. Ницолова 2008; Алексова, ел. източник 1 и др.).

⁵ Чрез дубитатива се изразява съмнение относно истинността на предаваната чужда реч (вж. Граматика 1999: 431; Ницолова 2006: 28). В рамките на съвременния български език дубитативните глаголни форми са епистемична и евиденциална субкатегория, изразяваща степен на ангажираност от страна на говорещото лице относно достоверността на изказването (вж. Алексова 2016: 27; също Граматика 1999; Ницолова 2008).

⁶ Тъй като глаголът *съм* е непреходен, той не може да образува страдателнопричастни форми (вж. Граматика 1999: 434; Ницолова 2008: 231).

но К. Чакърва отбелязва, че при тях не може да се говори за същинска перфектна семантика, тъй като те „не актуализират резултат от действие – срв. **Сега съм бил там*“ (Чакърва, лекции). В случая перфектната глаголна форма *бил съм* няма актуализираща, а само антериорна (предходна) семантика, т.е. за нея терминът „сегашно резултативно време“ е твърде условен. Така например в изречението: – *Съмняваш ли се, че и сега съм това, което съм бил винаги към теб?* (Ч. Дикенс), антериорността, а не резултативността е водеща. Причината за това, от една страна, е, че глаголят *съм* се характеризира с екзистенциална семантика (той изразява състояние), а от друга – фактът, че *съм* е от несвършен вид – според Р. Ницолова в случаите, в които „глаголят в перфект е от несв. вид, по-често се мисли повече за действието, не толкова за резултата, макар че двете са свързани“ (Ницолова 2008: 297). Разбира се, може да се потърси и по-абстрактна формулировка, като например, че чрез тези форми се актуализира предходно битийно състояние. В такъв случай те ще могат да се съчетават не с обстоятелството за актуалния момент (*сега, в момента*), а с темпорални думи и фрази, като *досега, до този момент, винаги, вече, все още* и др. Напр.: – *Съмняваш ли се, че и сега съм това, което съм бил винаги към теб?* (Ч. Дикенс); *Нима съм бил досега враг на тая планета, на моята и твоята родина?* (Г. Илиев).

[2] Конклузивните аористни форми от типа *бил съм*, подобно на формите на индикативния перфект, се образуват от мин. св. деят. причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на глагола *съм* (Грамматика 1999: 412). Поради факта, че *бил* функционира като мин. св. деят. причастие и като мин. несв. деят. причастие⁷, конклузивните аористни форми на *съм* съвпадат напълно с формите му за конклузивен имперфект (Грамматика 1999: 410), т.е. налице е пълна омонимия между умозаключителен аорист, умозаключителен имперфект и индикативен перфект.

Конклузивните употреби на *бил съм* (както в аорист, така и в имперфект) могат да бъдат разграничени от неконклузивните перфектни форми с помощта на периферийни модификатори за умозаключителност, като „модални думи“ от типа на *вероятно, сигурно, очевидно, явно* и др., глаголни форми като *изглежда, струва ми се, предполагам,*

⁷ Мин. св. деят. причастие се образува от аористната основа на глагола + морфемата -Л, докато мин. несв. деят. причастие се получава от имперфектната основа на глагола + морфемата -Л (Грамматика 1999: 347 – 348). Съвпадането между мин. св. деят. причастие и мин. несв. деят. причастие на глагола *съм* – т.е. *бил*, се дължи на сходството във формите му за аорист и имперфект (Грамматика 1999: 387).

смятам и др., вметнати изрази от типа на *както се види, както става ясно* и др., предикативни конструкции като *явно е, сигурно е/сигурен съм, очевидно е, вероятно е* и др. (вж. Чакърова, Койнакова 2016: 78). Напр.: *Жалко, че не мога да се запозная с автора, за да си поприказвам с него, защото (и ти вече си се убедил), той изглежда е бил (конклузив – бел. моя, И. Р.) голям сладкодумец и шегаджия, а хора като него са винаги приятни за компания* (С. Стоянов); *При нормален режим на подготовка за подобен разговор отговорът на моя въпрос би трябвало предварително да е огледан от всички страни [...]. Но явно, че режимът е бил (конклузив – бел. моя, И. Р.) ненормален, защото чичо Дарий се сащиса [...]* (П. Караколева) и др.

[3] Формите за конклузивен имперфект се конституират от мин. несв. деят. причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на *съм* (Грамматика 1999: 410). Тъй като конклузивните форми за аорист и имперфект на *съм* съвпадат напълно, възникват затруднения при тяхната перцепция. Проблемът с разграничаването между двата вида умозаключителни форми от типа *бил съм* може да бъде разрешен с помощта на цялостния контекст, включително чрез анализирането на различни обстоятелствени пояснения, използвани в пропозицията, или чрез интерпретацията на употребени в рамките на изказването лексикални показатели за еднократност (*веднъж, един път* и др.) или повторителност (*често, понякога, винаги, обикновено* и др.) – според К. Чакърова „аористът не може да се свързва с лексикални обстоятелства за неограничена повторителност от типа на *често, понякога, обикновено, винаги, сутрин, вечер, нощем* и др.“ (Чакърова 2015: 56), срв.: [1] [...] *през последните месеци хазайката не е смеела да влезе в стаята му, толкова е било (конклузивен имперфект – бел. моя, И. Р.) мръсно вътре, често е бил (конклузивен имперфект – бел. моя, И. Р.) пиян* (Л. Коев) и [2] *Който, викат, е бил (конклузивен аорист – бел. моя, И. Р.) веднъж при нас, пак ще дойде* (Х. Бойчев).

При преизказните употреби от типа *бил съм* омонимните варианти са по-малко на брой в сравнение с непреизказните поради отпадането на спомагателния глагол *съм* в 3 л. Както ще видим, при ренаративните форми от разглеждания тип се наблюдава пълно съвпадение в парадигмата на аориста, имперфекта и презенса⁸.

⁸ Преизказни форми на глагола *съм* в индикативен перфект, индикативен плусквамперфект, конклузивен имперфект и конклузивен аорист от типа **бил съм бил* не са възможни поради несъвместимостта на две причастия *бил* в рамките на една словоформа (вж. Грамматика 1999: 421; 425).

[4] Формите за преизказно минало време се образуват от мин. св. деят. причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на глагола *съм* (които отпадат в 3 л.). Носител на предходността е аористната морфема, а на преизказността – морфемата *-л* и липсата на *съм* в 3 л. (Граматика 1999: 418).

Поради съвпадение в причастната форма (*бил* функционира като мин. св. деят. причастие и като мин. несв. деят. причастие) ренаративната аористна форма *бил съм* съвпада с ренаративната имперфектна форма, като за правилното диференциране на двата типа преизказни форми може да помогне цялостната интерпретация на контекста, в който те се реализират, както и на специфичните за аориста и имперфекта темпорални характеристики – така например според В. Станков действието в аорист се представя като „локализирано във времето, като заемащо определено положение във времето“ (Станков 1969: 60), т.е. то е свързано с конкретния момент на извършването му, докато имперфектът „представя действието като вършено в някакъв минал момент, но непрекратено в него“ (Станков 1969: 96). Трябва да отбележим и че основна функция на аориста е да представя събития в миналото, които са се случили последователно едно след друго, докато имперфектът служи по-скоро като фон на основните действия, представяни от аориста (Чакърова 2015: 60; също Ницолова 2008: 283).

[5] Преизказните имперфектни форми от типа *бил съм* се конституират от мин. несв. деят. причастие на спрегаемия глагол и формите за сегашно време на глагола *съм*, които се изпускат в 3 л. (Граматика 1999: 418). Както вече отбелязахме, за разлика от аориста имперфектът може да се свързва с лексикални модификатори, като *често, понякога, обикновено, винаги, сутрин, вечер, нощем* и др. под., което може да спомогне за правилното разграничаване на имперфектните преизказни форми от типа *бил съм* от аористните им ренаративни омоними, напр.: *В своята хайдушка дейност Филип Тотю прескачал по нашите места и често бил (преизказан имперфект – И. Р.) гост на свои ятаци в селата Люта река, Пчелиново, Хаинето (сега Гурково) и др. (Чудомир); Лакеят, който бил (преизказан имперфект – И. Р.) обикновено важен и сериозен, тоя път се засмял (Н. Райнов).*

[6] Преизказните форми за презенс на всички глаголи са омонимни с тези на преизказния имперфект – образуват се от мин. несв. деят. причастие на спрегаемия глагол и сегашното време на спомагателния глагол *съм*, който се изпуска в 3 л. (Ницолова 2008: 365). Поради съвпадението в парадигмата на ренаративните имперфектни и ренаративните аористни форми от типа *бил съм*, синкретизмът е още по-

голям, срв.: – *Казват, че **си бил** доктор на физическите науки?* – *попита го Поли* (Г. Стоев). В посочения пример „**си бил** доктор“ може да се тълкува като *преизказан презенс, преизказан аорист* или *преизказан имперфект*.

Въпреки че разграничаването между трите ренаративни глаголни парадигми на *съм* е силно затруднено, правилното им разпознаване може да стане чрез специфичния контекст (повествование в сегашно или в минало време), както и чрез анализа на употребени лексикални модификатори за време от типа на *сега, в момента* (за ренаративно сегашно време), *тогава, навремето, в миналото, преди* (за ренаративен имперфект или аорист) и др. под.

Що се отнася до разграничаването на преизказните от непреизказните форми от типа *бил съм*, то, както посочихме, единствената разлика между двата типа употреби е отпадането на спомагателния глагол *съм* в 3 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. при ренаратива. В другите лица често маркер на преизказността са например частиците *кай* и *каже*, вметнати изрази с глаголите *казвам, говоря, викам* и др. (употребени най-често в 3 л. мн.ч.), лексикални модификатори като *слух, мълга, съобщение, вест* и др., самостоятелни изречения, сигнализиращи източника на информацията⁹, съчетания с предлога *според* и съществително име или местоимение (*според Иван, според тях* и др.) и др. под. (вж. Куцаров 1984: 125 – 128), напр.: – *А като казва, че **съм бил** на неговото художествено събрание, вярвате му* (П. Тодоров); *Хвалеше ме, че **съм бил** много умен, толкова умен, че съм разбирал около осемдесет думи* (А. Наковски); – *Казват, че **си бил** майстор на коктейлите – обърна се консултът към Филип* (П. Вежинов) и др.

[7] Солидализираме се със становището на К. Алексова, че адмиративните форми представляват специфична, емоционално-експресивна употреба на умозаключителния модус (вж. Алексова, ел. източник 1; Алексова, ел. източник 4), въпреки че емоционалният ефект може да бъде изразен и само чрез интонацията (напр.: *Ама то вали!*), чрез която говорещото лице експлицира своята изненада от новополучено знание, което влиза в противоречие с предходно състояние на незнание (вж. Алексова, ел. източник 1; също Ницолова 2008)¹⁰.

⁹ Напр.: *Хаджи Ровоама описваше по трагически края на Бойча: като се влачел ранен из дола, през нощта **бил изяден** от вълци...* (И. Вазов) (примерът е на И. Куцаров: Куцаров 1984: 127).

¹⁰ Адмиративните форми могат да се употребяват и в трите лица, като поради чисто прагматични причини формата в 1 л. се характеризира с по-ниска фреквенция на употреба в сравнение с формите за 2 и 3 л., тъй като говорещият рядко

Тъй като адмиративът може да се реализира и в плана на неминалото (в сегашно и бъдеще време) (вж. Алексова, ел. източник 3; Алексова, ел. източник 4; също Алексова 2003; Герджиков 1977), то адмиративни употреби от типа *бил съм* също могат да бъдат открити както в полето на *имперфекта* и *аориста*, така и на *презенса*, срв.: – *Божичко, колко си бил глупав! Сякаш не си мъж* (А. Дончев) (= *колко си глупав сега/по принцип, адмиратив в полето на презенса*); *Колко наивен съм бил тогава!* (С. Дичев) (= *винаги, често съм бил наивен по онова време, адмиратив в полето на имперфекта*); – *Тичах! А то било фалшива тревога...* (<https://hi-in.facebook.com/desislavastar/videos>) (= *конкретно действие, локализирано в определен минал момент, адмиратив в полето на аориста*).

Освен чрез конкретния контекст адмиративните форми могат да бъдат диференцирани най-вече с помощта на емоционално-експресивната сила на субективната реакция, изразена от страна на говорещото лице. В някои случаи показател на тази реакция могат да бъдат и употребени (в комбинация с адмиративната интонация) възклицателни междуметия (*ах, уф, леле* и др.), модифициращи частици (*ама, бре, брей* и др.), въпросителни местоимения и наречия в комбинация със съществително или прилагателно име (*колко наивен, какъв глупак*); някои противопоставителни съюзи (*а, ама, ала*) и др. под. Срв.: – *Като го хвана, ще му дам да се разбере. – Ама той бил голям страхливец* (К. Крачунов); *Нима те е страх? Я гледай!... Бре, че си бил страх...* (В. Друмев); *Колко наивен съм бил тогава!* (С. Дичев); *А ми разправяше, че разполага само с хиляда и великодушно ми ги даде. А аз после я засипах с подаръци за две хиляди! Какъв глупак съм бил, Боже!* (А. Илиев) и др.

[8] Според Р. Ницолова дубитатив се изразява чрез т.нар. форми за по-силно преизказване, при които към преизказните форми „се добавя там, където в тях не е застъпено, миналото деятелно причастие на спомагателния глагол *съм бил*, *-а*, *-о*, *-и*, което се поставя и в третоличните форми“ (Ницолова 2008: 370). Тук споделяме становището, че

може да научи изненадващи факти за самия себе си (вж. Ницолова 2008: 380). Срв.: „*Колко съм бил (адмиратив в 1 л. – бел. моя, И. Р.) глупав, наивен и заблуден*“, казваше си все по-често, откакто почна да говори пред касетофона на Дами за предишния си живот, да си спомня различни случки и събития, да ги претегля и преценява вече с днешни очи. „*Боже! Боже!*“ (Г. Мишев) и – *Брей, че ти си бил (адмиратив във 2 л. – бел. моя, И. Р.) цял поет бе, Марк Аврелий, я гледай!...* (А. Константинов); *Трепвам изненадан. Асавел... значи е бил (адмиратив в 3 л. – бел. моя, И. Р.) той!* (Н. Вътов).

дубитативните форми представляват ренаративни глаголни форми за изразяване на съмнение, като и тук, подобно на адмиратива, специфичното модално значение може да се изрази и само чрез интонацията или чрез дубитативни модификатори (вж. Граматика 1999: 432), като разграничаваме дубитатив в полето на *презенса*, *имперфекта* и *аориста* (за темпоралната парадигма на българския дубитатив вж. Алексова, ел. източник 2). Тъй като българският език не допуска двукратното използване на *бил* в една и съща аналитична форма (вж. също Граматика 1999: 425; Ницолова 2008: 370), дубитатив на *сегашни*, *имперфектни* и *аористни* форми на глагола *съм* се изразява не чрез „усилено преизказване“ (**бил съм бил*), а чрез специфичната недоверчива интонация или чрез употребата на дубитативни модификатори (често в комбинация с дубитативната интонация). Такива модификатори могат да бъдат жестове или мимики, изразяващи недоверие, частици и наречия от типа на *уж*, *надали*, *едва ли* и др., лексикални модификатори, като *недоверие*, *съмнение*, *заблуда*, *лъжа* и др., както и вметнати изрази с глаголите *съмнявам се*, *не мисля*, *не вярвам* и др. Срв.: *Представих им един факт, на който **съм бил уж** очевиден [...]* (З. Стоянов); ***Уж била** свенлива българската жена!* (С. Валев); *Не обичал Исмаил ага военните работи и **надали бил** наоколо* (Г. Стоев); *Как не **успях** първоначално да **открия** къде е квартирата ти, а след това, когато **едва ли съм бил** по-малко пиян, я намерих безпроблемно?* (Б. Бойчев).

Омонимните форми от типа *бил съм* най-често се реализират в рамките на:

1) **съставни именни сказуеми**, напр.: *Колко **наивен съм бил** тогава!* (С. Дичев); – ***Хлапак си бил, глупав си бил!*** (П. Караколева); *Никъде няма да ходя, Павел. Нито аз, нито ти. Знам, че **си бил ти*** (Н. Паскалева). Тъй като глаголът *съм* пази битийната си семантика, той има значение на копула и не се изпуска в рамките на съставното именно сказуемо (вж. Граматика 1983: 135);

2) **безлични предикативни изречения със съм**, напр.: *Казвам „сякаш“, защото **е било трудно** да се определи точно къде и как се „нанасят“* (Д. Делян); *Не е валяло, а съм слушал дъжд. **Било е тъмно**, а съм виждал залез и съм целувал не ръце, а стълбове...* (А. Вутински); *Очевидно **не ми е било възможно** да се отправя обратно към служебния кабинет* (Л. Дилов); *Това му е съобщил лично Молотов, като се е извинил, че **не му е било възможно** да го уведоми навреме* (И. Янев);

3) самостоятелни употреби – значително по-редки са самостоятелните употреби на формите от типа *бил съм*, при които последните се реализират като просто глаголно сказуемо във VP. Много често в подобни примери са налице елиптични употреби. Напр.: *А след това – с изненада и съчувствие: „Тука си бил в прединфарктно състояние?!“ Знаех, че съм бил (= Знаех, че съм бил в прединфарктно състояние – бел. моя, И. Р.)* (Д. Делян); *Още няма мъх под носа си, а вече – цял хайдутин [...]* „*Честом бил, бил съм (= Честом бил хайдутин, бил съм – бел. моя, И. Р.), ама х̀а бакълъм, ако си пишкин, докажи го!*“ (Ц. Родев).

В заключение можем да отбележим, че в съвременния български език омонимните реализации на формата *бил съм* се срещат в полето на *индикативния перфект, конклузива, ренаратива, адмиратива и дубитатива*, като диференциацията е особено затруднена поради изравняването в старобългарския между аористните и имперфектните форми на спомагателния глагол **бѣти**, което в съвременния български език води до еднаква форма *бил* за **минало свършено деятелно** и **минало несвършено деятелно причастие**. Поради това се получава почти пълно съвпадение между формите от типа *бил съм* за *изявителен перфект, конклузивен аорист, конклузивен имперфект, преизказан аорист, преизказан имперфект* и *преизказан презенс* – т.е. налице е съвпадение в цели шест глаголни парадигми. Тъй като *адмиративът* представлява специфична употреба на умозаключителното наклонение (вж. Алексова, ел. източник 1; Алексова, ел. източник 4; Герджиков 1984), а *дубитативът*, от друга страна, е емоционално-експресивна употреба на преизказни форми (вж. Граматика 1999; Ницолова 2008), то синкретизмът допълнително се усилва, а с оглед на наличието на адмиративни и дубитативни форми в полето на *презенса, аориста* и *имперфекта* се оказва, че формите от типа *бил съм* заемат цели дванадесет клетки в глаголната парадигма.

За правилното разграничаване на разглежданите граматични омоними на първо място роля на детерминатор играят контекстът и съхраняването на спомагателния глагол *съм* в 3 л. при непреизказните форми от разглеждания тип (изпадане на спомагателния глагол *съм* в 3 л. се наблюдава и при дубитативните, а в някои случаи – и при адмиративните употреби от типа *бил съм*). Разграничителна роля могат да имат и самостоятелни изречения, сигнализиращи източника на информацията, периферийни модификатори за конклузивност, адмиративност или дубитативност, както и специфичната адмиративна или дубитативна интонация.

Що се отнася до диференциацията между омонимните форми от типа *бил съм* в полето на *сегашното* и *миналото* време, то ще посочим, че основна е ролята на специфичния контекст, но и на различни темпорални думи и фрази, употребени в пропозицията, както и на специфичните за *аориста* и *имперфекта* темпорални характеристики и др. под. Въпреки това разграничаването на разглежданите омонимни реализации на глаголната форма *бил съм* е изключителна трудно и изисква и немалка доза езиков усет.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2003:** Алексова, К. *Адмиративът в българския език*. [Aleksova, K. Admirativat v balgarskiya ezik.] София: СЕМА РИИ, 2003.
- Алексова 2005:** Алексова, К. За отношението омонимия – бипартиципалност – бидетерминативност в българската глаголна система. [Aleksova, K. Za otnoshenieto omonimiya – bipartitsipialnost – bideterminativnost v balgarskata glagolna sistema.] // *Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на проф. д.ф.н. Василка Радева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 439 – 456.
- Алексова 2016:** Алексова, К. Дубитативът в съвременния български език, лексикалните модификатори за достоверност и маркерите за емотивност. [Aleksova, K. Dubitativat v savremenniya balgarski ezik, leksikalnite modifikatori za dostovernost i markerite za emotivnost.] // *Отговорността пред езика. Т. 4. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Добрина Даскалова*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2016, 23 – 41.
- Алексова, ел. източник 1:** Алексова, К. Епистемична модалност – евиденциалност – адмиратив. [Aleksova, K. Epistemichna modalnost – evidentsialnost – admirativ.] // http://georgesg.belb/personal/aleksova/Evident_Admirativ.htm (30.12.2024).
- Алексова, ел. източник 2:** Алексова, К. Темпоралната парадигма на българския дубитатив [Aleksova, K. Temporalnata paradigma na balgarskiya dubitativ.] // <https://www.academia.edu/31802102> (30.12.2024).
- Алексова, ел. източник 3:** Алексова, К. Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език. [Aleksova, K. Konkluzivat i

- negovite upotrebi v savremenniya balgarski ezik.] // <<https://liternet.bg/publish7/kaleksova/konkluzivyt.htm>> (30.12.2024).
- Алексова, ел. източник 4:** Алексова, К. Адмиративът в българската разговорна реч. [Aleksova, K. Admirativat v balgarskata razgovorna rech.] // <<http://belb.info/personal/aleksova/admirativ2.pdf>> (30.12.2024).
- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika.] София: Хемусъ, 1944.
- Атанасова 2021:** Атанасова, М. Глаголът *съм* в старобългарски и староанглийски език – лексикални и граматични особености. [Atanasova, M. Glagolat *sam* v starobalgarski i staroangliyski ezik – leksikalni i gramatichni osobenosti.] // *Славянски диалози, година XVIII, кн. 27*, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, 65 – 82.
- Валтер 1982:** Валтер, Х. За отношението между адмиративно и ренаративно значение при т.нар. „преизказни форми“ в съвременния български език. [Valter, H. Za odnoshenieto mezhdu admirativno i renarativno znachenie pri t.nar. „preizkazni formi“ v savremenniya balgarski ezik.] // *Езиковедска българистика на ГДР*. София: Наука и изкуство, 1982, 47 – 53.
- Герджиков 1977:** Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език. (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“). [Gerdzhikov, G. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik (Kategoriyata „angazhiranost na govoreshtiya s izkazvaneto na deystviето“).] // *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии, т. 69, 2*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1977, 5 – 68.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. [Gerdzhikov, G. Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1984.
- Грамматика 1983:** Попов, К. (ред.), Георгиева, Е. (ред.), Пенчев, Й. (ред.). *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис*. [Popov, K., Georgieva, E., Penchev, Y. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 3. Sintaksis.] София: БАН, 1983.
- Грамматика 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, I., Penchev, Y. Savremenен balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1999.
- Джелъова 2019:** Джелъова, А. *Старобългарски език. Морфология*. [Dzhelyova, A. Starobalgarski ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019.

- Куцаров 1994:** Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. [Kutsarov, I. Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език, III изд.* [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. III izd.] София: Наука и изкуство, 1978.
- Ницолова 1993:** Ницолова, Р. Когнитивни състояния на говорещия, епистемична модалност и темпоралност. [Nitsolova, R. Kognitivni sastoyaniya na govoreshtiya, epistemichna modalnost i temporalnost.] // *Съпоставително езикознание, XVIII, 1993, № 3 – 4*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, 137 – 144.
- Ницолова 2007:** Ницолова, Р. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. [Nitsolova, R. Modalizovannaya evidentsial'naya sistema bolgarskogo yazyka.] // *Храковский, В., отг. ред. Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, 107 – 197.
- Ницолова 2006, ел. източник:** Ницолова, Р. Взаимодействие эвиденциальности и адмиративности с категориями времени и лица глагола в болгарском языке. [Nitsolova, R. Vzaimodeystvie evidentsial'nosti i admirativnosti s kategoriyami vremeni i litsa glagola v bolgarskom yazyke.] // *Вопросы языкознания. 2006. № 4*, 27 – 45, <http://vja.ruslang.ru/ru/archive/2006-4> (3.05.2025).
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов 1978:** Пашов, П. Омоними, омографи, омофони. [Pashov, P. Omonimi, omografi, omofoni.] // *Въпроси на българската лексикология*. София: Народна просвета, 1978, 39 – 60.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. [Haralampiev, I. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] Велико Търново: Фабер, 2001.
- Чакърова 2015:** Чакърова, К. Към въпроса за противопоставянето аорист – имперфект в съвременния български език. [Chakarova, K. Kam vaproa za protivopostavyaneto aorist – imperfekt v savremenniya balgarski ezik.] // *Да (не)откриваш думите. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 49 – 62.

- Чакърова, Койнакова 2016:** Чакърова, К., Койнакова, В. Предикативни конструкции за изразяване на конклузивна модалност в съвременния английски език (в съпоставка с българския език). [Chakarova, K., Koynakova, V. Predikativni konstruktсии za izrazyavane na konkluzivna modalnost v savremenniya angliyski ezik (v sapostavka s balgarskiya ezik).] // *Trees of knowledge: roots and routes. Essays in Honour of Michael Grancharov*. Plovdiv: Plovdiv University Press, 2016, 69 – 86.
- Darden 1977:** Darden, B. On the admirative in Bulgarian. // *Folia slavica*, vol. I, №1. Bloomington: Slavica Publishers, 1977, 59 – 64.
- Guenchéva 1990:** Guenchéva, Z. Valeur inférentielle et valeur „admirative“ en bulgare. // *Съпоставително езикознание*, XV, № 4 – 5, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1990, 47 – 52.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Български национален корпус: [Интернет]. Available from: <<http://search.dcl.bas.bg>>

ЕЗИКОВИ НАГЛАСИ КЪМ СЕГАШНОТО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ (АНАЛИЗ НА АНКЕТНО ПРОУЧВАНЕ)¹

Диана Мъркова
Медицински университет – Пловдив

LANGUAGE ATTITUDES TOWARDS THE PRESENT PASSIVE PARTICIPLE (A SURVEY-BASED ANALYSIS)

Diana Markova
Medical University, Plovdiv

diana.markova@mu-plovdiv.bg

The aim of the present study is to conduct a survey regarding the reception of the Present Passive Participles by Bulgarian native speakers, analyse the results and examine the language attitudes towards the use of the deverbatives ending in *-m/-em* – whether they are perceived as adjectives or as participles by contemporary language users. The survey includes 705 respondents, all native speakers of Contemporary Bulgarian. The analysis of the results aims to confirm or reject the hypotheses proposed in advance, such as – the Present Passive Participles are preferred from the perspective of linguistic economy, as they shorten the phrase and eliminate the need for a subordinate clause.

Key words: Bulgarian participle system, Present passive participle, deverbatives, adjectives, language survey

I. Увод

Целта на настоящото научно изследване е да проведе анкетно проучване относно рецепцията на девербативите на *-м/-ем* от носители на съвременния български език, да направи анализ на резултатите и да провери какви са езиковите нагласи по отношение на употребата им – дали се схващат като прилагателни имена, или като причастия от съвременния

¹ Настоящата статия се публикува с финансиране от Националната програма „Млади учени и постдокторанти-2“.

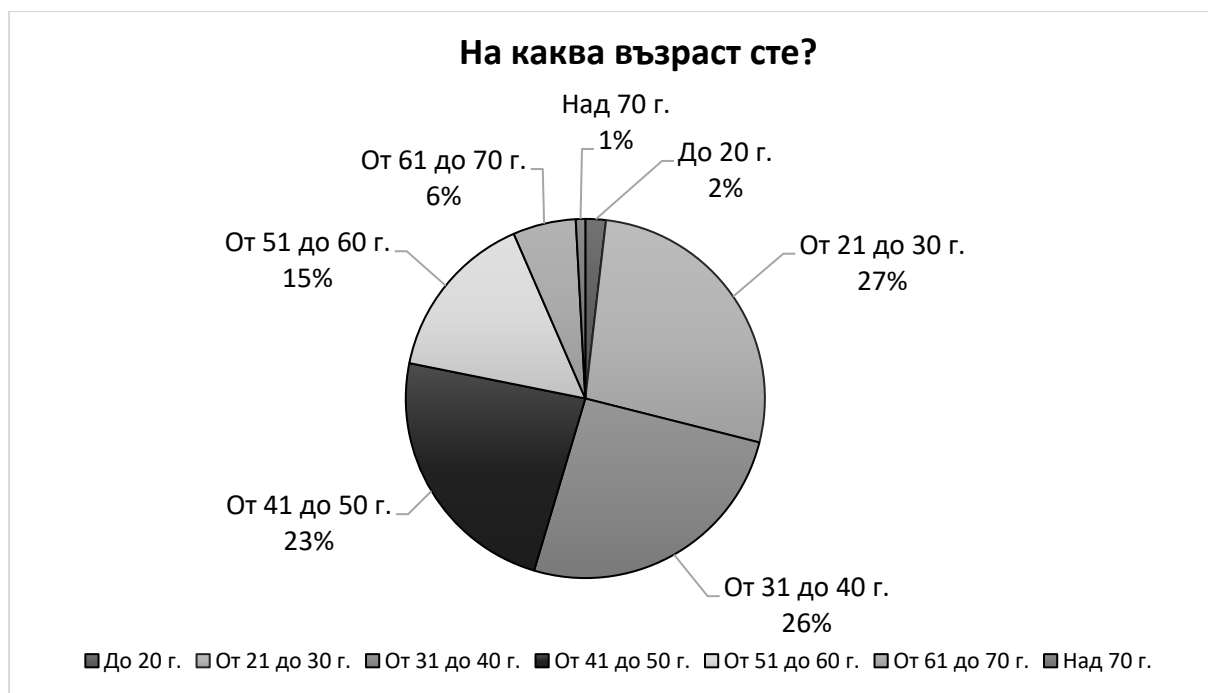
езиков носител. Предварително заложените хипотези са следните: 1) сегашните страдателни причастия са предпочитани от езиковите носители от гледна точка на езиковата икономия, тъй като съкращават фразата и спестяват въвеждането на подчинено изречение; 2) при сравнение с причастията, с които най-често тези девербативи влизат в конкуренция – минало страдателно причастие и сегашно деятелно причастие + възвратна частица *се* (явления, за първи път коментирани респ. от Л. Андрейчин (Андрейчин 1944) и Д. Попов (Попов 1942), езиковите носители отчитат модалната семантика, изразявана само от сегашните страдателни причастия, което е аргумент срещу твърденията на учени, че тези причастия са взаимозаменяеми (Георгиева 1968, Деянова 1992); 3) при сравнение с отглаголните прилагателни имена с форманти *-телен* и *-лив* езиковите носители долавят повече глаголност при сегашните страдателни причастия, от което следва, че не са еднотипни в словообразователно отношение (Гугуланова 1978, Валтер 1981).

II. Профил на анкетираните лица

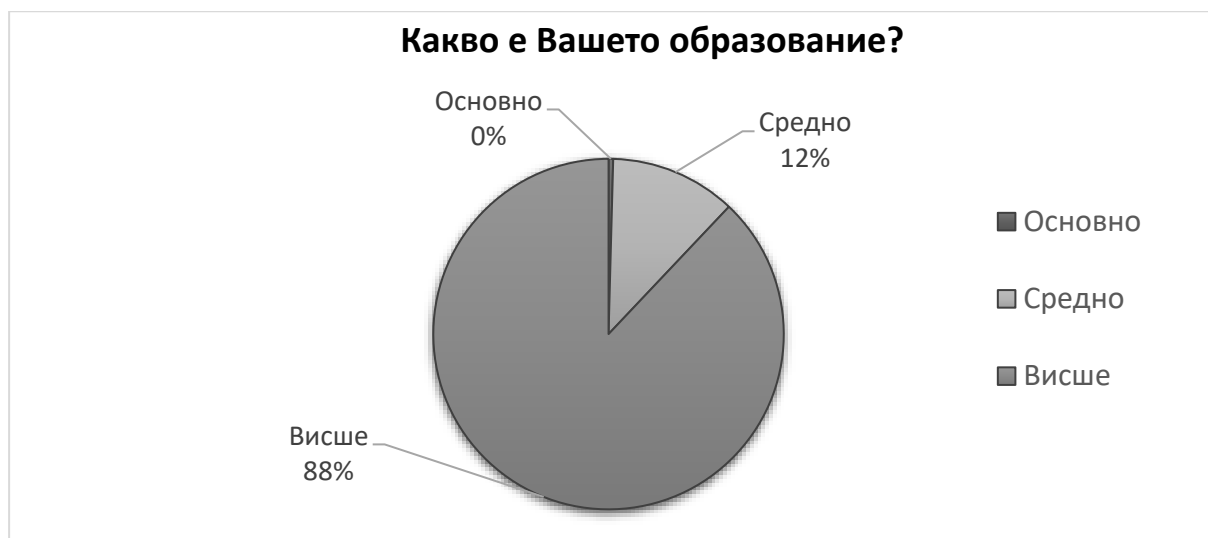
Анкетираните лица, взели участие в анкетното проучване, са общо **705** носители на българския език – представители от различни краища на България, на различна възраст и от двата пола, с различни степени на образование. Профилът на респондентите се оформя от следните демографски въпроси: пол, възраст, образование, населено място, владее на чужди езици. За целите на проучването е добавен и допълнителен въпрос към категория *образование* – дали респондентите са филолози, или нефилолози. От съществено значение е и въпросът за владеенето на чужди езици, тъй като активизирането на сегашното страдателно причастие в съвременния български език се дължи на засилено чуждоезиково влияние – първоначалното му възстановяване е по руски образец, а съвременната му продуктивност се свързва най-вече с влиянието на западноевропейските езици.

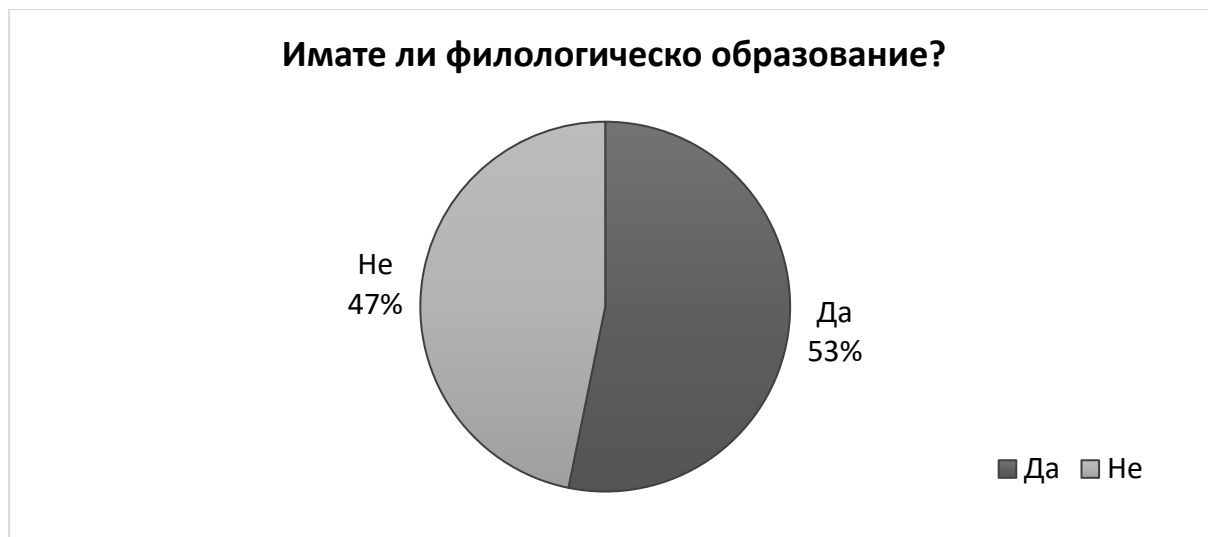
На въпроса *Какъв е Вашият пол?* **594** (84%) от **705** респонденти посочват *жена*, а **111** (16%) – *мъж*.

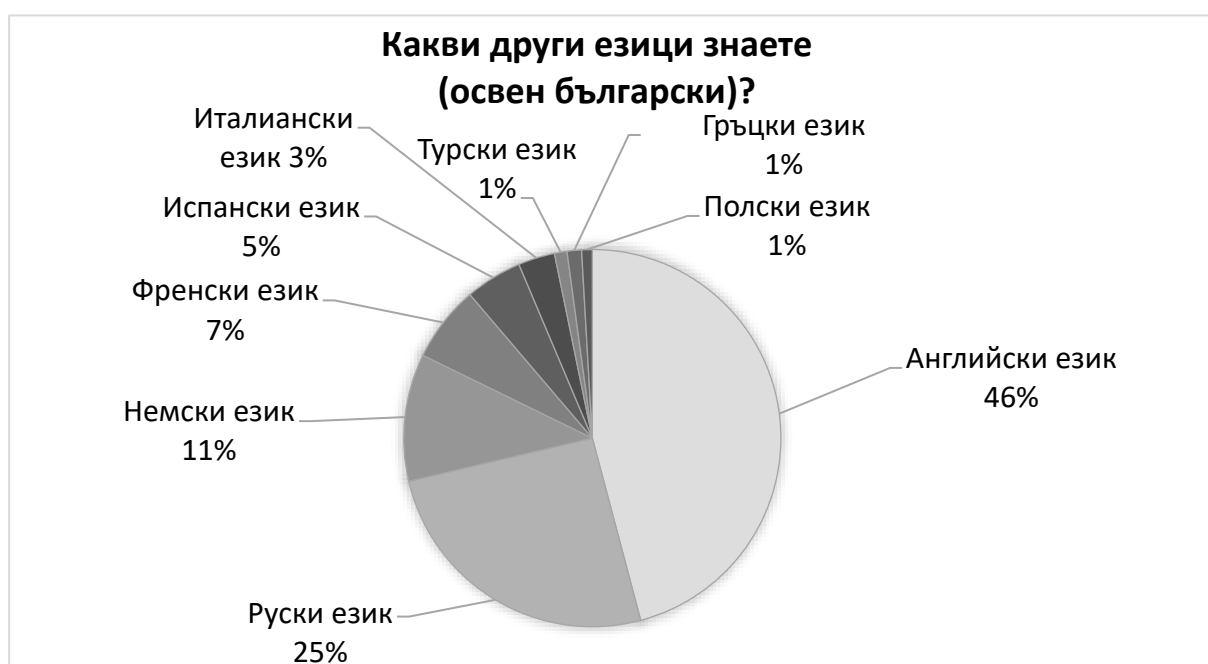
Проучването обхваща лица от всички възрастови групи, разпределени почти равномерно. На първо място е делът *от 21 до 30 г.*, посочен от **191** души (27%), на второ място **181** (26%) са отбелязали *от 31 до 40 г.*, на трето място е възрастовата група *от 41 до 50 г.*, маркирана от **166** респонденти (23%), на четвърто място е делът *от 51 до 60 г.*, отбелязан от **108** души (15%), на пето място – *от 61 до 70 г.* са **40** души (6%), на шесто място се нарежда категорията *до 20 г.*, посочена от **13** (2%), а на седмо място с **6** отговора (1%) е делът *над 70 г.*

Третият от демографските въпроси се отнася до образованието на респондентите – най-голям е дялът на отбелязалите *висше образование* – **620** души (88%), като десетима от тях са допълнили, че притежават докторска степен. На второ място са лицата със *средно образование* – **82** (12%), а на последно е групата с *основно образование*, посочена от трима, които от общо 705 респонденти не са достатъчен брой, за да се достигне 1%.

Следващата подточка е важна с оглед на целите на проучването, а именно – дали респондентите притежават филологическо образование. Резултатите са почти изравнени – филолозите са **375** души (53%), а нефилолозите – **330** (47%).

На въпроса *Какви езици знаете (освен български)?* голяма част от анкетиранияте лица отбелязват повече от един чужд език. На първо място е *английският език* – отбелязан от **555** респонденти (46%), на второ – *руският* с **308** отговора (25%), на трето – *немският*, посочен от **132** души (11%), на четвърто – *френският*, отбелязан от **79** лица (7%), на пето – *испанският* с **59** отговора (5%), на шесто – *италианският* с **38** отговора (3%). Останалите 3% се разпределят между езиците, добавени от респондентите в опцията *Други* (**15** – *гръцки език*, **13** – *турски*, **11** – *полски*, **11** – *чешки*, **7** – *сръбски*, **5** – *румънски*, **5** – *японски*, **5** – *нидерландски*, **2** – *норвежки*, **2** – *датски*, **2** – *шведски*, **2** – *китайски*, **2** – *португалски*, **2** – *латински*, **2** – *арабски*, **1** – *иврит*, **1** – *арменски*, **1** – *литовски*; **18** души посочват, че не владеят друг език).

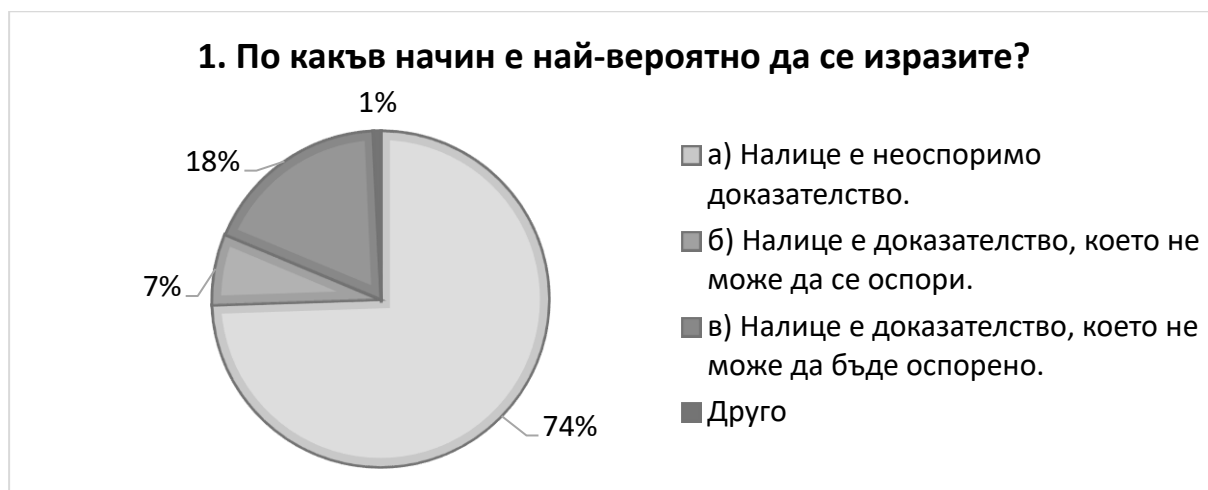

Последният от демографските въпроси е *От коя част на България сте?* Най-голям е процентът анкетираните от централната южна част на страната – **385** души (55%), на второ и трето място са респондентите съответно от югозападната – **97** (14%), и от югоизточната част на България – **94** (13%). На четвърто място е групата на анкетираните от североизточната част – **55** души (8%), а на пето – от северозападната – **51** (7%). Последно място заемат респондентите от централната северна част на България – **23** (3%).

III. Анализ на резултатите от анкетното проучване

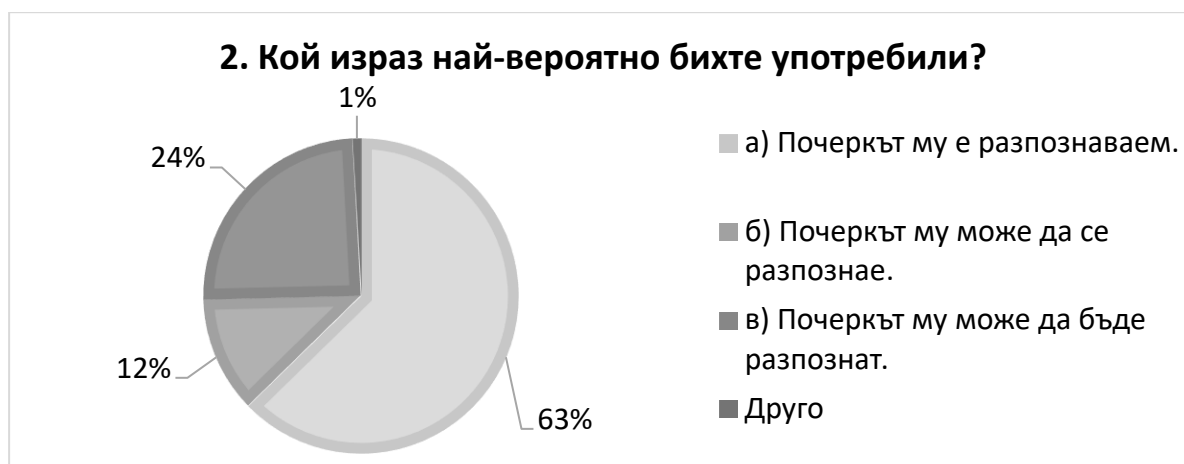
1. На първия въпрос **525** (74%) от анкетираните лица посочват, че биха използвали отговор **а) Налице е неоспоримо доказателство**, в чийто състав фигурира сегашно страдателно причастие; **127** (18%) предпочитат

тъждествен вариант с модален глагол и причастно-страдателна конструкция, въведена с относително местоимение в подчинено изречение – **в) Налице е доказателство, което не може да бъде оспорено**, а **48 (7%)** отговарят с модален глагол и възвратно-пасивна конструкция, отново въведена в подчинено изречение – **б) Налице е доказателство, което не може да се оспори**. Петима души са отбелязали опцията *Друго*: двама биха използвали и трите възможности; един е заменил причастието с прилагателно име – „безспорно“, вместо „неоспоримо“ доказателство; двама са употребили причастието предикативно, вместо атрибутивно. Можем да отчетем значителното преобладаване на първия отговор – близо 3/4 от анкетираните лица са предпочели варианта със сегашно страдателно причастие. Като вероятна причина можем да посочим икономичността на изрази – и трите варианта носят една и съща информация, но примерът със сегашно страдателно причастие кондензира фразата и спестява въвеждането на подчинено изречение.

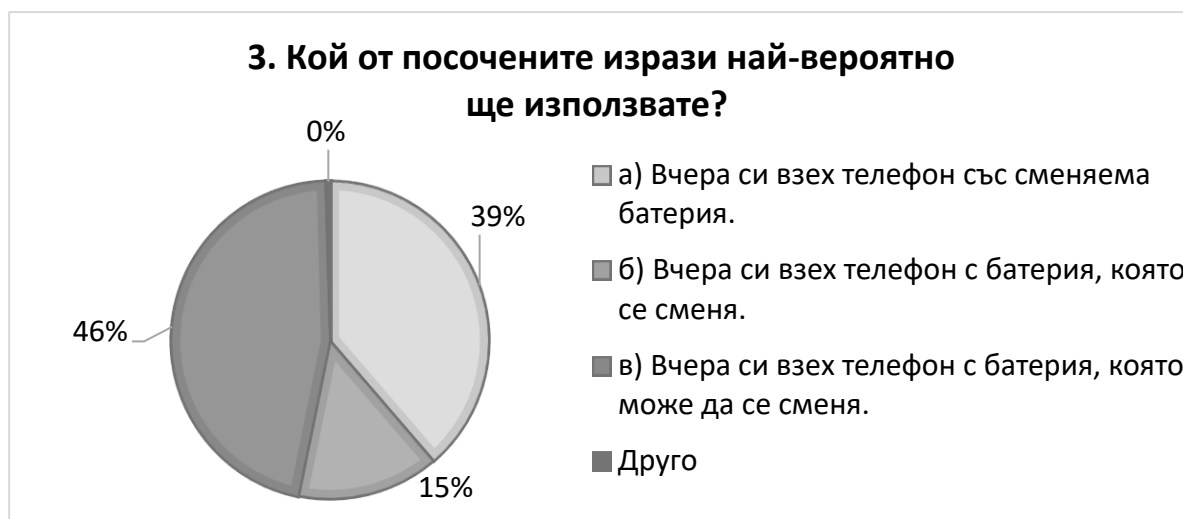

2. На втория въпрос **442 (63%)** респонденти отбелязват, че най-вероятно биха употребили отговор **а) Почеркът му е разпознаваем**, където отново е използвано сегашно страдателно причастие, този път в предикативна употреба; **173 (24%)** посочват варианта с модален глагол и пасивна конструкция с минало страдателно причастие – **в) Почеркът му може да бъде разпознат**, а **84 (12%)** отговарят с модален глагол и възвратно-пасивна конструкция – **б) Почеркът му може да се разпознае**. Шестима маркират опцията *Друго* и дават свой вариант: „Почеркът му се разпознава“ (налице е само пасивно значение); „Разпознаваемостта на почерка му е видна“ (използвано е абстрактно съществително име на -ост); „Почеркът му е специфичен“ (вместо причастие е употребено

прилагателно име); а трима от тях не могат да посочат конкретен отговор, тъй като отбелязват разлика в значението на вариантите, срв.: „Имат различен нюанс на контекста, така че не мога да отговоря еднозначно“. Любопитно е да се отчете, че съотношението на процентите е сходно с това от първия въпрос – надделява вариантът със сегашно страдателно причастие, а отново като възможна причина можем да посочим действащия закон за икономията в езика – чрез замяната на глаголната конструкция с причастие значително се съкращава фразата, дори и в случая да не се отнася за въвеждане на подчинено изречение.

3. На третия въпрос **327** души (46%) отговарят, че най-вероятно ще използват вариант **в)** *Вчера си взех телефон с батерия, която може да се сменя*; **273** (39%) са отбелязали **а)** *Вчера си взех телефон със сменяема батерия*, а **102** (15%) – **б)** *Вчера си взех телефон с батерия, която се сменя*. Съотношението между отговорите **в)** и **а)** е сходно, с лек превес на варианта с модален глагол и възвратно-пасивна конструкция в подчинено изречение (46% срещу 39%), а едва 15% са гласували за вариант **б)**, където е налице само пасивно значение. Опцията *Друго* е маркирана от трима: „И трите възможности“, „Вчера си взех телефон с батерия“ (без пояснение), а внимание заслужава и вариантът, предложен от един респондент: „Вчера си взех телефон със *сменяща се* батерия“, където е налице семантична замяна на сегашното страдателно причастие (*сменяем*) със сегашно деятелно и възвратната частица *се* (*сменящ се*) (за първи път коментирано в граматиката на Д. Попов (Попов 1942).

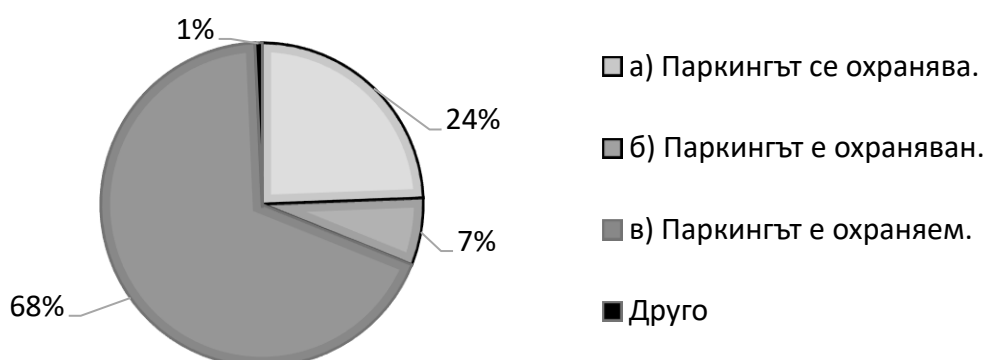
4. На четвъртия въпрос **481** респонденти (69%) отговарят със сегашно страдателно причастие – **в) Паркингът е охраняем**; **172** (24%) предпочитат да се изразят с глагол – **а) Паркингът се охранява**, а едва **47** (7%) посочват отговора с минало страдателно причастие, образувано от итеративна глаголна основа – **б) Паркингът е охраняван**. Любопитно е да се отбележи, че за съвременните кодификатори на българския език употребата на *охраняем* вместо *охраняван* е неправилна и често се определя като лексикална грешка, но в случая резултатите от проведеното проучване са категорично в полза на сегашното страдателно причастие, а за варианта с минало страдателно има най-малък брой гласове². Опцията *Друго* е отбелязана от петима души: двама се колебаят между отговор **а)** и отговор **в)**; един респондент е предложил „Паркинга го охраняват“, а двама предпочитат отговор със съществително име: „Паркингът е под наблюдение от охрана“ и „Паркингът има охрана“.

5. На петия въпрос **475** (68%) от анкетиранията лица предпочитат варианта със сегашно страдателно причастие – **а) Те говорят на неразбираем език**; **200** (28%) отбелязват отговора с активна глаголна конструкция – **в) Те говорят на език, който не мога да разбера**; а едва **14** (2%) посочват варианта с възвратно-пасивна конструкция в подчинено изречение – **б) Те говорят на език, който не може да се разбере**. **16** отговора (2%) са за опцията *Друго*: четирима отбелязват „Зависи от контекста/ситуацията“; един се колебае между отговорите **а)** и **в)**;

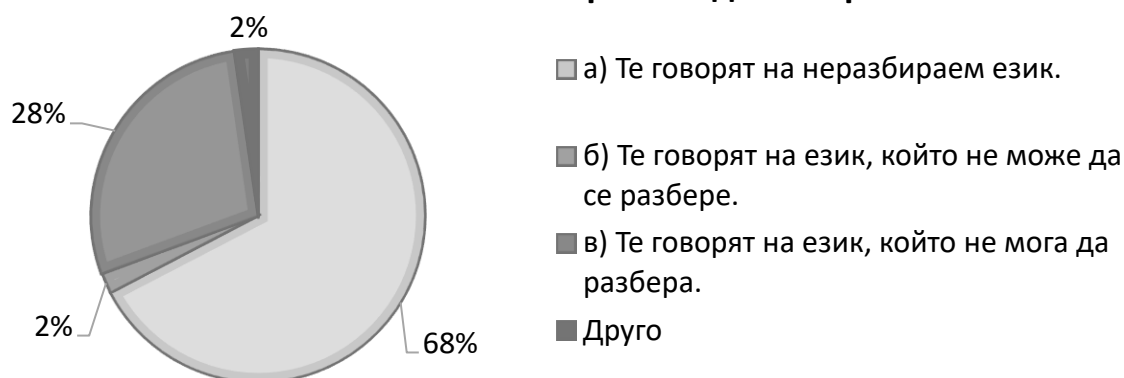
² В предишно изследване по темата сме предложили класификация на сегашните страдателни причастия по семантичен критерий, където коментираната лексема е разпределена в раздела на сегашните страдателни причастия, изразяващи само пасивна семантика (вж. Мъркова 2025).

двама са предложили вариант без модален глагол: „Говорят на език, който не разбирам“; според други двама вариантите не са тъждествени, а четирима са дали свои предложения, срв.: „Те говорят на сленг“. Както личи от процентовото съотношение, при този въпрос също най-предпочитан е вариантът със сегашно страдателно причастие, като отново като причина можем да посочим икономичността на фразата и възможността да се предаде същата информация в синтезиран вид с минимален брой езикови средства. Отчитаме също и значителното преобладаване на отговор **б)**, където глаголят е в актив (28%), над отговор **в)** – едва 2% за възвратния пасив.

4. Как бихте се изразили?

5. По какъв начин е най-вероятно да се изразите?

6. На шестия въпрос анкетираните лица трябва да изберат кой от изброените варианти биха употребили на пропуснатото място в следното изречение: „....., хората са разочаровани след толкова продължително чакане“. Налице е приблизително равенство между две от предпочитаните разновидности – **362** отговора (51%) са за вариант **б)** *Разбираемо е*, а **331** (47%) – за вариант **а)** *Разбира се*. За отговор **в)** *Може*

да се разбере са гласували петима (едва 1%). Опцията *Друго* е посочена от седем анкетирани лица, които са предложили свои варианти: „Разбирам защо хората...“, „Предполагаме, че...“, „Естествено, че...“, „Разочарованието на хората е разбираемо“, „Не е чудно, че...“, а един респондент се колебае между отговор **а)** и **б)**. Интересно е да отбележим, че в оригиналния си вариант предложеното изречение се доближава тъкмо до отговора, който е най-предпочитан, а именно – **б)**. Оригиналният цитат е от „Физика на тъгата“ на Г. Господинов (2014): „Хората са разочаровани, разбираемо е, след толкова чакане“ (Г. Господинов – „Физика на тъгата“, 2014).

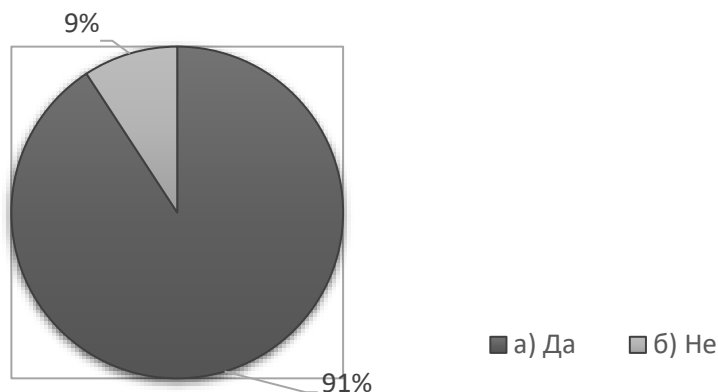

7. На седмия въпрос е представен цитат от А. Апостолова („Според науката няма *необяснимо* – има само *необяснено*“ („Нас, които ни няма“, 2021), където в общ контекст фигурират и двете страдателни причастия, като респондентите трябва да отбележат дали откриват смислова разлика в употребата им. Целта е да се провери доколко е основателно твърдението, че миналото страдателно причастие може да се използва вместо сегашното страдателно (Георгиева: 1968, Деянова: 1992). Отговорите са категорични – **640** души (91%) са на мнение, че подчертаните лексеми не са взаимозаменяеми, докато **65** (9%) не откриват смислова разлика. Тези резултати потвърждават тезата, че миналото страдателно причастие не би могло семантически да замени сегашното страдателно, тъй като то изразява не само значението *пасивност*, но и модалното значение *възможност*. След затворения въпрос има опция за свободен отговор, където езиковите носители могат да обяснят в какво се състои разликата според

тях. Начинът, по който респондентите се изразяват, е от съществено значение, тъй като от избора им на езикови средства проличава дали отчитат глаголността и модалната семантика на сегашното страдателно причастие. Голяма част от езиковите носители предават значението на лексемата *необяснимо* с модален глагол и конструкция с възвратен пасив или с минало страдателно причастие, срв.: „нещо, което не може изобщо да се обясни“, „което не може да бъде обяснено по принцип“ и под. Респондентите отчитат също и характерното за причастието значение *(не)възможност*, срв.: „което е извън сферата и възможностите за обяснение“, „то е изначално невъзможно за обясняване“, „не е възможно да бъде обяснено по принцип“, „*Необяснимо* изключва изобщо възможността за обяснение“ и под. Друга част от анкетираните лица предават значението на лексемата чрез израза ‘(не) подлежи на’ + отглаголно съществително, образувано от изходния глагол, срв.: „който не подлежи на обяснение“, „което не подлежи на човешкото знание/на научно обяснение“ и под. Наличието на сегашно страдателно и минало страдателно причастие в общ контекст също се посочва от респондентите като доказателство, че подчертаните лексеми не могат да се заменят една с друга.

7. Откривате ли смислова разлика в употребата на подчертаните думи в следното изречение:

„Според науката няма *необяснимо* – има само *необяснено*.“ (А. Апостолова)?

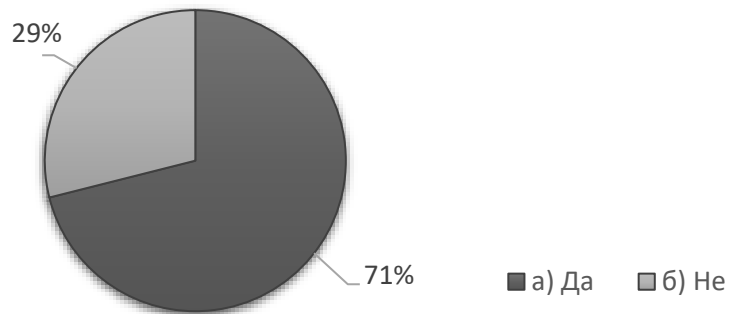

8. На осмия въпрос отново е представена употреба на минало страдателно и сегашно страдателно причастие в общ контекст, срв.: „И все пак някакво обратно желание, съвсем *неоправдано*, *неоправдаемо*, рационално, тайно, положително глупаво, го кара да не остане съвсем незабелязан [...]“ (М. Кундера – „Самоличност“, прев.: Р. Ташева,

2020). Отново въпросът е дали респондентите откриват смислова разлика между подчертаните лексеми, като този път **501** (71%) са отговорили утвърдително, а **204** (29%) са на мнение, че са смислово идентични. Вероятно по-голямата разлика тук се дължи на факта, че втората лексема не е много фреквентна и разпознаваема за езиковите носители, срв.: „Неологизъм ли е това?“; „Усещам разликата, но не мога да я обясня“; „Тънка и трудно обяснима разлика“. Сегашното страдателно причастие най-често е предавано чрез глаголна конструкция с модален глагол + възвратен пасив („не може да се оправдае“), чрез модален глагол + причастно-страдателна конструкция („не може да бъде оправдано“) или чрез замяна с израз ‘(не) подлежи’ + отглаголно съществително, образувано от изходния глагол („което не подлежи на оправдаване“). Отново в полето за свободен отговор респондентите онагледяват с примери разликата: „*Неоправдано* – за което не е дадено оправдание, *Неоправдаемо* – което по принцип не може да се оправдае“; *Неоправдано* – каквото не е било оправдано, *неоправдаемо* – каквото не подлежи на оправдаване; „*Неоправдано* – все още не е оправдано, *неоправдаемо* – по принцип не може да бъде оправдано“. Повечето от респондентите отразяват модалната семантика, изразявана от втората лексема: „*Неоправдаемо* – невъзможно за оправдаване“; „носи смисъл на невъзможност“; „*Неоправдано* е факт, а *неоправдаемо* издава условност, внушава и невъзможност и невероятност да бъде оправдано“; „*Неоправдано* – резултат; *Неоправдаемо* – възможност“. Любопитно е да отбележим, че част от езиковите носители предават значението на лексемата *неоправдаемо* посредством други сегашни страдателни причастия, срв.: *неизвинимо*, *необяснимо*, *недопустимо*, *непростимо*; а *неоправдано* е предадено с прилагателни имена, срв.: *неоснователно*, *нелогично*, *неясно*, *неочаквано*. Част от респондентите дори отчитат повече глаголност при сегашното страдателно, отколкото при миналото страдателно причастие, срв.: „*Неоправдано* звучи повече като статичен признак, прилагателно, а *неоправдаемо* сякаш съдържа идея за дейност – опитвам, но не намирам оправдание“; „*Неоправдано* е със значение безпричинно или пък неуместно, *неоправдаемо* – което не може да се оправдае“ (миналото страдателно причастие е представено чрез синонимни прилагателни имена, докато сегашното е предадено чрез модален глагол + възвратно-пасивна конструкция).

8. Откривате ли смислова разлика в употребата на подчертаните думи в следното изречение:

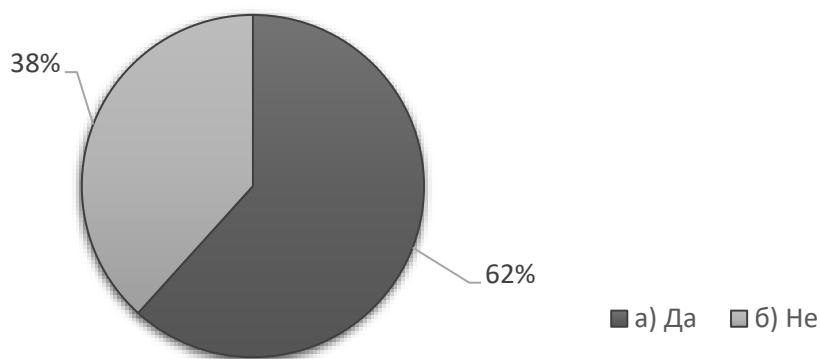
„И все пак някакво обратно желание, съвсем **неоправдано, неоправдаемо**, рационално, тайно, положително глупаво, го кара да не остане съвсем незабелязан (...)“.

9. На деветия въпрос анкетираните лица е необходимо да отбележат дали са смислово идентични подчертаните лексеми: *Това са напълно достоверни образци на мебелите от епохата, неразличими по нищо от оригиналите* и *Това са напълно достоверни образци на мебелите от епохата, неразличаващи се по нищо от оригиналите*. Целта е да се провери тезата на Д. Попов (1942), според когото е възможна семантична замяна между сегашното страдателно причастие и сегашното деятелно + възвратна частица *се*. **435** души (62%) са на мнение, че употребата им е идентична, докато **270** (38%) откриват смислова разлика. На мнение сме, че двете причастия са взаимозаменяеми само тогава, когато девербативите на *-м/-ем* изразяват първичното си значение *пасивност* без отсенки на вторичното си значение *възможност*. Когато обаче комбинацията от сегашно деятелно причастие + възвратна частица *се* замества сегашни страдателни причастия, притежаващи както пасивно, така и модално значение, се получава известно разминаване в семантично отношение, тъй като сегашните деятелни причастия не изразяват потенциален, хипотетичен действителен признак, а такъв, който принципно се извършва. Езиковите носители, посочили *Не*, също онагледяват тази разлика в отговорите си и отчитат значението *възможност*, изразявано от първата лексема – сегашното деятелно причастие + *се* е предадено предимно чрез възвратен пасив (*неразличаващи се* = не се различават), а сегашното страдателно причастие – с модален глагол и възвратно-пасивна или причастно-страдателна конс-

трукция (*неразличими* = не могат да се различат/не могат да бъдат различени), срв.: „Има нюанси в употребата на двете думи“; „*Неразличими* – такива, които потенциално не могат да се различат. *Неразличаващи се* – между които действително няма разлика“; „*Неразличими* означава, че не могат да се различат, а *неразличаващи се* – че не се различават“; „*Неразличими* – които не могат да бъдат различени. *Неразличаващи се* – почти еднакви, приличащи си“.

9. Според Вас идентична ли е употребата на подчертаните думи: а) Това са напълно достоверни образци на мебелите от епохата, *неразличими* по нищо от оригиналите, и б) Това са напълно достоверни образци на мебелите от епохата, *неразличаващи се* по нищо от (..

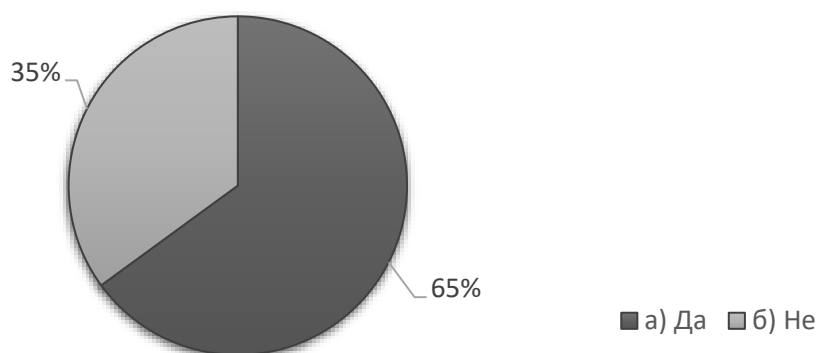

10. На десетия въпрос са представени две разновидности на цитат от Д. Голман (2010): „Това откритие [...] обещава, че мозъчните изменения при ПТСР са *обратими*“ и „Това откритие [...] обещава, че мозъчните изменения при ПТСР *не са необратими*“, като въпросът към респондентите е дали според тях употребата на подчертаните словоформи е идентична. **458** души (65%) са посочили отговор *Да*, а **247** (35%) – *Не*. Езиковите носители, отговорили утвърдително, се позовават на семантичния аспект: „Във втория пример е налице отрицание на отрицанието, т.е. положително твърдение, идентично на формата в първото изречение“; „В семантично отношение *не са необратими* се равнява на *обратими са*“; „Да, двойното отрицание дава положителна семантика“. От гледна точка на семантиката двете изречения са смислово идентични, но част от анкетираните лица отчитат разлика в прагматичен аспект: „Двойното отрицание във втория израз всъщност е потвърждение, но създава усещане за несигурност, съмнение“; „В пър-

вия случай звучи като по-категорично изразена потенциалната възможност за промяна, а във втория – като евентуална възможност“; „Според мен първата словоформа изразява по-голяма сигурност“; „Единствена възможна разлика би била категоричността на твърдението“. Интересно е да отбележим, че оригиналният цитат съдържа тъкмо сегашно страдателно причастие с отрицание, срв. „Това откритие – и други подобни на него – обещават, че мозъчните изменения при ПТСР не са необратими [...]“ (Д. Голман – „Емоционалната интелигентност“, прев.: П. Ангелов, 2010).

10. Според Вас идентична ли е употребата на подчертаните словоформи в цитата?

- а) „Това откритие обещава, че мозъчните изменения при ПТСР са **обратими**“ и б) „Това откритие обещава, че мозъчните изменения при ПТСР **не са необратими**“.

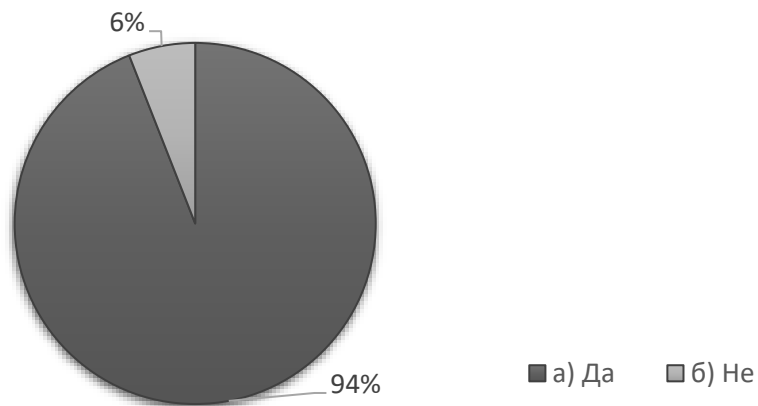

Следващите четири въпроса съпоставят девербативите на **-м/-ем** с отглаголните прилагателни имена с форманти **-телен** и **-лив**, като целта е да се провери тезата на учени като Ив. Гугуланова (1978) и Х. Валтер (1981), причисляващи ги към един и същ словообразователен тип. На мнение сме, че това не са еднотипни словообразователни модели, тъй като голяма част от сегашните страдателни причастия се отличават със съхранена глаголност и могат да възстановят изходната си глаголна основа; от друга страна, отглаголните прилагателни нямат партиципиален произход, невинаги могат да реконструират изходния глагол, а когато е възможно, в семантиката им е налице активен действителен признак за разлика от девербативите на **-м/-ем**, при които ясно личат пасивното и модалното значение. При анализа на резултатите от въпросите 11, 12, 13 и 14 под внимание са взети не толкова проценто-

вите съотношения (подразбира се, че съпоставяните лексеми са с различно речниково значение), колкото водещи са най-вече езиковите средства, които анкетираните лица избират, за да онагледят разликата.

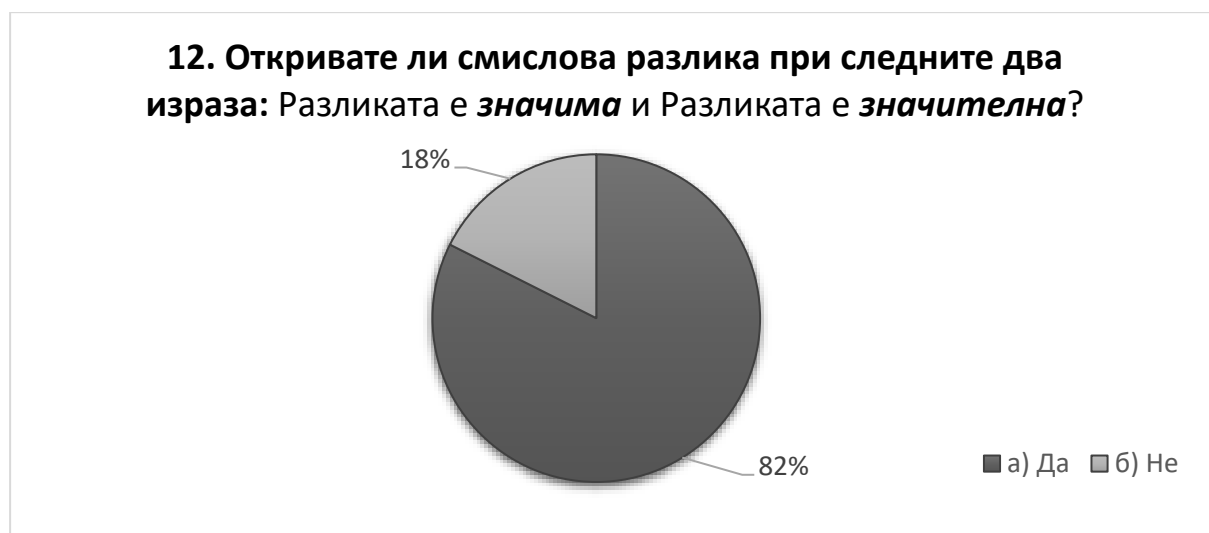
11. Единадесетият въпрос прави сравнение между сегашното страдателно причастие *забележим* и отглаголното прилагателно име *забележителен*, образувани от един и същ изходен глагол *забележа*, като целта е да се провери коя от двете лексеми се отличава с по-изявена глаголна характеристика според анкетираните лица. Въпросът е дали откриват смислова разлика при следните два изрази: *Това е забележима промяна* и *Това е забележителна промяна*, на който 663 души (94%) отговарят утвърдително, а 42 (6%) – отрицателно, като от съществено значение е по какъв начин са се обосновавали в свободния отговор след въпроса. Преобладаващите отговори относно първото изречение съдържат глаголна конструкция в състава си – респондентите обясняват семантиката на *забележим* чрез модален глагол и възвратен пасив или причастно-страдателна конструкция с участието на изходния глагол, срв.: „която може да се забележи“, „промяна, която може да бъде забелязана от наблюдаващия“, „може да се забележи/може да бъде забелязана (от някого)“. Срещат се също и примери, при които анкетираните лица използват друг глагол, близък по значение до изходния, напр. „която се вижда с просто око“, „може да бъде възприета сетивно (зрително)“, „може да бъде видяна, разпозната“, „която може да се види, разграничи, усети“. Интересно е да се отбележат и случаи, при които респондентите избират синонимна употреба на сегашно страдателно причастие: „Забележим = видим, осезаем“, „Забележима е видимата промяна“, както и един пример със сегашно деятелно причастие + възвратна частица *се*: *забележима* = „забелязваща *се* промяна“. От друга страна, отглаголното прилагателно име *забележителен* често бива заменяно от други прилагателни имена, срв.: *впечатляващ, необикновен, важен, изключителен, удивителен, решаващ, ключов, ярък, голям, съществен, внушителен* и под. Аргумент в полза на твърдението, че разглежданите лексеми не спадат към един и същ словообразователен тип, е фактът, че отглаголното прилагателно име притежава синоними от същия лексмен клас, докато причастieto – не, затова значението му бива предавано със синонимни глаголни конструкции или посредством други причастия, срв.: „Смятам, че *забележим* може да се замести със словосъчетанието „който може да бъде забелязан“, докато *забележителен* е синоним на „важен, съществен“; „Забележима – такава, каквато може да се забележи. *Забележителна* – изключителна, важна, решаваща, ключова, превратна“ (прилагателни имена).

11. Откривате ли смислова разлика при следните два израза: Това е *забележима* промяна и Това е *забележителна* промяна?

12. Дванадесетият въпрос отново съпоставя девербатив със суфикс *-м* и отглаголно прилагателно име с формант *-телен*, образувани от един и същ изходен глагол (*знача*) – *значим* и *значителен*. Въпросът е дали респондентите откриват смислова разлика между изразите *Разликата е значима* и *Разликата е значителна*, като този път процентовото съотношение е по-голямо: **581** души (82%) отговарят утвърдително, докато **124** (18%) – отрицателно. По-големият брой отрицателни отговори вероятно се дължи на факта, че старото сегашно страдателно причастие име *значим* постепенно е загубило глаголните си характеристики и в съвремието се причислява към класа на прилагателните. В свободния отговор респондентите често го заменят с изрази като „е от значение“, „има значение/стойност“ или с други прилагателни имена (като *важен*, *съществен*, *стойностен*), но рядко възстановяват изходния глагол, срв.: „*Значима* – разликата е от значение. *Значителна* – голяма разлика“; „*Значителна* = съществена, голяма; *Значима* = значи много за някого или нещо“; „*Значима* – значаеща за някого“ (замяна със сегашно деятелно причастие); „*Значима* – такава, която оказва значение, *видима*“ (обяснение с друго сегашно страдателно причастие). Голяма част от респондентите съпоставят двете лексеми по признака *количество – качество*, което е показателно, че щом *значим* назовава постоянен признак, то конкретно тази лексема се е десемантизирала и изравнила по значение с прилагателното име, срв.: „*Значима* – от голямо значение като качество, *значителна* – от голямо значение като количество“; „*Значима* – с огромно значение, важна, касаеща качествен показател; *Значителна* – голяма, касаеща количествен показател“; „*Значима* – качествена стойност, *значителна* – количествена стойност“. За

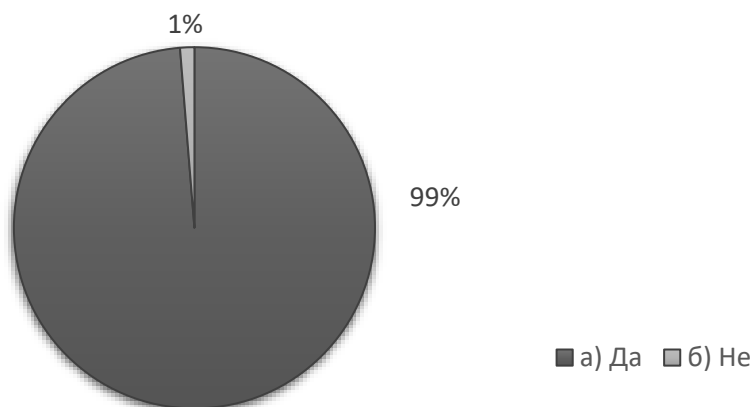
разлика от предишния въпрос в този целенасочено е избрано за сравнение старо сегашно страдателно причастие, загубило глаголността си и вече причисляващо се към класа на прилагателните (*значим*), за да изпъкне разликата с причастието от предишния въпрос (*забележим*), където ясно личат вербалните му характеристики.

13. Тринадесетият въпрос съпоставя сегашното страдателно причастие *нетърпим* с негов пароним – отглаголното прилагателно име, образувано от същия изходен глагол – *търпя*, и суфикса *-лив* – *нетърпелив*. На въпроса дали респондентите откриват смислова разлика между изреченията *Той е нетърпим човек* и *Той е нетърпелив човек* отговорите са категорични – **696** души (99%) отбелязват *да*, а **9** (1%) – *не*. Въпреки че са образувани от една и съща глаголна основа, в значението на отглаголното прилагателно име е налице *активен* действителен признак, докато при девербативите на *-м/-ем* ясно се откроява наличието на *пасивна* и *модална* семантика, срв.: *нетърпелив човек* – ‘човек, който не може да търпи’ и *нетърпим човек* – ‘човек, който не може да се търпи’ (от някого)’. В отговорите си анкетираните лица отразяват вербалната характеристика на причастието *нетърпим*, предавайки значението му посредством модален глагол и пасивна конструкция (възвратна и/или причастна) или чрез синонимно сегашно страдателно причастие (*непоносим*), докато отглаголното прилагателно *нетърпелив* заместват предимно с тъждествен израз с отглаголно съществително име, образувано от изходната глаголна основа, срв. „който няма *търпение*“, „на когото му липсва *търпение*“, или с други синонимни прилагателни имена като: *припрян*, *сприхав*, *буен*, *избухлив*, *нервен* и под. При съпоставката между двете лексеми респондентите ясно открояват разликите

между тях, срв.: „*Нетърпим* – който не може да бъде приет и понесен от останалите“; *Нетърпелив* – който има малко търпение“; „*Нетърпим* значи човек, който не може да бъде търпян от другите; *нетърпелив* – човек, на когото липсва търпение“; *Нетърпим* – човек, който трудно се търпи и понася; *Нетърпелив* – лишен от търпение“; „*Нетърпим* – човек, който е трудно да бъде понесен от околните; *нетърпелив* – който има нисък праг на търпимост“ (абстрактно същ. име, образувано от *търпим*); „*Нетърпим* – не се търпи, не се понася, не се издържа“ (синонимни глаголи); *нетърпелив* – припрян“ (синонимно прил. име); „*нетърпим* човек – непоносим“; „Едното е трудно понасящ се (замяна със сегашно деятелно причастие + *се*), а другото е липса на търпение“; „*нетърпим* = драгнещ (замяна със сегашно деятелно причастие), *нетърпелив* = антоним на спокоен“ (посочен е антоним – качествено прил. име).

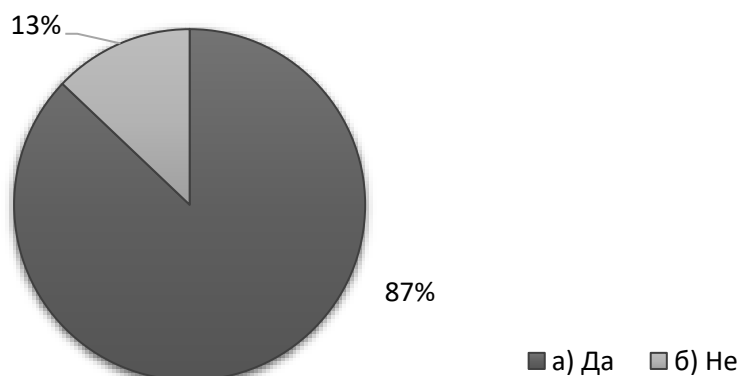
13. Откривате ли смислова разлика при следните два изрази: Той е *нетърпим* човек и Той е *нетърпелив* човек?

14. Четиринадесетият въпрос прави сравнение между сегашното страдателно причастие *променим* и отглаголното съществително име *променлив*, отново образувани от един и същ изходен глагол – *променя*. **614** души (87%) посочват, че откриват смислова разлика между двете лексеми, а **91** (13%) са на мнение, че са равнозначни. И този път семантиката на сегашното страдателно причастие най-често е предадена от анкетираните чрез модален глагол + възвратно-пасивна или причастно-страдателна конструкция или чрез израз ‘подлежи на’ + съществително, образувано от изходния глагол, срв.: „*Променимо* – времето *може да бъде променено, подлежи на промяна*“. Лексемата *променлив* често се заменя с други синонимни прилагателни имена (*непос-*

тоянен, нестабилен), както и с други отглаголни прилагателни, завършващи на суфикси *-лив* и *-чив* (*колеблив* и *изменчив*), или с изрази като „склонен към промени“. Преобладаващата част от езиковите носители отчитат значението *възможност* само при сегашното страдателно причастие. И двете лексеми са образувани от основа на един и същ изходен глагол, но докато при отглаголните прилагателни на *-лив* е налице активен елемент в значението, то за девербативите на *-м/-ем* е характерна пасивна и модална семантика, срв.: *променливо време* – ‘непостоянно време’, ‘време, което се променя’ и *променимо време* – ‘време, което може да се промени/може да бъде променено (от някого)’. Някои отговори на респонденти отразяват и различните тълкувания на думата „време“, които двете лексеми предполагат, срв.: „*Променливо* време е атмосферното, от само себе си се променя, а *променимо* – астрономическо, смяна на часа под чуждо влияние“; „Двете думи придават различен смисъл на думата „време“ – времето като прогноза и времето като философия“.

14. Откривате ли смислова разлика при следните два изрази: Времето е *променимо* и Времето е *променливо*?

IV. Заключение и изводи от анкетното проучване

Обобщавайки резултатите от анкетното проучване, можем да направим следните изводи:

1. Потвърждава се хипотезата, че преобладаващата част от езиковите носители предпочитат употребата на сегашно страдателно причастие вместо тъждествени варианти, носещи една и съща информация, но за чието изразяване са необходими повече езикови средства. От гледна точка на езиковата икономия девербативите на *-м/-ем* са полезни, тъй

като значително съкращават фразата и спестяват въвеждането на подчинено изречение. В повечето случаи като най-предпочитан вариант е избран този със сегашното страдателно причастие, на второ място респондентите посочват пасивната конструкция с минало страдателно причастие, а на трето – възвратно-пасивната конструкция (вж. № 1 и № 2).

2. По отношение на семантичната замяна с други причастия езиковите носители са категорични, че миналото и сегашното страдателно причастие не са взаимозаменяеми, тъй като второто изразява не само значението *пасивност*, но и модалното значение *възможност*. От изразните средства, с които респондентите се аргументират, проличава, че отчитат залоговостта и модалната семантика на девербативите на *-м/-ем*, като най-често ги заменят с модален глагол + пасивна конструкция (с възвратен пасив или с минало страдателно причастие) (вж. № 7 и № 8).

3. По отношение на семантичната замяна на сегашното страдателно причастие със сегашното деятелно + възвратната частица *се* езиковите носители не са толкова категорични. Повече от половината респонденти са на мнение, че употребата им е смислово идентична, но останалите долавят известно разминаване в значенията, макар и не толкова очевидно, а именно – че първата комбинация изразява само *пасивност*, докато втората – *пасивност* и *възможност*. Анкетираните лица, отговорили отрицателно, също онагледяват тази разлика и отчитат значението *възможност* – сегашното страдателно причастие е предадено предимно чрез модален глагол и възвратно-пасивна или причастно-страдателна конструкция, докато комбинацията от сегашно деятелно причастие + *се* – само чрез възвратен пасив (вж. № 9).

4. При сравнение между девербативите на *-м/-ем* и отглаголните прилагателни имена с форманти *-телен* и *-лив*, образувани от същия изходен глагол, езиковите носители категорично откриват разликите между тях и долавят вербалните характеристики *пасивност* и *модалност* само при сегашните страдателни причастия, от което следва, че не са еднотипни словообразователни модели. В полето за свободен отговор респондентите най-често заменят отглаголните прилагателни с други синонимни прилагателни имена, докато причастието често бива предавано посредством глаголни конструкции, съдържащи модален и пасивен елемент, чрез други причастия или израз ‘подлежи на’ + съществително, образувано от изходния глагол. Аргумент, който изтъкнахме в полза на твърдението, че девербативите на *-м/-ем* и разглежданите отглаголни прилагателни не спадат към един и същ словообразователен тип, е фактът, че прилагателните имена притежават синоними от същия лексемен

клас, докато причастията – не, затова значенията им най-често се предават чрез синонимни глаголни конструкции или други причастия, което е категоричен белег за съхранена глаголност (вж. № 11, 12, 13, 14).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Книгоиздателство „Хемус А.Д.“, 1944.
- Валтер 1981:** Валтер, Х. Към проблема за мястото на т.нар. сегашно страдателно причастие в системата на съвременния български книжовен език. [Valter, H. *Kam problema za myastoto na t.nar. segashno stradatelno prichastie v sistemata na savremenniya balgarski knizhoven ezik*.] // *Език и литература*, 1981, кн. 5, 103 – 108.
- Георгиева 1968:** Георгиева, Е. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. [Georgieva, E. *Za nyakoi gramatiko-semantichni promeni na minalite stradatelni prichastiya v savremenniya balgarski knizhoven ezik*.] // *Известия на Института за български език*, кн. XVI, София: Издателство на БАН, 1968, 617 – 626.
- Гугуланова 1978:** Гугуланова, И. Синтактично-семантични признаци на отглаголните прилагателни в българския език. [Gugulanova, I. *Sintaktichno-semantichni priznatsi na otglagolnite prilagatelni v balgarskiya ezik*.] // *Славистични изследвания*, № 4, София: Издателство „Наука и изкуство“, 1978, 95 – 103.
- Деянова 1992:** Деянова, М. Към установяване на единно страдателно причастие в съвременния български книжовен език. [Kam ustanovyavane na edinno stradatelno prichastie v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*, кн. 3, XLII, София: Институт за български език при БАН, 1992, 166 – 172.
- Попов 1942:** Попов, Д. *Българска граматика*. [Popov, D. *Balgarska gramatika*.] София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“, 1942.

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА НАРЕЧИЯТА КАТО КЛАС ЛЕКСЕМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

ON SOME CHARACTERISTICS OF ADVERBS AS A CLASS OF LEXEMS IN THE MODERN BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

m.vidralska@uni-plovdiv.bg

Adverbs are lexemes that have a supposedly clear status in linguistics, but at the same time constantly exhibit features that make them a dilemma for linguists. Their evolution is interesting to study and, above all, many interesting features can be found in spoken speech, making them an intriguing object for research. The aim is to examine some more special cases related to their grammatical manifestations, as well as those that contradict their established status in the Bulgarian language. We are interested in whether there is formation of adverbs and to what extent they are a single class of lexemes.

Key words: adverbs, parts of speech, grammaticalization, Bulgarian language

I. Увод

Процесите по сегментиране и дефиниране на класовете лексеми или частите на речта са плод на дългогодишни търсения от страна на лингвистите. От последните издадени монографии по темата (вж. Куцаров, К. 2022) става ясно, че още в Древна Индия се правят опити за групиране на думите според определени критерии. Неоспорим е фактът, че макар и да са изминали много години, посветени на изследването на частите на речта и граматичните им особености, все още съществуват въпроси, които са с дискуссионен характер.

Можем уверено да твърдим, че вече са установени категорично критериите, по които се подразделят отделните класове лексеми, а именно семантичният, граматичният и синтактичният. Сходните характеристики на думите по посочените критерии водят и до обособяването им в единна група, макар да е видимо, че не всички лексеми в даден клас притежават идентични характеристики.

Основното разделение на думите от морфологична гледна точка е обвързано с възможността или невъзможността да изразяват общо за групата граматично значение. Граматичните значения от своя страна са зависими от сложни процеси на граматикализация или загуба на граматична експликация, настъпващи в хода на еволюцията на езика. Именно те и резултатите от тях са довели до обособяването на две групи сред частите на речта – група на изменяемите и на неизменяемите лексеми. Вторични, но не и по степен на важност, са семантичният и синтактичният критерий, които дават допълнителни основания за сегментирането на речниковия запас на езика.

Интересен сред частите на речта със спорен граничен статут се явява класът на наречията. Като предимно производни от други части на речта те, от една страна, имат общоприет от лингвистите неизменяем характер (вж. ГСБКЕ 1983; Георгиев 1999; Куцаров, И. 2007 и др.), но от друга страна, някои от наречията притежават особености, присъщи за класа лексеми, от който произхождат. Част от адвербиалните форми са самостоятелни думи с ясна функция в изречението, като например *днес, утре, тук, сега, бавно, лошо* и др., а друга част са думи, зависими от контекста и незаемащи конкретна изреченска позиция, като например *тоест, например, впрочем* и др. (вж. Чакърва 2007). Именно тези разминавания в общото представяне на наречията като единен клас лексеми са достатъчно основание да бъдат обгледани отново някои от особеностите им, да се потърсят доказателства за еволюцията им в настоящия етап в речевата комуникация и да се обмисли отново класификационната им структура, което е и основната цел в настоящото изследване. Тезата ни е, че макар да са дефинирани като изцяло неизменяеми думи, наречията еволюират и има основание за тяхното по-сериозно обглеждане. Задачите, които си поставяме, са да направим обзор на част от научните съчинения по темата, както и да проследим чрез примери от живата реч възможността наречията да сигнализират граматични значения. Източниците за ексцерпиране на материал, които използваме, са Българският национален корпус (БНК) и интернет с цел достоверност за употребата на коментираните форми в речевата практика.

II. Специфика на наречията

Ако започнем от именуването на наречията и класическата им обвързаност с вербалните форми, със сигурност можем да твърдим, че вече има достатъчно основателни причини за оспорване на връзката между наречието и глагола като единствена или преобладаваща. През годините на лингвистични изследвания се доказва, че освен с глаголите наречията се съчетават добре със съществителни, с прилагателни, с местоименни форми и с други адвербиални форми (вж. Маровска 2022).

Наречията са сред лексемите, за които сякаш няма сериозен спор, понеже статутът им е на неизменяеми думи и именно поради това те доста често са пренебрегвани заради липсата на присъщи за тях морфологични категории, но от друга страна, се оказват с интересни особености по всеки един от критериите, използвани за тяхното диференциране от останалите класове думи. Ясно е, че при граматически неизменяемите лексеми морфологичният критерий ще е с най-слаба сила за дефинирането им, а семантичният и синтактичният ще бъдат водещи. Наличието на наречия със забележимо и тенденциозно формоизменение обаче повдига въпроси с дискуссионен характер.

Започвайки от първия критерий за разграничаване на една част на речта от друга, а именно морфологичния, забелязваме следните особености или по-точно зависимости при наречията:

1. Повечето от приетите като отправни за изследването ни граматики (вж. ГСБКЕ 1983; Георгиев 1999; Куцаров, К. 2007 и др.) сочат флективно неизменяемия характер на лексемите от класа (вж. също Велчева 1970: 172), което е безспорно, но с малки изключения. Не можем да говорим за изразяване на граматично значение в чист вид чрез флексия. Знаем обаче, че някои от наречията могат да се степенуват и да се членуват, а макар и по нефлективен начин, участват в изразяването на други морфологични значения, като предходност/следходност, конклузивност, пасивност в контекстуален план, благодарение на семантиката си (вж. Куцаров, И. 1985; Чакърва 2007; Ефтимова 2010).

а) Част от лингвистите, коментиращи категорията степенуване (ГСБКЕ 1983; Георгиев 1999; Куцаров, И. 2007 и др.), я свързват и с наречията, но не правят допълнителни уточнения, а приемат по презумпция възможността те да експлицират степен на изразявания признак. Още при възрожденските граматисти възниква интерес към неизменяемостта на формите, като Т. Икономов твърди, че „наречията едно време са били склоняеми части на речта, но от честа употреба са останали в една неизменна форма“ (Икономов 1883; цит. по Първев 1975: 320).

Наречията, които могат да се степенуват, са с произход от качествени прилагателни имена или означават количествена характеристика, но напоследък се забелязват все повече случаи, при които няма първична аналогия с прилагателно име, а е налице сравнителна или превъзходна форма: **най-много** (*Тези потребители ще плащат **най-много** за отопление през зимата* – <https://www.standartnews.com/balgariya-obshtestvo/iznenada-tezi-potrebiteli-shte-plashtat-nay-mnogo-za-otoplenie-prez-zimata-576960.html>); **най-отпред** (*Поставете клиентите **най-отпред** в иновациите* – <https://www.novavizia.com/postavete-klientite-naj-otpred-v-inovatsiite>); **най-отгоре** (*Защо е важно **най-отгоре** в CV-то да е най-скорошният Ви опит?* – <https://economy.bg/home/view/58678/Zashto-e-vazhno-naj-otgore-v-CV-to-da-e-naj-skoroshniyat-Vi-opit>); **отзад** (***Най-отзад**, сложил ръка върху челото на ранено момче, ние ясно разпознахме нашия приятел.* – БНК); **най-долу** (*НОВА ПРОМОЦИЯ – прочети **най-долу*** – <https://www.alo.bg/cherno-byal-portret-4630878>; *А **най-горе** има дупка от малък артилерийски снаряд.* – БНК) и др. Част от изследователите на наречията като клас лексеми (вж. Георгиев 1999; Куцаров, И. 2007) приемат, че именно заради произхода си те са запазили част от категориалното изразяване и по-скоро по аналогия с прилагателните имена категорията се реексплицира и при други адвербиални форми, без да имат връзка с качествените адективи. Но тенденциите в разговорната реч ясно показват наличието на все повече лексеми, при които не се открива пряката връзка с качествено прилагателно име, а е налице степенуване.

Интересен е обаче фактът, че от една страна, се отрича възможността наречията да имат граматично изразяване на каквато и да е категория, но от друга страна, по-голямата част от групата наречия, образувани от качествени прилагателни имена, има пълна парадигма по отношение на морфологичната категория степенуване. Ако приемем, че частиците „по“ и „най“ са граматикализирани частици морфеми, изразяващи морфологичната категория степенуване, каквито са и „ще“ за бъдеще време, „не“, „няма“ за отрицателен статус, „нека“, „да“ за повелителност и т.н., то може да се твърди, че при наречията имаме наченки на граматикализационен процес не чрез задпоставени, а чрез предпоставени морфеми. Това според нас е основание за преосмисляне на класификацията на наречията и евентуалното сепариране на адвербиалните форми, които имат способността да се изменят граматически и са със самостоеен характер, от формите, които имат неизменяем и несамостоеен статут.

б) По отношение на категорията положение (по И. Куцаров – вж. Куцаров, И. 2007) отново имаме нееднородност на наречията. Макар и

по аналогия с имената, от които произлизат, налице са адвербиални форми, които се членуват. В. Маровска дава примери с различно значение при употребата на членувано и нечленувано наречие в идентичен контекст, подчертавайки ясно смисловите различия, които възникват. Промяната в семантиката на изказването вследствие на членуването на някои от наречията е още един показател за необходимостта от по-сериозно внимание към коментираните лексеми. Ясно е, че формоизменението е свързано с генезиса на думата, от която произлизат, но дори и думи като *много* и *повече*, които са с непроизведен характер, придобиват възможността за изразяване на определеност (*Книгата „Много” стаи на сърцето“ съдържа много философски въпроси – как обичаш, кого и колко* – <https://www.focus-news.net/novini/interesno/Iva-Doichinova-Knigata-Mnogoto-stai-na-surceto-sudurzha-mnogo-filosofski-vuprosi-kak-obichash-kogo-i-kolko-2112345>; *Покрай много* избори станахме неподготвени – https://euronewsbulgaria.com/news/30616/veselin-todorov-siela-norma-pokray-mnogoto-izbori-stanahme-podgotveni#google_vignette; *Измерват мозъчната активност, издръжливост; повечето* даже и не го разбирам. – БНК; *Днес повечето районни училища имат терапевт в персонала си.* – БНК). Забелязва се, че с членуваните си форми наречията не могат да функционират с първичната си семантична роля за признаци на действие, а представят признак на съществително име, т.е. в рамките на изречението изпълняват роля по-скоро на прилагателно име или друга именна част. Според В. Маровска наречията приличат по своята същност на съществителните имена, тъй като могат да се съчетават с другите изменяеми части на речта за разлика от прилагателните имена (вж. Маровска 2023: 44). Вариативността им ги превръща в универсални думи признаци на същности, други признаци и действия и затова някои от тях притежават членувани форми. Според К. Куцаров пък „разширените му определителни функции се явяват компенсаторен механизъм на закъснялата му морфологичност“ (Куцаров, К. 2022: 312).

В Академичната граматика (вж. ГСБКЕ 1983: 406) също се говори за възможността някои наречия да се субстантивират, но не се споменават случаите, при които те запазват адвербиалната си характеристика и въпреки това се членуват.

Изключително ценен труд за наречията и особеностите им с оглед на преподаването им на чужденци е монографията на Андр. Ефтимова „Винаги малко повече. Наречия за количество и време в обучението по български език като чужд“ (Ефтимова 2010). Авторката коментира

спорния статут на наречията сред частите на речта, визирайки мненията на различни езиковеди, подлагащи на съмнение класическото определение за адвербиалните форми като „самостоятелни, но неизменяеми думи (заради флективната им неизменяемост)“ (Ефтимова 2010: 11). Основанията на авторката са разширяването на функцията на наречията в речта и преминаването в самостоятелни части на речта, от една страна, а от друга страна – фактът, че „степенуването на някои наречия ги превръща в изменяеми думи“ (пак там: 11). Ефтимова представя изключително подробен и приносен за лингвистиката анализ на различните отношения, в които влизат наречията, с оглед както на генеративната, така и на функционално-семантичната граматика. Детайлно са коментирани особеностите на различните релации (*наречие – съществително име, наречие – прилагателно име, наречие – глагол, наречие – вид на глагола, наречие – време на глагола, наречие – наречие*), направени са предложения за оптимизация на процеса на преподаването на формите на чужденци и с оглед на забелязаните до момента трудности и особености са фиксирани и примерни задачи, с чиято помощ да бъде по-добре онагледено и възприето от страна на обучаващите се по-особеното реализиране на типовете коментирани адвербиални форми. Така трудът се оказва отправна точка не само за обучаващите се по български език чужденци и техните методически наставници, но и за дълбаещите в недрата на адвербиалните форми изследователи. Макар да не претендира категорично за строго теоретичен труд, монографията се оказва енциклопедична в много отношения за всички езиковеди, интересувани се от еволюцията на наречията. В настоящото изследване се опираме на част от изводите, направени от авторката, макар и да не ги свързваме с преподаването на формите, а с реализацията им в речта днес.

в) Според Кр. Чакърова (Чакърова 2007) част от лексемите, наречени от Ст. Георгиев (Георгиев 1999) „детерминативи“, които пък К. Куцаров (Куцаров, К. 2012; 2022) отделя като самостоятелен клас думи, могат да бъдат сигнализатори и на значението конклузивност (например *вероятно, значи, като че ли, може би, навярно, наистина* и др. (вж. Чакърова 2007)). Разбира се, вече не можем да говорим за граматични маркери, а за лексикални модификатори в периферията на функционално-семантичното микрополе на грамемата. По същата логика може да се обособят и наречия, означаващи значения, свързани с темпоралността (например *сега, днес, вчера, утре* и др.), модалността (*сигурно, наистина, действително, непременно* и др.) според И. Куцаров (вж. Куцаров, И. 1985: 85 – 113).

2. По отношение на семантичния критерий има значително единство в рамките на класа думи, макар че не всички наречия от т.нар. детерминативи (*наистина, може би, навярно, очевидно, вероятно, сякаш* и др.) имат собствено значение, голяма част от тях са зависими от комуникативната ситуация и генерират семантика единствено в контекста (като например *тъкмо, именно, само, чак, даже* (вж. Чакърва 2007). Те имат силна субординативност от значението на основната речева ситуация, което ги прави корелативни с речевия поток. В това се състои и тяхната абстрактност – невъзможността да изразят основната си функция, без да са в комбинация с друга част на речта. В зависимост от целта на изказването могат да реферират повече информация, отколкото основната в изречението, тъй като притежават значителен конотационен полюс, определящ перцепцията. Това е и причината и в други свои разработки да се солидаризираме с позицията на Ст. Георгиев (Георгиев 1999) и К. Куцаров (Куцаров 2012; 2022) за евентуалното отделяне на детерминативите като самостоятелен клас.

Според Кр. Чакърва (вж. Чакърва 2007) обаче това се оказва недостатъчно за оформянето им като самостоятелна функционална група, както предлага Ст. Георгиев, а впоследствие и К. Куцаров. За Чакърва именно невъзможността на голяма част от т. нар. детерминативи да бъдат самостоятелни в семантичен и функционален план, не позволява да бъдат откъснати от групите на наречията и частиците, в които инертно (по инерция; вследствие на обстоятелствата) са вписани.

3. По отношение на синтактичния критерий отново детерминативите пречат на единството на класа думи, тъй като не изпълняват идентични на останалите адвербиални форми функции в изречението, а именно на обстоятелствени пояснения или несъгласувани определения. Според Андр. Ефтимова именно разглеждането на думите като част от словосъчетания и прилагането на синтактичния критерий са изключително важни за коректното им причисляване към определена част на речта (вж. Ефтимова 2010: 192). Това се оказва изключително важно при класифицирането на наречията и вписаните в тях детерминативи поради по-особения им статут.

Ж. Фьойе (вж. Фьойе 1987: 16) предлага отделянето на аргументните (*затова, следователно, впрочем и др.*), илюстративните (*тоест, значи, например и др.*) и резултатните лексеми (*накратко, най-сетне и др.*) от класа на наречията, смятайки за достатъчно основателна причина за диференцирането им факта, че не изпълняват присъщите за наречието обстоятелствени функции, които са един от основните маркери за тяхното класифициране като неизменяема част на речта.

К. Куцаров (вж. Куцаров, К. 2012) отделя детерминативите като самостоятелна част на речта, но това от своя страна води до редица въпроси, свързани с преразглеждането на неизменяемите части на речта като цяло, което изследователят си поставя за задача в последната си монография, посветена на класовете думи (Куцаров, К. 2022).

III. Изводи

Изводът, до който можем да достигнем на базата на краткия преглед на трудовете, обръщащи по-сериозно внимание на адвербативите, е, че макар да са дефинирани като изцяло неизменяеми от граматична гледна точка, има основания наречията да бъдат класифицирани в две отделни групи, а именно:

- на пълнозначни признакови думи, изпълняващи синтактична служба в изречението и функциониращи като изменяеми думи (на които са присъщи граматични категории);
- на лексеми, които не изпълняват синтактична служба в изречението, нямат самостоятелна семантика и не се характеризират с изменение по граматични категории, или това са т.нар. детерминативи.

Не бихме отделили категорично детерминативите като отделна част на речта, защото те проявяват отличителни за наречията характеристики и тяхното маргинализиране от групата на адвербиалните форми би довело до цялостно преосмисляне на вече утвърдени образци.

Представените разсъждения повдигат още повече въпроси, чиито отговори следва да се търсят и в наличната теоретична база, и в настоящото състояние на езика и речевите му прояви. Именно тези въпроси ще бъдат засегнати в продължението на разсъжденията по темата, като до голяма степен ще бъдат обусловени от прегледа на важни по темата трудове като тези на Ел. Балабанова (вж. Балабанова 2020) и Т. Ернст (вж. Ернст 2001). Като изключително важна задача остава и опитът за разработването на по-детайлна класификация на наречията, обвързана с речевите нагласи и тенденции през последните десетилетия, тъй като е неоспорим фактът за непрекъснатата промяна в речевата комуникация, водеща рано или късно до промяна и в граматичните структури.

ЛИТЕРАТУРА

- Балабанова 2020:** Балабанова, Ел. *Словоредни модели с адюнкти в българския език.* [Balabanova, El. Slovoledni modeli s adyunkti v balgarskiya ezik.] София: АИ „За буквите – О писменехъ“, 2020.
- Велчева 1970:** Велчева, Б. Наречието като част на речта. [Velcheva, B. Narechieto kato chast na rechta.] // *Известия на Института за български език, кн. XIX.* София: Издателство на Българската академия на науките, 1970, 171 – 176.
- Георгиев 1999:** Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език.* [Georgiev, St. Morfologiya na balgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: Абагар, 1999.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология.* [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Ернст 2001:** Ernst, T. *Syntax of adjuncts. Cambridge Studies in Linguistics (96).* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Ефтимова 2010:** Ефтимова, Андр. *Винаги малко повече. Наречия за количество и време в обучението по български език като чужд.* [Eftimova, Andr. Vinagi malko poveche. Narechiya za kolichestvo i vreme v obuchenieto po balgarski ezik kato chuzhd.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.
- Икономов 1883:** Икономов, Т. *Българска граматика.* [Ikononov. T. Balgarska gramatika.] Пловдив: Издателство „Христо Г. Данов“, 1883.
- Куцаров, И. 1985:** Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* [Kutsarov, I. Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: Печатна база ПУ „Паисий Хилендарски“, 1985.
- Куцаров, И. 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров, К. 2012:** Куцаров, К. Класификация на детерминативните думи като части на речта. [Kutsarov, K. Klasifikatsiya na determinativnite dumi kato chasti na rechta.] // *Obraz świętości – świętość w obrazie. Redakcja naukowa – Izabela Lis-Wielgosz, Wołciech Józwiak, Paweł Dziadul. Poznań, 2014, 234 – 241.*

- Куцаров 2022:** Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. [Kutsarov, K. Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta.] София: ИК „Колибри“, 2022.
- Маровска 2022:** Маровска, В. Дефиниране на наречието като част на речта. [Marovska, V. Definirane na narechieto kato chast na rechta.] // *Научни трудове, том 60, кн. 1, сб. А*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2022, 184 – 196.
- Маровска 2023:** Маровска, В. *Особености на граматикализацията в българския език*. [Marovska, V. Osobenosti na gramatikalizatsiyata v balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2023.
- Първев 1975:** Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. [Parvev, Hr. Ocherk po istoriya na balgarskata gramatika.] София: Издателство „Наука и изкуство“, 1975.
- Фьойе 1987:** Фьойе, Ж. За класификацията на наречията в съвременния български език. [Feuillet, J. Za klasifikatsiyata na narechiyata v savremenniya balgarski ezik.] // *Език и литература*. София: Съюз на филолозите българисти, 1987, кн. 1. 14 – 20.
- Чакърва 2007:** Чакърва, Кр. Още веднъж по въпроса за морфологичния статут на българските детерминативи. [Chakarova, Kr. Oshte vednazh po vaprosa za morfologichniya statut na balgarskite determinativi.] // *Научни трудове на УХТ – Пловдив*. Пловдив: УИ „УХТ – Пловдив“, 2007, том LIV, свитък 3, 344 – 350.

**ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ТЕРМИНИТЕ
ГЛАВНО И ПОДЧИНЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ**

Петя Несторова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**ONCE AGAIN ON THE TERMS
MAIN AND SUBORDINATE CLAUSE**

Petya Nestorova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

petyanestorova@uni-plovdiv.bg

We examine the terms main and subordinate clause with a view to defining and using them in teaching complex compound sentences. In the historical review, we found that grammar authors used the term *main clause* a priori. For the subordinate clause from the Revival period right up to L. Andreychin, the definitions are detailed and accurate. They explain all the important facts: it is subordinated to a word in the main clause, clarifies it, completes its meaning and is syntactically developed as a whole sentence. It is a disturbing fact that in the last 70 years some definitions of the subordinate clause have changed in the direction of blurring the relations of dominance and subordination.

Key words: main clause, subordinate clause, complex sentence

В този текст ще обърнем внимание на термините *главно* и *подчинено изречение* с оглед на дефинирането и употребата им в преподаването на сложното съставно изречение на студентите. Те са ключови при изясняване на отношенията на доминиране и подчинение в хипотаксиса, но дефинирането на двата термина в много голяма част от академичните граматики в последните 50 години създава известно противоречие между значението и употребата им, което затруднява разбирането и усвояването от студентите и винаги налага да се правят уговорки.

Един поглед към възрожденските и следосвободенските граматика показва, че двата термина се употребяват още от първите граматички през Възраждането. Термините *главно* и *приставено предложение* (главно и подчинено изречение) се срещат за първи път в граматиката на Йоаким Груев от 1858 г. Споделяме мнението на Христо Първев, който в предговора към фототипното ѝ издание казва, че „Основа за българска граматика“ поставя началото на истински синтаксис в нашата учебникарска и граматична литература“ (Груев 1858/1987: 7). Интересно е, че още **Йоаким Груев** дефинира термина *подчинено изречение* много близко до днешната формална и функционална гледна точка към него: „*Главно предложение е това, от което зависят другите [...]. Приставено е това, което е прибавено при някоя част от главно предложение, за да му допълни или изясни значението*¹ [...]“ (Груев 1858/1987: 89). По същия или по подобен начин дефинират главното и подчиненото изречение и авторите на граматика след него. Например **Иван Момчилов** в своя учебник казва, че „*предложенията в изговора изобщо биват два вида: главно и приставено*“ (Момчилов 1868/1988: 112). Приставеното изречение е това, което „*е притурнато при някоя част на друго предложение, за да ѝ определи или допълни значението*“ (пак там: 113). **Тодор Икономов** (1875), **Стоян Веженев** (1880 – замества термина *предложение с изречение*), **Тодор Шишков**: „*Главното е понятно само по себе си; напр. аз чета писмо [...]. Приставеното служи за обяснение на една дума, която влиза в състава на изречението: [...] което сега приех из София*“ (Шишков 1880: 109). И **Атанас Илиев** определя много сполучливо подчиненото изречение „*като прибавка на някой дял от главното изречение, разширена в цяло изречение*“ (Илиев 1888: 88 – 89), **Димитър Мишев** – „[...] *подчинява се със съюз или местоимение едно изречение на друго, при което подчиненото се явява, като развита в цяло изречение част на друго изречение*“ (Мишев 1895: 64), **Климент Карагюлев**: „*Изречение, което само по себе си няма смисъл, а се прибавя към друго, за да поясни някоя негова част, се казва прибавено или приставено*“ (Карагюлев 1901: 224), **Петър Калканджиев** (1936). **Александър Теодоров-Балан** (1940) нарича главното изречение *надредно*, а подчиненото *подредно*, като по този начин подчертава йерархичните отношения на доминиране и подчинение в сложното съставно изречение. **Любомир Андрейчин** дефинира главното изречение като основно по смисъл, а подчиненото като пояснение на някоя част на главното: „*Приставното изречение пояс-*

¹ Подчертаването във всички цитирани дефиниции е мое – П.Н.

нява някоя част на главното, което се явява основно по смисъл“ (Андрейчин 1944: 407).

Любопитно е как повечето автори на граматики употребяват термина *главно изречение* априори. Дефинирането му като че ли се смята за излишно, определение липсва в много от учебниците, а думите на Т. Шишков осветляват донякъде този факт: „*Главното е понятно само по себе си*“ (Шишков 1880: 109). Авторите като че ли смятат това изречение за лесно различимо и по тази причина не е нужно да се задълбочават в неговото определяне, докато подчиненото изречение поради своя по-особен, зависим, подчинен, поясняващ и разширен структурно характер задължително намира обяснение. Признаваме, че дефиницията на главното изречение, ако я има, е доста обща, но съвсем детайлно и точно е представено подчиненото изречение, в граматиките намират обяснение всички важни факти за него: подчинява се на дума в главното изречение, пояснява я, допълва смисъла ѝ и синтактично е разгърнато като цяло изречение (не е само дума или фраза). Важно за нас е, че съставителите на български граматики още от Възраждането, в периода след Освобождението, та чак до Л. Андрейчин включително много точно боравят със значението на термина *подчинено изречение* (*приставно, приставено, прибавено* и др.), както и функционално съвсем близо до днешното разбиране описват отношенията между него и главното изречение. Нещо, което не можем да кажем за една част от дефинициите в най-новите и все още актуални граматики или учебници по синтаксис. Имаме предвид времето след излизане на академичната граматика на Л. Андрейчин от 1944 г.

Смущаващ е фактът, че за разлика от времето до Л. Андрейчин в последните 50 – 70 години някои дефиниции за подчиненото изречение са се променили в посока към размиване на отношенията на доминиране и подчинение. Главното изречение и днес продължава да се дефинира все така общо, като се набляга на семантиката на две ключови думи *главен* и *независим*. Думата *главен* според Речника на българския език на БАН означава „[...] *първостепенен, най-съществен, централен по положение, важност, значение между други еднородни неща*“ (РБЕ онлайн: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/главен/>), а думата *независим*: „5. *Спец. Който не е обусловен от причинно-следствена връзка, който е отделен, самостоятелен*“ (РБЕ онлайн: <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/независим/>). Фактът, че в главното изречение се намира думата, в чиято група влиза подчиненото, е съкратен до твърдението, че едно главно изречение е синтактично независимо и подчинява друго изречение (например при К. Попов, И. Недев и др.). В това твърдение се изпуска най-съществе-

ната част от отношенията: не просто главното подчинява друго просто изречение, а в главното изречение се съдържа думата или конструкцията (например с глагол *съм*), която подчинява, приема като разширение, като пояснение цяло изречение, наречено подчинено. Установяваме, че всички автори, след като са дали съответната обща дефиниция, подробно обясняват отношенията между главното и подчиненото, т.е. дават необходимата информация, но ако дефиницията е точна и конкретизирана, съпътстващите обяснения ще доизяснят фактите, без да е необходимо в тях за първи път четящият да се среща с важната и същинска информация, която да изяснява основни зависимости и отношения. Това обърква студентите, когато четат теорията от учебника. В много случаи, фокусирани в тази абстракция – *едното изречение подчинява другото, а подчиненото се подчинява на главното*, студентите изпускат най-важното: да търсят думата, която се пояснява от подчиненото изречение и чието значение разширява то. Този общ поглед върху двете изречения пречи и на синтактичния анализ на сложното изречение, тъй като на всички е ясно, че определянето на вида на подчиненото изречение на първо място зависи от думата, която то пояснява, на второ място от връзката и т.н. Студентите не възприемат веднага тези важни подробности в отношенията и се налага дълго време на това да се набляга, да се повтаря и да се обръща внимание, за да могат да го разберат и да го търсят и откриват в сложното съставно или сложното смесено изречение.

Нека да разгледаме дефинициите в основните академични учебници по синтаксис.

За огромна изненада в синтаксиса на Института за български език в БАН (ГСБКЕ 1983) липсва дефиниране на двата термина, те се употребяват априори. Липсва дори ясна дефиниция за сложното съставно изречение. Това най-вероятно се дължи на факта, че граматиката е съставена от колектив, а не от един автор.

В една част от съвременните граматики в дефиницията за сложното съставно изречение се посочва, че **самостойното изречение е главно изречение**, а останалите са подчинени и са несамостойни. Това принципно е вярно твърдение, но то автоматично и неправомерно изключва да има главно изречение, което не е самостойно, или главно изречение, което не е независимо и не стои на първо ниво в йерархията на простите в състава на сложното изречение.

Ето как Константин Попов дефинира двата термина: „*Просто изречение, което синтактически подчинява друго изречение в състава на сложното съставно изречение, се нарича главно изречение. Просто изречение, което се намира в подчинено положение, се нарича подчи-*

нено изречение“ (Попов 1977/1998: 297). По-нататък в изложението си авторът подробно описва и коректно уточнява отношенията, но дефинициите размиват структурните и синтактичните отношения между подчиненото изречение и дума или словосъчетание от главното изречение. Конкретиката е заменена с едно ненужно обобщено представяне на функциите на двете изречения. Авторът продължава: *„Главното изречение се оформява като самостоятелно изречение, което заема независима позиция и съдържа самостоятелна мисъл, а подчиненото изречение изразява несамостоятелна мисъл, защото граматически и логически е незавършена синтактична единица“* (Попов 1977/1998: 297). Сам К. Попов по-нататък в изложението уточнява, че все пак има главни изречения (от първо ниво²), които не изразяват самостоятелна мисъл без подчиненото си изречение, което противоречи на вече казаното в дефиницията. Твърдението му освен това изключва някоя дума в подчиненото изречение от второ ниво например да бъде пояснена от изречение от трето ниво и това подчинено изречение (от второ ниво) да влезе в ролята на главно и т.н. С тези думи К. Попов затвърждава идеята, че главно изречение е само това, което стои на първо ниво в йерархията. Тези противоречия по-скоро объркват четящия, представят противоречаща си информация и се налага текстът да бъде прочетен няколко пъти, за да се изясни смисълът.

За съжаление, тези проблемни дефиниции не са единствени. В своята „Българска граматика“ (1999 г.), която в няколко си издания е особено популярна сред студентите, Петър Пашов пише: *„Несамостойното изречение поначало винаги е подчинено на друго изречение, което е негово главно. Несамостойното изречение обаче освен подчинено може да бъде и главно, ако има свое подчинено изречение“* (Пашов 2005: 410). Противоречието в тези две изречения е пределно ясно и е напълно излишно да се коментира, тъй като създава ненужна дисхармония.

Друг наш известен езиковед синтактик, Иван Недев, също допуска в своя учебник спорен текст за главното и подчиненото изречение: *„Главният признак, който трябва да се взема под внимание при разграничаването на главното от подчиненото изречение, е мястото на подчинителния съюз. Просто изречение, което съдържа в лекси-*

² Имаме предвид първо ниво от йерархичната структура на простите изречения в състава на сложното съставно изречение. Терминът *ниво* е синонимен на термина *равнище*, който П. Бъркалова използва, когато изследва дълбочината на сложното смесено изречение в романа „Антихрист“ от Емилиян Станев. Вж. Бъркалова 2018: Бъркалова, П. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечни точки с други науки. // *Български език. Приложение*, 65, 2018, 45 – 61.

кално-граматическия си състав подчинителен съюз, е подчинено. И обратно: простото изречение, което не съдържа в лексикално-граматическия си състав подчинителен съюз, е главно“ (Недев 1992: 240). Твърдението е много лесно оборимо. В изречението *Чудеха се/1 къде ще нощуват/2* няма подчинителен съюз, но въпреки това второто изречение е подчинено на първото (влиза на мястото на допълнението в главното) и е по тип косвен въпрос. Авторът продължава с двусмислени твърдения в дефинирането на изреченията: „Просто изречение, което е синтактично независимо от другото просто изречение, се определя като главно изречение [...]. А простото изречение, което е синтактично зависимо от главното изречение, се определя като подчинено изречение“ (Недев 1992: 248). По принцип синтактично независими са и простите изреченията, свързани съчинително в сложното съчинено изречение, а терминът *главно изречение* съществува само защото има и изречение, което влиза в неговата структура като подчинено, иначе терминът *главно изречение* губи своя смисъл. т.е. в първата част на текста авторът допуска ненужна многозначност. И. Недев също като К. Попов, след като ограничава по този начин възможните връзки и отношения на подчиненото изречение (завинаги да бъде само в подчинена позиция), изключва едно подчинено изречение от дадено ниво да съдържа дума, която да бъде разширена от друго подчинено изречение, стоящо на по-ниско ниво в йерархията. Със сигурност той отстранява това недоразумение с поясненията по-нататък в изложението си, но все пак не би трябвало да се допуска в дефиницията да съществува двусмислена или многозначна информация.

Стефан Брезински в своя учебник по синтаксис връща конкретиката в дефинициите, като обръща внимание на йерархичните и формалнограматичните отношения между главното и подчиненото: „*Отношенията в рамките на сложните съставни изречения са субординационни. Това означава, че едно изречение в синтактично отношение стои по-високо от друго (от няколко други), което пояснява или част от това изречение, или цялата му семантика. Такова просто изречение в рамките на сложно се означава като главно, а изреченията, които го поясняват, се означават като подчинени*“ (Брезински 1995: 276). В дефиницията на Ст. Брезински става дума както за йерархичните отношения между главното и подчиненото, така и за поясняващата функция на подчиненото изречение към част в главното. Много по-рядко срещан е случаят, когато едно подчинено изречение семантично пояснява цялото главно и не е толкова съществено за конкретните синтактични отношения на доминиране и подчинение, за които

вече говорихме. Това е единственият текст, който може да се приеме за дефиниция на двата вида изречения в сложното съставно в учебника на Ст. Брезински.

Основната несполука на доста от съвременните дефиниции виждаме в неясното представяне на структурните и синтактичните отношения между главното и подчиненото изречение или пропускането на факта, който още Йоаким Груев изтъква: подчиненото изречение е това, „което е прибавено при някоя част от главно предложение, за да му допълни или изясни значението“ (Груев 1987: 89).

Нека да разгледаме дефиниции, които можем да определим като много сполучливи, които точно и коректно отразяват формалните и синтактичните отношения между главното и подчиненото в сложното съставно изречение.

Йордан Пенчев представя сложното съставно изречение като подчинително словосъчетание, каквото всъщност е то: „Сложното съставно изречение е вид подчинително съчетание (група), защото съдържа главна и подчинена част – главно и подчинено (или „присъставно“) изречение. [...] **Сложното съставно изречение** е съставено от главни и подчинени изречения. Видяхме, че при последователно подчинение всяко подчинено изречение (освен последното) функционира като главно за следващото“ (Пенчев 1998: 102 – 103).

Нека представим и други две дефиниции, които смятаме също за много добри, непротиворечиви и назоваващи точно отношенията между главното и подчиненото изречение. Именно тях ние предпочитаме да използваме в практиката си със студентите.

Първата дефиниция е на Петя Бъркалова: „В практиката на синтактичния разбор, както вече споменахме, едно от най-важните и най-трудните неща е да се изработи усетът за главно и подчинено (изречение). Синтактичният анализ на сложното съставно изречение всъщност се свежда точно до това – да се открие думата или конструкцията в главното изречение, която подчинява подчиненото изречение“ (Бъркалова 2019: 125).

Втората е на Светла Коева: „В едно от словосъчетанията (жената, която влезе) подчинената част не е дума... или словосъчетание..., а е изречение, което се нарича **подчинено изречение**. Съответно изречението, което съдържа главната част от словосъчетанието с подчинено изречение, се определя като **главно изречение**“ (Коева 1999: 88).

Последните цитирани дефиниции на представителите на школата на генеративистите всъщност съвсем точно и конкретно назовават от-

ношенията на йерархия и доминиране между главното и подчиненото изречение, без да изпадат в двусмислени или многозначни твърдения.

Такива трябва да бъдат и дефинициите, които да четат нашите студенти, за да могат по-лесно да стигнат до истината за сложното съставно изречение с главно и подчинено, както и за изречения с повече от две нива в йерархията си. Дори без дълги пояснения след тях студентите биха могли успешно да се справят със синтактичния анализ на сложното съставно и смесено изречение.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika.] София: Хемус, 1944.
- Брезински 1995:** Брезински, С. *Кратък български синтаксис*. [Brezinski, S. Kratak balgarski sintaksis.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Бъркалова 2018:** Бъркалова, П. Изреченската структурография – преоборудване на синтаксиса и пресечни точки с други науки. [Barkalova, P. Izrechenskata strukturografiya – preoborudvane na sintaksisa i presechni tochki s drugi nauki.] // *Български език. Приложение*, 65. София: ИК ЕМАС, 2018, 45 – 61.
- Бъркалова 2019:** Бъркалова, П. *Български синтаксис. Конфигурационен анализ на изречението*. [Barkalova, P. Balgarski sintaksis. Konfiguratsionen analiz na izrechenieto.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019.
- Веженев 1880:** Веженев, С. Д. *Граматика за български език*. [Vezhenov, S. D. Gramatika za balgarski ezik.] Пловдив и София: Хр. Г. Данов, 1880.
- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 3. Sintaksis.] София: Издателство на БАН, 1983.
- Груев 1858/1987:** Груев, Й. *Основа за българска граматика*. [Gruev, Y. Osnova za blagarska gramatika.] София: Наука и изкуство, 1987.
- Икономов 1875:** Икономов, Т. П. *Ръководство за словосъчинение на българския език*. [Ikonov, T. P. Rakovodstvo za slovosachinenie na balgarskiy ezik.] Пловдив, Русчук, Велес: Христо. Г. Данов, 1875.
- Илиев 1888:** Илиев, А. *Синтаксис на българския език*. [Iliev, A. Sintaksis na balgarskiya ezik.] Пловдив: Христо Г. Данов, 1888.

- Калканджиев 1936:** Калканджиев, П. С. *Кратка българска граматика*. [Kalkandzhiev, P. S. *Kratka balgarska gramatika*.] Пловдив: Левски, 1936.
- Карагюлев 1906:** Карагюлев, Кл. *Кратка българска граматика*. [Karagyulev, Kl. *Kratka balgarska gramatika*.] София: Печатницата на П. М. Бъзайтов, 1906.
- Коева 1999:** Коева, С. *Синтаксис и пунктуация*. [Koeva, S. *Sintaksis i punktuatsiya*.] Пловдив: Макрос 2001, 1999.
- Мишев 1895:** Мишев, Д. *Ръководство по български език в три курса*. [Mishev, D. *Rakovodstvo po balgarski ezik v tri kursa*.] Пловдив: Христо Г. Данов, 1895.
- Момчилов 1988:** Момчилов, Ив. Н. *Граматика за новобългарския език*. [Momchilov, Iv. N. *Gramatika na novobalgarskiya ezik*.] София: Наука и изкуство, 1988.
- Недев 1993:** Недев, Ив. *Изречението в съвременния български книжовен език*. [Nedev, Iv. *Izrechenieto v savremenniya balgarski knizhoven ezik*.] София, 1993.
- Пашов 2005:** Пашов, П. *Българска граматика*. [Pashov, P. *Balgarska gramatika*.] Пловдив: ИК „Хермес“, 2005.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Съвременен български книжовен език. Синтаксис*. [Penchev, Y. *Savremenen balgarski knizhoven ezik. Sintaksis*.] Пловдив: ИК „Вечерник“, 1998.
- Попов 1977/1998:** Попов, К. *Синтаксис на българския книжовен език*. [Popov, K. *Sintaksis na balgarskiya knizhoven ezik*.] В. Търново: Абагар, 1998.
- РБЕ:** Речник на българския език (онлайн), ИБЕ – БАН. [Rechnik na balgarskiya ezik (online), IBE – BAN] <<https://ibl.bas.bg/rbe/>>, (11.01.2025).
- Шишков 1880:** Шишков, Т. *Начална българска граматика*. [Shishkov, T. *Nachalna balgarska gramatika*.] В. Търново, 1880.
- Теодоров-Балан 1940:** Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика*. [Teodorov-Balan, Al. *Nova balgarska gramatika*.] София: Т. Ф. Чипев, 1940.

ПРЕДИКАТИ, ПРИСЪЕДИНЯВАЩИ ПОДЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В МЕДИЙНАТА РЕЧ

Биляна Радева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Калина Баренска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

PREDICATES, COMPLEMENTED BY SUBJECT CLAUSES IN MEDIA SPEECH

Bilyana Radeva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

bilyana.radeva@slav.uni-sofia.bg

Kalina Barenska
St. Kliment Ohridski University of Sofia

kbarenska@gmail.com

The study treats compound predicates with noun or adverb in predicative position as main predicates complemented by subject clauses. It is assumed that the main predicate is not impersonal and the complement clause fills the empty subject position. The formal characteristics of both types of predicates are analyzed. Special attention is paid to the negation of the predicate, as well as to the oblique dative object in argument position. The relation between the type of the main predicate and the choice of a complementizer is also discussed. Conclusions are based on original untranslated media texts.

Key words: Bulgarian syntax, media speech, subject clauses

1. Въведение

Обект на интерес са сложните съставни и сложните смесени изречения с подчинени подложни изречения. Предмет на настоящото изследване са съставното именно сказуемо и съставното адвербиално сказуемо във функцията им на главни предикати, присъединяващи подложни изречения. Методите на изследване, използвани тук, са конституентен и традиционен синтактичен анализ на фрази/изречения. В този текст се обръща внимание и на начина на осъществяване на подчинителната връзка, която зависи от вида на главния предикат и е от ключово значение за смисловата кохерентност между него и подложното изречение. Примерите с подложни изречения са ексцерпирани от българското издание на сп. *L'Europeo*. За целта са подбрани авторски непереводни медийни текстове, публикувани в периода 2022 – 2023 г. и посветени на културни процеси и тенденции, както и на световната история. Автори на разглежданите статии са Боряна Тодорова, Димитър Стоянович, Драгомир Симеонов и Жанина Драгостинова. Предметът на изследване привлече интереса ни поради възможностите на тези типове предикати, присъединяващи подложни изречения, да участват в изграждането на разнообразни по структура главни изречения. За това допринасят и различни морфологични средства. Нашата хипотеза е, че има както общи особености, така и разлики в текстовете на четиримата автори по отношение на главните предикати, присъединяващи подложни изречения.

2. Подлогът – част от аргументната структура на предиката

Българският език е нулевосубектен, т.е. позволява подлогът в изречението да не бъде лексикално изразен, напр. *(аз) ще дойда*. В случаите, когато позицията на подлога е заета от изречение, то съдържа в себе си новата информация в изказването: „Подчинено подложно е изречението, изпълняващо ролята на подлог спрямо главно изречение, в което синтактичната позиция на подлога е незаета и той не се подразбира от предходния контекст“ (Граматика 1983: 321).

Основен критерий за това дали даден предикат може да присъедини подложно изречение, е той да не е постоянно безличен, т.е. тогава позицията на подлога може да бъде запълнена от изречение (Коева 2001: 156 – 157). В много научни трудове обаче се приема, че към безличен предикат може да се появи подложно изречение (Граматика 1983: 322; Бъркалова 2017: 167 – 173). Въпреки това не бива да се приравняват безличните с безподложните изречения (Коева 2001: 156 –

157). Има същински безлични предикати, като *топло (ми) е* и *време (му) е*, недопускащи лексикален подлог и присъединяващи подчинени допълнителни или обстоятелствени изречения: *Топло ми е да тренирам навън; Време му е да завърши образованието си; Топло ми е, понеже са много високи температурите навън; Време му е за това, тъй като годините си минават*. Св. Коева също така прави обобщението, че „едни и същи глаголи могат да се употребяват като лични или безлични“ (Коева 2001: 157), напр.: *Това пътуване беше много интересно; Тази история е истина; Интересно ми е; Истина е*.

3. Подчинени подложни изречения към главно изречение със съставно именно сказуемо

Съставните именни сказуеми в настоящото изследване ще бъдат означавани с AuxV NP, като AuxV е спомагателният глагол (Auxiliary verb), а NP е съществителното име в ролята на предикатив.

Когато се разглеждат съставните именни сказуеми, както и съставните адвербиални сказуеми, които присъединяват подложни изречения, е важно да се посочи, че на мястото на спомагателния глагол може да бъде както „съм“, така и негови синоними като *казвам се, излизам, оказвам се, ставам* и др. Тези глаголи изпълняват функциите на копула или полукопула, т.е. чрез тях се реализира връзката между предикатива и подлога (Грамматика 1983: 135; Бъркалова 2017: 131). Общото между тях е, че са с нарушена семантика и чрез именната група приписват предикативен признак на подлога (Грамматика 1983: 134 – 135). Като основен критерий за това кой глагол може да бъде част от съставно именно сказуемо, се взема предвид написаното от П. Бъркалова. Според нея глаголят, участващ в образуването на съставно именно сказуемо, не може сам да осъществи процеса на предикация (Бъркалова 2017: 131).

В събрания емпиричен материал се срещат съставни именни сказуеми, като *факт е, е наивност, не е изненада, загуба за киното е* и др., като липсват комбинации от съставно именно сказуемо и дателна/винителна местоименна клитика. Съчетанията с клитика предполагат безличен предикат и последващо допълнително/обстоятелствено изречение (Пенчев 1998: 106; Коева 2001: 157), напр. *Яд го е, че не спечели; Мъка ми е, че не остана повече*.

При следните примери с AuxV NP от сп. *L'Europeo* съществителното име в ролята на предикатив е самостоятелно употребено, т.е. е без леви и десни разширения:

1. **Факт е**, че почти 20 години Кан отказва да кани германски режисьори. (Ж. Драгостинова)

2. Не се знае дали връзката на Микелананджело с Ватикана е от по-съществено значение за Ватикана или за него, но **е факт**, че общото им дело създаде вечен паметник на човешката култура. (Д. Стоянович)

3. **Не е изненада**, че Джон завършва медицина, а предвид тежката загуба в детството му съвсем очаквано е и това, че специализира психиатрия. (Боряна Тодорова)

4. Но когато казваш на някого, че е мръсна гад, тъй като притежава тези „мръсотии“, които са част не само от тялото, но и от душата му, **е наивност** да се надяваш той да ти ръкопляска. (Ж. Драгостинова)

5. Никак не е славно да я победиш, а да загубиш в бой от нея, **е позор**. (Др. Симеонов)

Според Й. Пенчев част от безличните именни сказуеми могат да имат подчинени изречения, изпълняващи функцията на външен аргумент (подлог), като това са „същински подложни“ изречения (Пенчев 1998: 152). Като доказателство за това горните сложни изречения може да се трансформират в двусъставни, напр. *Тази история е факт; Такова поведение е наивност* и т.н.

II. Бъркалова представя и примери за подложно изречение към главен предикат, чийто предикатив е предложна фраза в безлично съставно именно сказуемо (Бъркалова 2017: 170). В Академичната граматика също се посочва, че е възможно да има подложно изречение и при предложна връзка между спомагателния глагол и съществителното име в ролята на предикатив в безлично съставно именно сказуемо (Грамматика 1983: 323). Пример за това е следното изречение от сп. *L'Europeo*:

6. **Затова и не е за учудване**, че малцина от колегите му се осмеляват да потърсят неговото мнение за своите работи – присъдата обикновено е безмилостна. (Д. Стоянович)

Съществителното име в именното сказуемо може да бъде пояснявано и от различни предпоставени (леви) и задпоставени (десни) разширения. В разглежданите примери се срещат предложни фрази, които се намират отдясно и са несъгласувани определения, напр.:

7. **Загуба за киното е**, че Бардо така и не изиграва ролята на Сесил в *Bonjour tristesse*, направен по легендарната книга на Франсоаз Саган. (Б. Тодорова)

8. Дали заблуждава околните с нарочна умисъл, или се опитва единствено да оправдае очакванията им, е предмет **на спор**. (Др. Симеонов)

Срещат се и леви разширения на съществителното, които обикновено са прилагателни имена във функцията на съгласувани определения, напр.:

9. **Незначителен** факт е, че от близо две години то вече е закрито. (Др. Симеонов)

10. Да си последната жертва на Голямата война, загинала буквално минута преди края ѝ, отвсякъде си е **лош** късмет. (Др. Симеонов)

11. Продуцентите Барбара Броколи и Макъл Уилсън искат Крейг и никого друго, **публична** заблуда е, че останалите споменати актьори някога са имали шанс. (Б. Тодорова)

12. **Какво** нещо е да започнеш да пишеш по съвет на психиатъра си, а да се окаже, че имаш и талант. (Б. Тодорова)

13. Как точно момче, дете владело уж двадесетина думи според специалистите, за дни се сдобило с речников запас, че да направи такова животоописание, остава още **по-голяма** загадка. (Др. Симеонов)

14. Дали щеше да е същото без прякото насърчително и покровителствено участие на Светия престол в живота и творчеството му, си остава **спекулативен** въпрос, но е факт, че (...). (Д. Стоянович)

Предикативът може да бъде изграден изцяло от местоимения, напр. *какво нещо е* (вж. пример 12). Й. Пенчев посочва, че когато *нещо* не означава предметност, позицията на прилагателното обикновено е задпоставена, напр. *нещо добро* (Пенчев 1998: 34). В случая синтактичното прилагателно *какво* е във функцията на интензификатор и е в предпоставена позиция. При този пример е важен контекстът за това дали авторът на изказването дава положителна прагматична оценка, или не (Ницолова 2008: 195). Във функцията на интензификатор се среща и въпросителното местоимение *колко*, обикновено поясняващо прилагателното име:

15. В мемоарите си отбелязва **колко деликатен** нюанс всъщност е дали режисьорите знаят наистина какво означава да покажат произведението си на критиците в Кан. (Др. Симеонов)

Срещат се и примери, при които са налице леви и десни разширения на съществителното име. В дадения по-долу пример подчиненото изречение би могло да се възприеме като сказуемноопределително към подлога. Но *чието* би могло да бъде равнозначно на *тяхно* и тогава подчиненото изречение е възможно да се разглежда като подложно:

16. Известно спокойствие намира в поляните край Дартфорд – по-точно мочурища – (...), и не на последно място населени от десетки агресивни бездомници, **чието основно предимство пред училищните побойници е, че са прекалено тромави.** (Д. Стоянович)

По-особени случаи представляват примерите, при които предикативът е резултат от субстантивация. При тях определението е субстантивирано, а съществителното име, което е опора, е изпуснато, но се подразбира, т.е. *едно е* е равнозначно по смисъл на *едно нещо е*, а *друго е* – на *друго нещо е*:

17. **Едно е** тълпа хипари да изпогаят за ден треволяците, това си има една цена. (Др. Симеонов)

18. Съвсем **друго е** най-успешната рок банда да ползва имота за кино декор, а да не отпусне процент от правата. (Др. Симеонов)

В Академичната граматика се отбелязва, че „безличен фразеологизъм като главно изречение“ също може да присъединява подчинено подложно изречение. Следните примери доказват това:

19. *Вече е повече от ясно, че Германия губи войната,* **въпрос на време е** това да се разбере от всички. (Ж. Драгостинова)

20. Според нея всички планети са населени по силата на Всевишния и **е въпрос на време** да се изобретят достатъчно мощни телескопи, за да се докаже този факт. (Др. Симеонов)

Съществителните имена във функцията на предикатив може да бъдат както отделни абстрактни съществителни, така и именни фрази, представени от устойчиви словосъчетания. Именните фрази често имат леви/десни разширения, допълващи или изменящи лексикалното значение на предикатива.

Важно е да се отбележи, че Д. Георгиев обособява отделен изреченски модел, при който подчиненото подложно изречение е в „прикопулна позиция“ (Георгиев 2023: 222). Този изреченски модел е близък до подложните изречения към лични пълнозначни глаголи, които са от типа *Който учи, ще сполучи*. И в двата случая става дума за относителни подложни изречения. Разликата е, че при обособения от Д. Георгиев модел е налице съставно именно сказуемо в главното изречение, напр. *Щастливец е, който е открил призванието си*. В анализирания от нас емпиричен материал не бяха открити примери с този изреченски модел, но е важно той да се отбележи като част от парадигмата на сложните съставни изречения с подчинени подложни. При него имената в предикативна позиция обикновено се характеризират с „лексикални признаци [+предметност], [+броимост], [+одушевеност], [+човешко същество]“ (Георгиев 2023: 223). Намерените от нас съ-

ществителни имена, които са в ролята на предикатив, изразяват абстрактни понятия, които не са маркирани с признаците [+одушевеност] и [+човешко същество]. Вероятно това е причината да не се срещат подложни изречения, въведени с относителни местоимения.

4. Подчинени подложни изречения към главно изречение със съставно адвербиално сказуемо

Съставните адвербиални сказуеми тук ще бъдат означавани чрез AuxVAdvP, където AdvP е фразата с опора наречие. Те са от типа *мъчно (ни) е, радостно е, ясно (му) е*. Св. Коева разглежда този тип предикати като частен случай на съставните именни сказуеми (Коева 2001: 155). Според П. Бъркалова наречията в предикативна позиция са „безлично-предикативни думи“ в безлични именни сказуеми (Бъркалова 2017: 151). В Академичната граматика адвербиалните сказуеми също не са означени като самостоятелен вид сказуеми. Там обаче се отбелязва, че комбинацията от спомагателния глагол „съм“ + наречие води до „безлично главно изречение“, към което е възможно да има подложно изречение (Граматика 1983: 323). В събрания емпиричен материал наречието във функцията на предикатив е образувано чрез конверсия на формата за ср.р. ед.ч. на прилагателни имена.

Преобладават примерите с опора наречие, при които има явно изразена негация във формата на предиката:

21. *Не е достатъчно да съблазни един мъж или цялата публика веднъж, трябва да го прави всеки ден, по няколко пъти дневно да чува вербализацията на своята привлекателност.* (Б. Тодорова)

22. *Не е страшно да умреш, стига да го направиш с достойнство.* (Др. Симеонов)

23. *Не е чудно тогава, че при толкова много мъжествени самурайски джунши през 1868 г. най-известната предсмъртна поезия от войната Бошин е на жена.* (Др. Симеонов)

24. *Там не било възможно да стои изправен, само седял, затова се научил да ходи току преди идването си в Нюрнберг.* (Др. Симеонов)

25. *Изобищо не е странно, че иска да се срещне с извънземните – те са технологично и духовно по-напреднали от нашата цивилизация и носят отговорите на въпросите, пред които земляните тъкмо се изправят.* (Б. Тодорова)

26. *Не е необходимо вече да се бърза.* (Др. Симеонов)

27. *Не е лесно да си германски американец в онези години.* (Др. Симеонов)

28. *Какви са били услугите, които е оказвал на САЩ, и до днес не е известно.* (Ж. Драгостинова)

29. *Не е изненадващо, че след всички жертви, които е направил за поредицата, той с присъщата на изказа си деликатност заявява в интервю, че по-скоро би си срязал вените пред това да заснеме още един филм след „Спектър“.* (Б. Тодорова)

При следните предикати с опора наречие отново е налице отрицание, като е важно да се отбележи, че *необяснимо* е равнозначно на *не е ясно*, *би било непосилно* – на *не е по силите*, а *невъзможно* е – на *не е възможно*:

30. *Необяснимо* е как той изобщо е допуснат до официалната селекция на Кан. (Др. Симеонов)

31. *Да се опише направеното от него, би било непосилно*, но можем да цитираме неговия приятел и колега Джорджо Вазари, който е съвсем точен: (...). (Д. Стоянович)

32. *Невъзможно* е да говорим за стила ѝ, без да споменем една от най-значимите колаборации между киното и модата. (Б. Тодорова)

В други случаи предикативът сам по себе си носи негативна конотация независимо от контекста, в който е употребен предикатът:

33. *Дали този неин номер е метафора за затвора, в който я поставя непрекъснатото медийно внимание, вероятно е безсмислено да анализираме, (...).* (Б. Тодорова)

34. *Нечувано* е в такъв момент да заплашиш своя владетел, че ще прережеш гърлото си, ако не те изпрати в битка. (Др. Симеонов)

35. *Погрешно* е да се мисли, че тя пише за себе си. (Б. Тодорова)

36. *Непристойно* е да оголят харата си, а и там душа няма, само утроба. (Др. Симеонов)

37. *Дори на шега да се предположи, че той може да изследва и картографира най-непознатите кътчета на Северна Африка без санкцията на усилено подготвящите се за нова световна война разузнавателни центрове, е просто несериозно.* (Д. Стоянович)

38. *Нелепо* е да бъде определян като „глашатай на фашизма“ в изначално небългарските му корени. (Др. Симеонов)

39. *Левите поети и философи, излишно* е да напомняме, също преживяват епохата си като буржоазна недъгавост и копнеят за разрушение. (Др. Симеонов)

Прави впечатление, че в събраните примери преобладават подложни изречения, които са задпоставени спрямо главното. Чрез това

допълнително се акцентира върху отрицателната оценка, давана от предиката.

Разбира се, срещат се и адвербиални сказуеми, при които няма негация, но те са сравнително по-редки като честота на употреба:

40. *От четиримата Ленън е най-агресивен – видиш ли го застанал разкراчен с черните си ботуши, стиснал бутилка в ръка, **е най-добре** да се отдалечиш кротко.* (Б. Тодорова)

41. *Вече **е** повече от ясно, че Германия губи войната, въпрос на време е това да се разбере от всички.* (Ж. Драгостинова)

42. ***Необходимо е** да се слееш с околността, за да доближиш обекта си.* (Др. Симеонов)

43. ***Ключово е** да се забележи, че между първата поява на литературния Бонд и признанието на Флеминг откъде е долетяло името минават девет години.* (Др. Симеонов)

Съставното адвербиално сказуемо, когато присъединява подложно изречение, за разлика от съставното именно сказуемо може да се комбинира и с предложна фраза, лична дателна клитика или друго по вид местоимение в дателен падеж, изпълняващи функцията на непосредствено допълнение. По този начин в главното изречение се появява логически субект, към който е ориентирано действието в подчиненото изречение. Дадената обща оценка от AuxV AdvP описва менталното/емоционалното състояние, което провокира в субекта именно действието в подложното изречение:

44. *Мъжът ѝ признава, че **не му е интересно** да чете за 007.* (Др. Симеонов)

45. *Дали този неин номер е метафора за затвора, в който я поставя непрекъснатото медийно внимание, вероятно е безсмислено да анализираме, но със сигурност изглежда, че **за нея е по-приятно** да се скрие в кутия пред това да се появи на светско събитие.* (Б. Тодорова)

46. ***За никой творец не е лесно** да гледа филма си заедно с 4500 чужди мнения за съкровениите дебри на егото му.* (Др. Симеонов)

47. ***Присъщо ѝ е** да измисля истории.* (Б. Тодорова)

48. *И все пак **кому е нужно** да се демонстрира така открито присвояването.* (Др. Симеонов)

Както при съставните именни сказуеми, така и при адвербиалните е възможно да се употреби въпросителното местоимение *колко* във функцията на интензификатор. Със същата функция се използва и *толкова*. Среща се също и отрицателното местоименно наречие *никак* като допълващо общата оценка, изразявана от главния предикат. То не означава отсъствието на начини на действие, а невъзможност да се да-

дат степени при признак на признака, означен чрез наречието в AdvP, затова и негов синоним тук би могъл да бъде *изобищо*:

49. *А колко красиво би било тези думи да бъдат изречени от Брижит Бардо.* (Б. Тодорова)

50. *Никак не е обичайно една актриса да получи едновременно роля в постановка на Бродуей и в холивудски филм.* (Б. Тодорова)

51. *Затова не е никак чудно, че сред многото балове, които всяка година се провеждат във Виена, има и такъв, който се нарича „Балът на Джеймс Бонд“.* (Ж. Драгостинова)

52. *Толкова е нашенско да произнасяме унищожителни присъди от чуждици.* (Др. Симеонов)

Възможно е наречието в предикативна функция да има и други леви разширения, като *някак*. Отново се търси ефектът на акцентиране върху оценката:

53. *Някак си разбираемо е наред несполуката любимата да разтрогне годежа.* (Др. Симеонов)

Може да се обобщи, че адвербиалните сказуеми в разгледаните примери предлагат голям избор от допълнителни морфологични средства – различни по вид местоимения, наречия, чрез които се допринася за пълнотата на предаваното послание. Според настоящия текст близостта между адвербиалните сказуеми и съставните именни сказуеми с предикатив прилагателно име би могло да е една от причините за това.

5. Видове подчинителна връзка между главно и подчинено подложно изречение

По отношение на вида на подчинителната връзка между главно и подложно изречение се различават три вида подложни изречения: съюзни, относителни и косвени въпроси (вж. Пенчев 1998). В разгледаните примери подчинителната връзка се осъществява най-вече чрез *че* и *да*, както и чрез въпросителната частица *дали* и въпросителни к-думи. В тази част на текста ще бъде обърнато внимание на тези примери, при които са налице подчинителни съюзи *че* и *да*, както и въпросителни к-думи.

Подчинителната връзка в рамките на сложното изречение често се реализира чрез категорията СР (група на комплементизаторите), „чиято опора са подчинителни съюзи: *че*, *да*, *за да* и пр. – т.е. въвеждащите подчинени изречения подчинителни съюзи“ (Бъркалова 2017: 190). Й. Пенчев пише следното: „Към коплементизаторите в българския език се отнасят съюзните връзки *че* или *да*, *дали* и *дето*“ (Пенчев 1998: 18).

Комплементизаторите не са просто формалната връзка между главното и подложното изречение, но и оказват влияние върху смисловата връзка помежду им и при възприемането на предаваната от тях информация. Те са определящи за илокутивната сила на подчиненото изречение и това кой от комплементизаторите ще се употреби, се определя не от вида на подчиненото изречение, „а от думата от главното изречение, която то пояснява“ (Тишева 2000: 53). В случая с разгледаните подложни изречения семантиката на предикатива е от ключово значение за избора на подчинителна връзка.

При подложните изречения, въведени с *че*, се акцентира върху това, че подчиненото изречение съобщава даден факт (Пенчев 1998: 104). Това се доказва от разгледаните тук примери, като то може да бъде заявено още и чрез лексикалното значение на предикатива, напр. **факт е, че; публична заблуда е, че; незначителен факт е, че** и др. В тези случаи допълнително се набляга на достоверността на даваната оценка. При изреченията **не е изненада, че; не е за учудване, че** лексикално-семантичните особености на главния предикат и самото отрицание насочват към субективна оценка на даден факт. В примери с главен предикат AuxV AdvP оценката е заявена експлицитно, а подложното изречение представя неоспорим факт: **не е изненадващо, че; вече е по-вече от ясно, че; затова не е никак чудно, че**.

Й. Пенчев посочва, че при да-изреченията действието се показва като възможност (Пенчев 1998: 104). Й. Тишева прави обобщението, че „да-изреченията представят иреално, възможно или необходимо действие“ (Тишева 2000: 58). В случаите, когато подложното изречение, въведено с подчинителен съюз *да*, е преди главното, се акцентира още повече върху действието/събитието в подчиненото изречение, върху възможността (или не) то да стане реалност, напр.: **да загубиш в бой от нея, е позор; да си последната жертва, отвсякъде си е лош късмет**. В някои примери чрез появата на да-изречение авторът насочва към това, че все пак съществува възможност действието в подчиненото изречение да не се осъществи именно благодарение на категоричната негативна конотация на главния предикат: **е наивност да се надяваш**.

В събрания емпиричен материал преобладават примерите, при които да-изреченията са след главното. Най-често това е при адвербиалните сказуеми, повечето от които изразяват негативна оценка, изразена експлицитно. Често чрез задпоставеността на подчиненото изречение се акцентира върху тази оценка, а чрез употребата на подчинителния съюз *да* се постига внушение, че действието в подложното изречение е иреално, възможно или с малка вероятност да се случи наис-

тина: **не е достатъчно** да съблазни един мъж или цялата публика веднъж; там **не било възможно** да стои изправен; **нечувано е** в такъв момент да заплаши своя владетел.

Понякога комбинацията от адвербиално сказуемо и подчинителния съюз *да* може да съдържа в себе си и имплицитна форма на подбуда, т.е. пишещият препоръчва даден курс на възможно (без)действие/поведение/отношение: **погрешно е** да се мисли; **вероятно е безсмислено** да анализираме; **да се опише направеното от него, би било непосилно**; **толкова е нашенско** да произнасяме унищожителни присъди от чуждици.

Подчинителната връзка между главно и подложно изречение е възможно да се осъществи и чрез въпросителни местоимения и наречия, или т.нар. въпросителни к-думи: *как точно момче, дете владеело уж двадесетина думи според специалистите, за дни се сдобило с речников запас, остава още по-голяма загадка; какви са били услугите, които е оказвал на САЩ, и до днес не е известно*. Й. Пенчев прави следния извод: „Въпросителните к-думи задължително отиват в свободната спецификаторна позиция на изречението и носят изреченското ударение (...)“ (Пенчев 1998: 164). Те също като комплементизаторите са показатели за илокутивната сила, но за разлика от тях се намират в началото на изречението поради „определен тип граматически трансформации“ (Тишева 2000: 61). В намерените примери, при които са налице въпросителни местоимения и наречия като подчинителна връзка, няма друг елемент от подчиненото изречение пред тях, напр. някакъв вид обстоятелствено пояснение (вж. Тишева 2000). Й. Тишева отбелязва, че когато съставно адвербиално сказуемо или съставно именно сказуемо присъединяват подложно изречение чрез въпросителна к-дума, действат определени ограничения на базата на семантичните особености на главните предикати (Тишева 2000: 70). В настоящия текст обаче това не е предмет на изследване.

6. Изводи

В медийните текстове на теми от областта на културата и историята се срещат сложни съставни и сложни смесени изречения с подчинено подложно изречение към съставно именно сказуемо или съставно адвербиално сказуемо. В предикативна позиция при съставните именни сказуеми се срещат абстрактни съществителни имена, като *нюанс*, *предимство*, *нещо*, *загуба*. Може да се каже, че *нюанс* и *нещо* задължително изискват атрибутивни разширения, когато присъединяват подложни изречения: *Хубаво нещо е да отидем там; Интересен нюанс в сюжета на книгата е, че...* Срв.: **Нещо е да отидем там; *Нюанс е, че...* Адвербиалните

сказуеми съвпадат с описаните в научната литература, като при тях често е налице негация. Има единични примери с разширения на опората. Преобладават примерите без непряко допълнение, което е свързано със стремежа към обективност. Подчинителната връзка при двата типа разглеждани предикати се осъществява предимно съюзно – чрез *че* и *да*. Срещат се и единични примери с въпросителна *к-дума* или частица.

Анализираният емпиричен материал показва наличието на подложни изречения и при четиримата автори, чиито текстове са източници за примерите. Въпреки това може да се направи изводът, че Боряна Тодорова и Драгомир Симеонов използват съставни адвербиални сказуеми по-често от другите двама автори, а стилът им на писане съответно се отличава с по-често изразяване на общи оценки за събития от действителността.

ЛИТЕРАТУРА

- Бъркалова 2017:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. [Barkalova, P. Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017.
- Георгиев 2023:** Георгиев, Д. Още една разновидност на подчинените подложни изречения. [Georgiev, D. Oshte edna raznovidnost na podchinenite podlozhni izrecheniya.] // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, т. 60, кн. 1, сб. А, 2022 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2023, 220 – 241.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 3. Синтаксис*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 3. Sintaksis.] София: БАН, 1983.
- Коева 2001:** Коева, Св. Типология на подчинените изречения [Коева, Sv. Tipologiya na podchinenite izrecheniya.] // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Съст.: Св. Коева. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 144 – 163.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova. R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език*. [Penchev, Y. Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] Пловдив: ИК „Вечерник“, 1998.
- Тишева 2000:** Тишева, Й. *Модели за интерпретация на сложното изречение в българския език*. [Tisheva, Y. Modeli za intepretatsiya na slozhnoto izrechenie v balgarskiya ezik.] София: Сема РИИ, 2000.

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ
СОЦИОЛИНГВИСТИКА

ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ И ПРЕЦЕДЕНТНОСТ В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЖАРГОН¹

Юлиана Чакърова

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

INTERTEXTUALITY AND PRECEDENT PHENOMENA IN EUROPEAN JARGON

Yuliana Chakarova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

j.chakarova@uni-plovdiv.bg

This article analyzes the representation of some precedent names and phrases connected with them from the sphere of European educational programmes as a part of EU jargon in the intertextual thesaurus of Bulgarian youth. Drawing on a previous study that outlines their belonging to a concrete level of Bulgarian language personality (Chakarova 2024), it focuses on the results of a survey (consisting of structured and semi-structured questions) conducted among young educated people in Bulgaria with the aim to trace the connection between the above-mentioned precedent names and their uses to name the EU educational programmes, thus trying to delve into the problem of cultural memory. The results of the survey undoubtedly confirm the gap in the cultural memory and suggest developing of a new one – that of the Erasmus generation. However, this cultural memory concerns only the young people involved with the programme. Unfortunately, the rest of them fall below the line of even the average language personality.

Key words: precedent names, communicative/cultural memory, cognitive frame, European educational programmes, Erasmus programme

¹ Проучването е извършено с финансовата подкрепа на фонд „Научни изследвания“ по програмата за двустранно сътрудничество – България – Русия, проект „Вербализация на културната памет. Изследване на тезауруса на младите хора в България и Русия“ (КП-06-Русия 31, 2020 – 2023).

В настоящото изследване е прието широкото разбиране за интертекстуалността, предложено от Ю. Кръстева през 1967 г.² (цит. по Кръстева 1980) и по-късно от Р. Барт (Barthes 1986), но развито в рамките на Теорията за прецедентността и включващо далеч не само художествени текстове, както и изобщо не само прототипични текстове, а и речеви произведения от периферията, включително отделни лексеми и целия динамичен контекст на тяхното функциониране (за което най-често се употребява терминът *дискурс*). Най-общо интертекстуалността е свързана с идеята за постоянното и неизбежно „рециклиране“ на културните кодове и сюжети във всеки един текст на културата, разбиран по модела на Ю. Лотман – сложно устроен, йерархичен, представляващ преплитане от текстове (Лотман 2000: 72).

Съществуват различни трактовки за съотношението между понятията *интертекстуалност* и *прецедентност*. Проблемът е разглеждан подробно, затова тук няма да се спираме в детайли на различните мнения. Един от вариантите за тълкуване е въпросните същности да се разглеждат като две страни на една монета. Интертекстуалността е наличието на връзка между феномените, а прецедентността, чрез която се постига тази връзка, разбираме като значимостта им за дадена култура, тяхната разпознаваемост и по посочените причини – възпроизводимост. И именно възпроизводимостта в една или друга форма (име, известна фраза и т.н.) е основанието да говорим за интертекстуалност и връзка между културите. Това е контекстът на употребата на термините в настоящото изследване. То се фокусира върху **прецедентността (значимостта)** на разглежданите единици, чието наличие в разглеждания дискурс безспорно е свързано с интертекстуалност (препратка към културно значими смисли).

Понятието *европейски жаргон* (или *еврожаргон*) тук също се разбира по-широко, отколкото се определя *жаргонът* в речниците в българския език, а и в специализираните издания, където като негови иманентни характеристики се извеждат експресивност, *неформалност* (според някои източници терминът дори се смята за частичен синоним на *арго*, като разликата е в обсега на социалния кръг, към който се отнася) и т.н. В настоящото изследване прилагаме широкото тълкуване на термина в контекста на Европейската комисия (ЕК), което включва спе-

² Известно е, че Ю. Кръстева прави това въз основа на идеите на М. Бахтин за диалогизма и полифоничността в романа. Понятието се появява в статия в прес-тижното френско списание: J. Kristeva. Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman. // *Critique*. 1967 (33): 438 – 465.

циализирания език на различни структури на ЕК, обвързани с определени политики – както отделни лексеми (вкл. собствени имена), така и характерни за стила изказвания, фрази, слогани и т.н., станали емблематични за съответния контекст. Въпросните понятия и съответстващите им названия са създадени не с цел да *не* бъдат разбрани от хора извън контекста (това търсено неразбиране често се извежда като характеристика на жаргона в по-тесен смисъл на термина), а напротив – с цел последователност в назоваването на идеите и основните принципи в европейските политики, като включват и значими имена, които имат отношение към тях. В този смисъл според Теорията за прецедентността те са **прецедентни феномени (ПФ)**.

По-конкретно изследването анализира **лингвокогнитивната експликация на комуникативната и културната памет** чрез ПФ в едно уникално културно пространство – това на Европейския съюз. Анализът се осъществява през призмата на аспект от значима за ЕС сфера – образователните програми (техните названия), в един емблематичен ментален ареал, където те функционират – този на хората, които са не само и не толкова административно, но най-вече емоционално обвързани с програмите – академичната младеж на обединена Европа, като тук разглеждаме в този контекст носителите на българския език и култура. Развивайки предишни наблюдения и изводи въз основа на анализ и класификация на емпиричния материал от онлайн дискурса (Чакърова 2024), изследването ще се фокусира върху експлицитна характеристика, получена от респонденти в структурирана анкета, която ще очертае осъзнаването от студентите и младите хора на съответните имена донори на названията на европейските програми. **Целта** е да се допълни картината, изобразяваща тезауруса на езиковата личност на младите хора от европейското образователно пространство, в аспекта на отражението му в културната памет.

Съвременната антропоцентрична парадигма на хуманитаристиката и вниманието към изучаването на когнитивните структури чрез тяхната езикова проява прави изследването в тази епистемологична рамка **актуално**, а изборът на обект, неразглеждан досега в такъв ракурс, и анализирането му през съответната рамка аргументират **иновативността** на проучването.

В основата на изследването залагаме следната **хипотеза**. Предишни проучвания по въпроса, проведени въз основа на ексцерпирани интернет текстове, показват известно „прекъсване“ по пътя на семантичната памет (оказва се, че имената на „донорите“ на програмите не

активират фрейма, чийто номинант е съответната историческа личност) и същевременно показват раждане на нови фреймове, обвързани със самите програми. Ще проверим валидността на това твърдение чрез стимулирани отговори, получени в анкета, която проведехме сред наши студенти и млади колеги.

Контекст и теоретична рамка

Както вече споменахме, разглеждаме обекта си (въпросните ПФ) през призмата на концепциите за културната памет и Теорията за прецедентността.

Прегледът на литературата недвусмислено показва, че разграничаването на културната от колективната памет и подробното характеризане на първата става едва през нашия век (вж. изследванията на Я. Асман и А. Асман). Изследователите обръщат внимание на връзката ѝ с осъзнаването на идентичността. „Знанието за миналото придобива функциите на памет, ако е свързано с понятието за идентичност“³ (Асман 2008: 113).

За европейската идентичност (в рамките на ЕС) започва да се говори още от 70-те години на миналия век. Изследванията обаче са предимно в социалнополитически план и въпреки че езикът не е изключван от контекста, той винаги се споменава периферийно и никога не е бил в центъра на анализа. Смята се, че „субстратът на европейската идентичност до голяма степен се детерминира от споделени ценности въз основа на **общо (културно) наследство и (исторически) опит**“⁴ (Прач 2017: 16). Въпросното наследство се разглежда не само и не толкова като *израз* на колективната идентичност, колкото като *источник* на ориентация относно културните ценности (пак там). Тези аспекти са изследвани многопластово и многократно и с разнообразни методики (при които понякога се включва широкомащабна аудитория – по няколко хиляди респонденти, както и различни темпорални отрязъци), затова вниманието ни е насочено към нещо друго – тази памет, която се гради **в момента пред очите ни** и е на път да стане културна⁵ (вж. също Чакърова 2024).

³ Преводът на откъсите от английски и руски в изследването е наш – Ю. Ч.

⁴ Удебеленият шрифт е от оригинала.

⁵ За опозицията колективна – културна памет и разбирането ѝ като два полюса на една скала, два различни *modi operandi* вж. подробно у Я. Асман (Асман 2008: 110 и сл.).

Съществуват и социологически изследвания специално за приноса на програмата „Еразъм“ по отношение на европейската идентичност (Психою 2015: 25 и сл.). В предложената теоретична рамка, очертаваща предходните проучвания (пак там: 26 – 30), се споменават противоречиви изводи у различни автори, включително и такива, според които постигането на европейска идентичност е мит. Внимателното вглеждане в изследванията обаче доказва точно **обратното** на заявените в тях твърдения. Едно такова твърдение е, че програмата не работи в тази посока за представители **от** Великобритания (дали е манипулирано, е трудно да се докаже, но в изведените резултати няма нищо странно, като се има предвид, че именно голяма част от гражданите на Великобритания са тези, които **не** поддържат идеята за ЕС⁶). По-показателно обаче е точно обратното мнение от **същия автор в същото изследване** – относно дошли от другите европейски държави **във** Великобритания студенти, потвърдили приноса на програмата за това те да се осъзнават като европейци (вж. Сигалас 2009). Неубедително звучи и Т. Кун в опита си да отрече ролята на „Еразъм“ при изграждането на европейска идентичност (Кун 2012). В търсене чрез данни от Евробарометър на причина защо програмата не постига целите си, авторката сама потвърждава обратното, заявявайки, че програмата всъщност *има* потенциал, *но само ако е насочена към младите хора, които не са напуснали рано училище*. Това е все едно да се твърди, че образованието развива компетенции само у тези, които са обхванати от образователната система и ходят на училище. А у кои други, ако не у тях? Как да ги развива у хора, които не са в тази система и доброволно са я напуснали? И нали в нашия случай именно академичната младеж е фокусът на програмата (а не хората, за които не работят никакви програми, дори програмите, осигуряващи им заплащане, за да ходят на училище)? Тя е за интелигентните млади хора, обхванати от различни образователни програми, които желаят да израстват и да се развиват – именно те са бъдещето на Европа. Затова образната характеристика, че програмата не постига целите си, защото „проповядва на тези, които вече са приели идеята“ („preaching to the converted“), всъщност не постига ефекта си. Защото е ясно, че „проповядваните“ идеи трябва да попаднат на подходяща почва, за да избуят по-нататък.

⁶ Или по-точно – не са я поддържали по времето на референдумите, защото към днешна дата реалността води до други нагласи и вече осезаемо оформящо се мнение. Но този въпрос е извън фокуса на изследването.

Изграждането на европейска идентичност е актуален приоритет в политиките на ЕС. Не е случаен фактът, че докладът, който се изисква да бъде попълнен от всеки пътувал по програмата „Еразъм“, включва и въпрос дали тя подпомага изграждането на усещане за принадлежност към Европа и обществото на европейските граждани. Развитието на ясно осъзнато чувство за европейска идентичност, за културното наследство на Европа и нейното многообразие чрез новия цикъл на „Еразъм“ е и сред приоритетите на стартиралата неотдавна инициатива *Европейско пространство за образование* (ЕПО URL).

Социологическият ракурс обаче е само фон за нашето изследване, което използва **когнитивна и лингвокултурологична рамка**. Тя включва **Теорията за прецедентността** (Ю. Н. Караулов; И. В. Захаренко, В. В. Красних, Д. Б. Гудков, Е. А. Нахимова и др.), откъдето са заимствани основните постулати за прецедентното име (ПИ) като един от видовете ПФ, функциониращи чрез инварианта на възприятие в съответната лингвокултура. Проблематиката вече години се радва на значителен интерес и в рамките на Пловдивската лингвистична школа и по-конкретно на този неин иновационен сектор, който може да бъде наречен когнитивно-лингвокултурологичен, защото прилага апарата на наложилата се в съвременната хуманитаристика антропоцентрична парадигма – вж. напр. Чернева 2012; Чернева 2013а; Чернева 2013б; Чернева 2013в; Чернева, Тенчева 2021; Чакърова 2024 и др. Целта ни е чрез настоящото изследване да предложим още един лъч към все още неосветени моменти от въпросната актуална сфера.

Изследването стъпва върху теоретичния фундамент, заложен в Чакърова 2024, където подробно са аргументирани основанията, позволяващи названията на европейските програми за мобилност (с изключение на едно) да бъдат отнесени към ПИ, но в различна степен на своя прецедентен статус. Там е очертана с примери и коментари степента им на прецедентност за българското езиково съзнание. От седемте разгледани имена шест отговарят на критериите да бъдат разглеждани като прецедентни (за различни типове езикови личности), като в йерархията на първо място по популярност е Леонардо да Винчи (има основание да се твърди, че името принадлежи на тезауруса на егалитарната езикова личност); следват Сократ, Еразъм Ротердамски, Ян Амос Коменски и Жан Моне (те могат да бъдат характеризирани като част от тезауруса на езиковата личност, характерна само за специалисти в определена област на знанието; с известни изключения първото е познато на по-широк кръг езикови личности, но това може да се осъществ-

вява само с *един* от диференциалните му признаци); на отделно равнище може да бъде разположено името на Николай Грюндвиг, което в България е известно на много ограничен кръг от специалисти и не би могло да бъде наречено прецедентно.

В настоящото изследване ще допълним данните за това как функционира културната памет и какво е мястото на интертекстуалността в нея в контекста на европейското образователно пространство.

Съдържание на анкетното проучване

Въпросното проучване бе проведено онлайн в рамките на един месец (юни 2024 г.) чрез структурирана анкета, включваща както въпроси с възможност за избор, така и отворени въпроси. По-долу включваме съдържателните въпроси от анкетата.

А. ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ИМЕНА НА ЛИЧНОСТИ

Посочете ключови думи и асоциации, които свързвате с посочените по-долу имена. В случай че нямате отговор, моля, отбележете 0.

Сократ
Еразъм Ротердамски
Леонардо да Винчи
Николай Грюндвиг
Ян Амос Коменски
Жан Моне

Б. РАЗПОЗНАВАНЕ НА СЕНТЕНЦИИ И ТВЪРДЕНИЯ

От посочения списък изберете автора на следната сентенция/следното твърдение. В случай че не се сещате, изберете „Не мога да отговоря“.

Сократ
Еразъм Ротердамски
Леонардо да Винчи
Николай Грюндвиг
Ян Амос Коменски
Жан Моне

Народът на Европа няма друго бъдеще освен съюза.

Съществува само една мъдрост – да знаеш, че нищо не знаеш.

Глупостта е навсякъде.

Природата никога не нарушава законите си.

В. НАЗВАНИЯ НА ПРОГРАМИ НА ЕС

Посочете асоциации, които възникват у Вас при назоваване на следните образователни програми на ЕС.

Програма „Сократ“

Програма „Еразъм“

Програма „Леонардо“

Програма „Грюндвиг“

Програма „Коменски“

Инициатива „Жан Моне“

От 94 студенти и млади учени⁷, на които беше изпратена връзката към анкетата, получихме отговор от **81**. Броят участници може да бъде разширен, но за момента е задоволителен, за да очертае основните тенденции.

Анализ и кратък коментар

Не смятаме, че половата принадлежност е релевантна в случая, затова този аспект не е включен в анкетата. Смятаме обаче за релевантни при определянето на профила на респондентите въпроси, свързани със степента на образованието (студенти или доктори, по-рядко ученици, пътували по някоя от програмите), както и с това дали са участвали в образователна програма на ЕС.

Както се вижда, в анкетата са включени имената на всички личности донори на названията на европейските образователни програми.

В резултатите от анкетата са представени всички възрастови групи и степени на образование, зададени в нея. Най-много участници са разпределени в групите, които са основният ни фокус: 70,4% от респондентите са посочили основно образование, т.е. това са студенти, които в момента се обучават в бакалавърска програма; съответно 23,5% са с бакалавърска степен, т.е. обучаващи се в магистратура. 90% от участвалите в програми на Европейския съюз са посочили „Еразъм“; сред отговорите няма нито един, който е пътувал по програмата „Грюндвиг“.

Наблюдава се пряка зависимост между участието в програмите и правилните отговори, свързани с характеристиката на съответната личност. Младите хора, пътували по съответните програми, са като цяло по-будни и с по-високо ниво на обща култура в сравнение с останалите,

⁷ Според определенията на МОН това са тези, получили съответната степен преди не повече от 10 години.

така че е естествено да бъдат отнесени към типа езикова личност от среднолитературния и нагоре – литературен и дори елитарен⁸.

70 респонденти (86,4%) са от филологическите специалности. Това е напълно естествено с оглед на професионалната ни обвързаност с профила и контакта със студенти от съответните специалности, както и с очакванията ни информантите с този профил да са водещи като брой сред младите хора, които се интересуват от програмите предвид възможностите за усъвършенстване на чуждоезиковите и интеркултурните си компетенции. Именно придобиването на тези компетенции е фокусът на обучението им за разлика от другите специалисти.

Количественият анализ на резултатите потвърждава извода от изследването върху прецедентността на въпросните имена въз основа на онлайн текстове (Чакърва 2024).

С най-висока степен на разпознаваемост се отличават Леонардо да Винчи, Сократ и Еразъм Ротердамски. ПИ **Леонардо да Винчи** е характеризирано с повече или по-малко пълна коректна информация от почти 99% от респондентите (т.е. то е прецедентно за езиковата личност на средно ниво или по-високо). Има само един отговор, където не е посочено нищо за него – това е 1,2%⁹, което е пренебрежимо малко. Както може да се очаква, 100% от отговорилите посочват асоциации от типа *художник/артист/творец* и *(изобразително) изкуство* – това се оказва водещият диференциален признак на съответното ПИ за информантите, като много от тях посочват и имена на негови творби. Споменати са и други диференциални признаци, като напр. *енциклопедичност, изобретател, анатомия, скица на човешко тяло*, както и темпорални (Ренесанс) и пространствени (Италия плюс единичен отговор Тоскана), но за съжаление, със значителна разлика като процент в сравнение с първата характеристика – всеки един от тях е посочен от не повече от 10% от отговорилите. Не се срещат отговори, които не се отнасят към посоченото ПИ. Но пък цитат за законите на природата, който освен всичко в съответния контекст е логично да бъде обвързан с да Винчи и да функционира като прецедентно изказване (ПИЗк), е разпознат едва от 25 респонденти (под 1/3).

Сократ е на второ място според броя на респондентите, които го разпознават: характеризиран е коректно като философ от 96,3% от тях,

⁸ Типовете са според предложената класификация на И. А. Стернин (Стернин 2013: 3 и сл.).

⁹ Резултатите са закръглени до първия знак след десетичната запетая.

като в допълнение към това 21% го свързват с Древна Гърция (тук включваме единичния отговор *Елада*). Появяват се и единични грешки – говори се за **Сократова теорема*; Сократ е наречен също софист, което, от една страна, издава познаване на контекста и времето (софисти/Сократ), но от друга, изпуска важна разлика между софистите и Сократ. С изключение на два отговора, включващи Сократовия метод на преподаване, и единичен отговор за чашата с отрова – пренебрежимо малко и в двата случая, с това се изчерпват посочените от респондентите асоциации. За връзката с Платон, липсата на собствено съчинение и контекста, в който идеите му достигат до нас, начина му на живот и подробностите от обучаването на младежта по улиците на Атина, причините за смъртта му и т.н. нищо не се споменава. Така и в този аспект анкетата доказва направените вече изводи за известен „парадокс“. Името е широко разпознаваемо, но освен това, че е философ, цялата останала информация принадлежи само на елитарната езикова личност (за разлика от Леонардо да Винчи, който е познат с повече характеристики и както споменахме, името е част от тезауруса на егалитарната езикова личност). Инвариантът на възприятие на ПИ **Сократ** е представен у средния тип езикова личност с една-единствена характеристика, която е в ядрото, всички останали са в периферията. За сметка на това емблематичната му фраза, известна най-вече във варианта *Аз знам, че нищо не знам*, е разпозната като негова от 66 респонденти (81,5%).

Предварителните ни изводи са, че към елитарната езикова личност се отнася и ПИ **Еразъм Ротердамски**. Резултатите от анкетата убедително ги потвърждават. За него над половината (!) от респондентите – 46 (56,8%) не знаят нищо. Емблематичната му творба „Възхвала на глупостта“ е спомената едва от четирима респонденти (5% от информантите), а идеите му, преводът на Библията и т.н. асоциации не са посочени. Има обаче 19 (23,5%) правилни отговора за авторството му на ПИЗК *Глупостта е навсякъде*. Този факт може да послужи като потвърждение на известното твърдение от Теорията за прецедентността, според което не е задължително дадено ПИЗК да се свързва с прецедентния текст източник. Смятаме илюстрираното с посочения факт самостоятелно функциониране на израза като ярка характеристики на ПИЗК. Тази самостоятелност създава условия за утвърждаването му, като понататък то може да бъде и трансформирано.

Ще коментираме тук и един аспект с неговия резултат, който дори надмина очакванията ни. По предварителни наблюдения (които ще развием в отделно изследване) при стимул *програма „Еразъм“* у езиковата личност се активира отделен когнитивен фрейм, където няма слотове и

концепти, отнасящи се до историческата личност, чието име е използвано в названието на програмата. Съответните слотове са свързани с пътуване, обучение, преживявания. Резултатите от анкетата илюстрират още по-стабилно доказателство на тази хипотеза. И то се проявява най-ярко именно при името Еразъм, защото то служи за назоваване на най-активната действаща програма в момента. Фреймът ПРОГРАМА се активира дори при въпросите, където се очаква отговор именно за историческата личност, а не за програмата: това се случва в 11 отговора – 13,6% от всички отговори, и което е по-важно – от 35 налични отговора, в които са посочени асоциации (както казахме, в останалите липсват такива), тези 11 представляват 31,4% от случаите – почти 1/3. Нещо повече – сред тези асоциации с програмата се откриват грешни отговори: в близо 1/3 от случаите се твърди, че той е *основателят* на програмата. Така твърдението, че видният мислител е *основател на програма на ЕС* (!), увеличава процента на тези, които нищо не знаят за него (дори не знаят и това, че на него програмата само е названа, но той няма как да е основателят, защото е живял през XIV век; т.е. не са разграничени несъвпадащите темпорални рамки).

В следващата, по-ниска „степен“ по отношение на прецедентността в езиковото съзнание на българската младеж са антропонимите Жан Моне и Ян Амос Коменски.

За **Жан Моне** над половината (45 респонденти) отговарят, че нищо не знаят. Като прибавим грешките – още 12 такива отговора, най-вече препратката към известния френски художник *Клод Моне* (първото име на Жан Моне, е, разбира се, посочено в анкетата), остават 24 правилни отговора, или 29,6%. Връзката му с плана „Шуман“ е посочена в 2 отговора, с обединена Европа – в други 4. И в почти 1/3 от отговорите – 26 (или 32%) той правилно е разпознат в цитата като автор на идеята за обединена Европа.

При **Ян Амос Коменски** резултатът е още по-нисък. 62 респонденти (цели 76,5%) не знаят нищо за него. Единствено в 8 отговора (9,88%) се споменава педагогика, сред тях един отбелязва по-конкретно, че Коменски е смятан за баща на съвременната педагогика. Срещат се и явно грешни отговори от типа: *актьор, политик, поляк. Великата дидактика* и *Сетивният свят в картинки* се споменават по веднъж. Тук ще

припомним, че над 90% от респондентите (поне 93,8%¹⁰) са от специалности с педагогически профил (филология, история, социални науки, изкуства – съобразно учебния план на съответните специалности), така че коментарът остава излишен, защото е болезнено очевиден. А резултатът отново потвърждава, че името е прецедентно само за елитарния тип езикова личност – по-тесните специалисти педагози.

За **Николай Грюндвиг** има същото количество най-общи, но все пак правилни отговори (датски писател и свещеник, достъпно образование). Нито един отговор обаче не споменава нищо по-конкретно, а редица са просто неправилно трансформирани, и от *датски* става *детски* писател... И пред нас е поредното потвърждение на предварителните изводи, че името е прецедентно само за тясно специализираната (в определен аспект на образованието) елитарна езикова личност.

Предоставените отговори относно **образователните програми**, назовани със съответните имена, също са илюстрация на очакваното. „Еразъм“ е известната активна програма днес, затова отговорите посочват нея. За останалите резултатите са повече от скромни, като за „Грюндвиг“ няма нито един правилен отговор. За някои програми, по-малко популярни днес в сравнение с пика на тяхната активност, има опити за логически изводи – например, че „Сократ“ е програма за философи, „Леонардо“ – за художници, а „Коменски“ – за писатели, но е факт, че това не отговаря на реалността. И като се върнем на „Еразъм“ – още по-малко някой от респондентите визира връзката с личността и нейната биография (пътешествия, чужди езици, гражданин на света – вж. изведените диференциални признаци в Чакърова 2024) с програмата, както и със сполучливото съвпадение на идеята с акронима, който се получава от названието, визиращо същността на програмата: **European Community Action Scheme for Mobility of University Students**. Както сме писали и по-рано, идеята за компетентностния подход в дъното си като цяло е *спестяване* на когнитивни усилия – компетенциите са необходимият минимум за нещо, а не стремеж към повече. И тук (каквото изобщо е фокусът на учебните планове днес върху минимума) при стимул *Еразъм* (дори без споменаване на програма) се активират единствено изискванията за изпълнение на пътуването и финансовите средства, другото се оказва нерелевантно. И така се прекъсва връзката. Но се създават нови интертекстуални пространства за живота на ПФ.

¹⁰ Не е изключено сред природните науки, както и в секцията „Други“ също да има респонденти от специалности, които имат отношение към педагогиката, затова тук процентът не може да бъде определен съвсем точно.

Същевременно е възможно да се проследи, че **изборът на названието на програмите далеч не е случаен, а е обвързан с различни характеристики на личността, които в контекста на Теорията за прецедентността могат да бъдат отнесени към диференциалните признаци на съответното ПИ**. Тази връзка обаче се прекъсва и се оказва нерелевантна за респондентите.

По въпроса, разбира се, може да бъдат проведени и по-детайлни анкетни и други проучвания¹¹. Но ще се ограничим с изложеното във връзка с обема на статията.

Изводи

- Резултатите от анкетата потвърждават заключенията ни от анализа на онлайн източниците, което е свидетелство за устойчива тенденция.

¹¹ Всъщност ситуацията се оказва аналогична и в регионален мащаб. Според наши предварителни наблюдения (за момента – в академичното пространство на Пловдивския университет, но може да се предположи, че е така не само там) ПИ, станали патрони на студентски клубове, са в същата позиция като описаната в изследването. Най-често става така, че интересът на членовете и харесванията във Facebook (една от локациите, където протича животът на младите хора, и тя е несъмнено много повече показателна за нагласите им в сравнение с реалното им общуване и активност) са насочени предимно към всевъзможни други дейности – студентски презентации (където център е самият студент и чак след това е представената проблематика, като интересът към нея може и напълно да отсъства), лекции от специалисти, екскурзии, ползващи се със завиден интерес и одобрение – но не и към публикации, свързани с личността на значимия учен, чието име носи съответният клуб. А изборът на името и в тези случаи далеч не е случаен. Естествено, той е заради академични постижения, които попадат в центъра на дейността на дадения клуб. Разбира се, конкретни числа и още факти биха могли да бъдат посочени след подробно изследване, например точно кои диференциални характеристики са в инварианта на възприятието на въпросното ПИ от релевантната група младежи – най-вероятно не повече от 1 – 2 признака. Името се оказва извън сферата на интерес и внимание от страна на младите хора: резултатите се движат в диапазона 1 – 2 харесвания от актуални членове на клуба за материали относно академичните заслуги на съответния учен, което представлява абсолютно незначителен процент от харесванията в сравнение с тези от преподаватели, други интелектуалци и т.н. и още по-незначителен в сравнение с харесванията (десетки или дори стотици) на други публикации, несвързани с него. Тенденцията е безспорна и недвусмислена. В актуалния контекст името се е превърнало във формален придатък на структурата и малко хора се интересуват от него. Както и при ПИ, назоваващи образователни програми на ЕС, то актуализира коренно различен фрейм – този на егото и неговите собствени (на първо място) преживявания, докато съответната емблематична личност остава напълно в сянка.

- Културната памет на даден социум не е константа, предавана през вековете. Тя е свързана със „забравяне“ или прекъсване на връзки, което очевидно е резултат от релевантността на съответното име. Активността на използването на имената свидетелства за това, че станали основа на нови културни феномени и съответно фреймове, прецедентните имена продължават съществуването си.
- За оптимално мотивиране на участниците в програмите – младите хора, от които се очаква да бъдат двигатели на прогреса и творци на новото време, е препоръчително връзката между личностите, станали донори на програмите, и същността на самите програми да бъде активирана. Така въпросните емблематични за човешката култура гениални личности ще се превърнат в по-осезаем стимул (разбира се, един от многото) за онези, от които зависи бъдещето на Европа и света. Участниците в съответната програма, естествено, имат и други лични приоритети, свързани с нея. Но в културната история на човечеството има личности, представляващи кондензация на *естествения реален* човешки интелект (далеч преди той да бъде събиран дигитално от технологиите), които можем да наречем ярки „интелектуални болиди“. Добре би било всяко поколение, на което се възлага тежката задача за развитието на човешкия род и най-вече което убедено живее със самочувствието на такова (фактите, че сегашното поколение отговаря на последната характеристика, са очебийни), да не прекъсва връзката с тези безгранични извори на мъдрост и знание, откъдето може да черпи жизненоважната *нематериална* субстанция, необходима за оцеляването ни като *homo sapiens*.

ЛИТЕРАТУРА

- Асман 2008:** Assmann, J. Communicative and Cultural Memory. // *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York, 2008, 109 – 118.
- Барт 1986:** Barthes, R. *The Rustle of Language*. New York: Hill and Wang, 1986.
- Кръстева 1980:** Kristeva, J. Word, Dialogue and Novel. // *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. Revised ed. Transl. by T. Gora, A. Gardine, and L. Roudiez. New York: Columbia University Press, 1980, 64 – 91.

- Кузмина 2011:** Кузьмина, Н. А. Интертекстуальность и прецедентность как базовые когнитивные категории медиадискурса. [Kuz'mina, N. A. Intertekstual'nost' i pretsedentnost' kak bazovye kognitivnye kategorii mediadiskursa.] // *Электронный научный журнал „Медиа-аскон“*. 2011, № 1. <<http://mediascope.ru/node/755>> (3.01.2024).
- Кун 2012:** Kuhn, T. Why Educational Exchange Programmes Miss Their Mark: Cross-Border Mobility, Education And European Identity // *Journal of Common Market Studies*. 2012, № 50 (6), 994 – 1010.
- Лотман 2000:** Лотман, Ю. М. *Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи, исследования, заметки (1968 – 1992)*. [Lotman, Yu. M. Semiosfera: Kul'tura i vzryv. Vnutri myslyashhih mirov. Stat'i, issledovaniya, zametki (1968 – 1992).] Санкт-Петербург: Искусство – СПб, 2000.
- Прач 2017:** Prutsch, M. J. *Research for CULT Committee. European Identity*. Directorate-General for Internal Policies. Policy Department for Structural and Cohesion Policies. Culture and Education. EU 2017. <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/563c9c61-3b73-11e7-a08e-01aa75ed71a1>> (3.01.2024).
- Психою 2015:** Psychogiou, A. *The potential of the Erasmus Programme: Assessing European Identity in Greek Erasmus Students*. Master Thesis. Linköping University, Sweden. <<https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:876107/FULLTEXT01.pdf>> (4.01.2024).
- Сигалас 2010:** Sigalas, E. Cross-Border Mobility And European Identity: The Effectiveness of Intergroup Contact During The ERASMUS Year Abroad // *Sage*. 2010, vol. 11, issue 2, 241 – 265. <<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1465116510363656>> (4.01.2024).
- Стернин 2009:** Стернин, И. А. К теории речевых культур носителя языка. [Sternin, I. A. K teorii rechevyh kul'tur nositelya yazyka.] // *Вопросы психолингвистики*. 2009, № 9, 22 – 29.
- Чакърова 2024:** Чакърова, Ю. Вербализация на културната памет в дискурса на европейското образователно пространство. [Chakarova, Yu. Verbalizatsiya na kulturnata pamet v diskursa na evropeyskoto obrazovatelno prostranstvo.] // *Лингвокултурна емблематика: проекции и интерпретации*. Сборник научни статии. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2024, 22 – 59.
- Чернева 2012:** Чернева, Н. Прецедентность в методике преподавания русского языка как иностранного. [Cherneva, N. Pretsedentnost' v metodike prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo.] // *Электронный сборник материалов „Современные педагогические*

технологии в обучении русскому языку как иностранному“. Варна, 2012, 73 – 100.

Чернева 2013а: Чернева, Н. Прецедентность и история. [Cherneva, N. Pretsedentnost' i istoriya.] // *Меѓународен дијалог: Исток – Запад (Култура, славјанство и економија)*. 2013, Свети Николе, Р. Македонија – Тамбов, Руска федерација, 2013, 196 – 213.

Чернева 2013б: Чернева, Н. Триадата прецедентност – реклама – прецедентност (врху материал от рускоезичнија рекламен дискурс). [Cherneva, N. Triadata pretsedentnost – reklama – pretsedentnost (varhu material ot ruskoezichniya reklamen diskurs).] // *Славистика IV. В чест на XV Меѓународен славистичен конгрес, Минск, 2013*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 190 – 198.

Чернева 2013в: Чернева, Н. *Прецедентные феномены русскоязычного лингвокультурного дискурса*. [Cherneva, N. Pretsedentnye fenomeny russkojazychnogo lingvokul'turnogo diskursa.] Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“. 2013.

Чернева, Тенчева 2021: Чернева, Н., Тенчева, Б. Рекламный телетекст в зеркале интертекстуальности и интердискурсивности (на материале болгарской и русской телевизионной рекламы). [Cherneva, N., Tencheva, B. Reklamnyj teletekst v zerkale intertekstual'nosti i interdiskursivnosti (na materiale bolgarskoj i ruskoj televizionnoj reklamy).] // *Чуждоезиково обучение*. 2021, т. 48, № 4, 339 – 351.

АДРЕСИ НА УЕБСАЙТОВЕ С МАТЕРИАЛИ

ЕПО URL: *Европейско пространство за образование*.

<<https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/education-area/>>
(5.01.2024).

THE ROLE OF THE LINGUISTIC LANDSCAPE IN THE CONSTRUCTION OF A PLACE'S IDENTITY

Svetlana Atanassova

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

s.atanasova@ts.uni-vt.bg

The paper studies the linguistic expressions and their material realisations in two Bulgarian towns – Tryavna and Veliko Tarnovo – both of them places of historical significance and popular tourist locations. The author seeks to identify the underlying patterns in the public inscriptions and to explore the relationship between language and other semiotic systems that build the uniqueness of the two towns. The research and the discussion are carried out within the framework of Linguistic Landscaping Studies (LLS) and include ethnographic observation and data collection. The analysis is made within the theory of ethnopoetics and geosemiotics (both of them approaches to the study of the linguistic landscapes).

Key words: linguistic landscape, public inscription, place, structure

Introduction

Linguistic landscaping studies is an interdisciplinary branch of sociolinguistics that intersects with anthropology, social geography, urban studies, and other disciplines. It explores the physical spaces inhabited by individual speakers or groups of speakers and how people communicate in these spaces using language and/or other systems of communication. Original studies of the linguistic landscape were quantitative; however, later qualitative approaches emerged, including geosemiotics, ethnographic methods, the sociolinguistics of complexity, ethnopoetics, and other strategies. In this paper, where we examine how a place's identity is constructed, we utilise the ethnopoetic method, developed by Dell Hymes (2003), as a theoretical framework to investigate the deeper structure of linguistic expressions in public space and how they cluster together to present a unified image of the town. We then explore the relationship between the linguistic expressions and their material realisations, utilising R. Scollon and S. W. Scollon's theory of geosemiotics along with J. Järlehed

and A. Jaworski's discussion of typographic landscaping. Both approaches are beneficial as the materials through and on which linguistic expressions are inscribed constitute an important part of their meaning.

The approach of ethnopoetics

The study of rhythmic structures in language originated with F. Boas in his study of the rhythmic structures of Indian songs. Rhythmic structures include the repeated use of identical elements (words, sounds, phrases, or motifs) to create rhythm or involve variations of an element, such as synonyms, related imagery, or themes, that maintain a sense of rhythm. Dell Hymes (2003: 21-35), building upon Boas's insights, extended the analysis of rhythmic structures to oral narratives. Through his work, Hymes demonstrated that oral narratives are organised in terms of lines, verses, stanzas, scenes, and acts, revealing regularities of recurrence that parallel the rhythmic patterns found in poetry and song. Hymes's approach is known as ethnopoetics and focuses on the study of the formal and aesthetic patterns of oral narratives. Through his study, Hymes revealed that the content of a story emerges to a large extent from how this story is told, indicating that narratives are forms of performance with inherent rhythmic qualities.

In this paper, we will extend Hymes's theory of ethnopoetics and apply it to the study of inscriptions in public spaces. We claim that these inscriptions also exhibit rhythmic structures, the study of which can lead us to a deeper understanding of forms that encompass rhythmic elements across various types of cultural expressions. Extending Dell Hymes's ethnopoetic framework to the examination of public inscriptions offers a novel perspective on how these texts function as expressions of identity. Although ethnopoetics has traditionally been applied to oral narratives, revealing their inherent rhythmic and structural patterns, analysing public inscriptions through this lens allows us to uncover their rhythmic structures and patterns. This approach will lead to a more nuanced understanding of their form and function within public discourse.

The material aspects of language in public space: Geosemiotics and typographic landscaping

In their geosemiotic approach to the analysis of the linguistic landscape, R. Scollon and S. W. Scollon (2003) maintain that an analysis of a public inscription must cover "all of the meaning systems that are based on the physical materiality of language (but also other code systems) in the world" (Scollon, Scollon 2003: 129). The authors pay special attention to some of the meaning systems that we normally associate with the inscribing

of language in the material world. Among the most important of them are fonts and material. By “fonts” or “letterform” we mean “any way in which letters or other written symbols are produced from handwriting and calligraphy through to word processing fonts and professional typefaces, including size and shape or color”. Material is “the physical substances on which the inscription is made, from granite monuments to sand writing on the beach” (ibid. 130). Some of the meanings that materials can convey are permanence, temporality, and quality (ibid. 135).

Letterforms, fonts, and scripts are elements of the semiotic aspect of the landscape. The semiotic aspect is not identical with the totality of the physical landscape that we can perceive with our eyes and which embraces the terrain itself, the architectural buildings erected on it, and the human bodies that inhabit it and interact with it and within it. It is viewed as a dynamic entity or a social practice “through which discourses, communities, and identities are mediated and reproduced” (Järlehed, Jaworski 2015: 117). Typography is an autonomous semiotic mode and is linked to ideology. Its multimodal character, which allows for stylisation and creativity in expression, is a fundamental social force in the maintenance of diversity, individualisation, construction and preservation of identities. It is a powerful resource that people exploit in the process of semiotization of their social lives. Thus, typography can be said to play a vital role “in the construction of contemporary cityscapes, social identities, and relations” (ibid., 119).

The two places as the focus of LLS analysis

We shall refer to the two places under discussion – Tryavna and Veliko Tarnovo as ‘towns’ as they are smaller than other cities in Bulgaria, like Sofia, Plovdiv and Varna. The linguistic landscape of Veliko Tarnovo has been discussed in detail elsewhere (Atanassova 2022); the focus of this paper, however, is a comparison between the holistic images constructed by the linguistic landscapes of the two towns. Both places lie in the North-Central part of Bulgaria and have historical significance relating them to the Bulgarian medieval past and the period of the Bulgarian Revival. Both are important tourist locations regarding their architecture and preservation of traditional crafts and folk arts. While in the central part of Veliko Turnovo (the former Bulgarian capital) we can observe a distinct demarcation line between the old part of the town in the face of the Old Market Street called “Samovodska charshiya” and the rest more modern part of it, in the central part of Tryavna no such demarcation is visible – the past and the present are fused into one place. We do not mean that the Old Market Street in Veliko

Turnovo is fully authentic, just the opposite, one can see many elements of modernity there, including a large number of English expressions – a sure sign of attracting foreign tourists and facilitating their visit to the town. Nor would we claim that Tryavna is backwards and uncaring about guests from other countries. We would aim to explore the different strategies through which the two towns construct and assert their identities.

Linguistic units for analysing the public inscriptions

When we analyse linguistic expressions in the public space, it is difficult to analyse them as familiar linguistic units like words, phrases, sentences, etc. We can have different types of public writing (Kusheva 2020: 123), but writing in a public space is a writing mode in its own right. The language used in public space is rarely structured in the way we will normally find it in written or printed texts. We will assume, then, that each linguistic inscription that is found in front of an indexable unit (Scollon, Scollon 2003: 2-6) makes one unit for analysis without requiring that it is a complete sentence or phrase. We will refer then to each instance of public language use as “expression”. In the Appendix, we offer a complete list of the inscriptions chosen for discussion in this paper, and they are numbered for the convenience of the analysis.

Since signs co-exist in the landscape and do not function in isolation, we can examine them as a single “text” and try to identify structure in it. If we want to find some structure in the landscape, we have to look at it holistically. Ben Rafael (2009: 42-44) discusses the landscape as a gestalt, pointing out that its chaotic look is perceived by passers-by as a “forest” of signs. Yet, there is order in this superficial “chaos”, but the author discusses the structuration and the unity of the landscape from a sociological point of view. In this paper, we look for form, structure and pattern by exploring the fabrics of the linguistic structure of the public signs within the framework of the ethnopoetic analysis of Hymes. Next, we try to find the relationship between the linguistic and the other semiotic aspects of the public signs (their material expression).

The analysis within the framework of ethnopoetics is qualitative rather than quantitative, but some simple counting will be useful for better illustrating the pattern of usage uncovered here. This will also enable us to explore the relationship between the use of English and Bulgarian, as well as the relationship between the use of the linguistic and the other semiotic codes. Thus, we have fourteen inscriptions for Tryavna and nineteen for Veliko Tarnovo. They were chosen for analysis randomly and were collected

in the central parts of the two places. For the fourteen inscriptions from Tryavna, we observe only one English expression, and this is a translation of one of the shop inscriptions (see Appendix A, 13). As for Veliko Tarnovo, of nineteen chosen expressions, eleven contain English or other foreign expressions (see Appendix B). For both towns, linguistic inscriptions form two different patterns of usage. We label these patterns “naming” and “descriptive” for Tryavna and “naming” and “interactive” for Veliko Tarnovo. Each of these patterns is further divisible into subpatterns, which are, again, different for the two places, thus leading to the construction of different identities.

For Tryavna, we first have the pattern of naming inscriptions, and we find only three naming inscriptions - 12, 13, and 14 (see Appendix A) versus eleven descriptive (the rest). By “naming expression” we mean an expression that states what kind of place something is, e. g. a café, a restaurant, a school, etc. and/or provides a personal name for it. We observe here three naming expressions versus eleven descriptive ones. Only one of the naming expressions contains writing in English (translation of the expression, Appendix A, 13). Of the naming expressions, there is only one that names the place directly – this is the PENSIONER’S CLUB (Appendix A, 12). СТАРИ ЗАНАЯТИ, translated as ‘OLD CRAFTS’ and ЦЕНТЪР УСТА ДАРИН (MASTER DARIN’S CENTRE) do not specify what kind of place this is. We can guess that the OLD CRAFTS expression denotes a place where old crafts (e. g. woodcarving) are practised and the objects produced are sold as souvenirs. Master Darin’s centre is even less clear, but it presupposes a place where similar activities are carried on.

Descriptive (in the very broad sense of the word) expressions in Tryavna form further subpatterns, including descriptions denoting a place, descriptions denoting the activity carried out at a place, descriptions evoking the town’s past and addressing the visitors, and interactive descriptions. Descriptions denoting place may describe a location (“at the love’s fountain”, Appendix A, 3) or the characteristic features of the place (authenticity, Appendix A, 4; healthy products to be found there, Appendix A, 1; products from rose oil sold at that place, Appendix A, 2), or the person related to this place (very skilled at his business, Appendix A, 5).

We can observe that some of these places are referred to by words like “home” and “house”, although they are shops. The word for shop occurs once in its obsolete variant “dyukyan”, and instead of naming the shop, the expression points out that it is located next to the fountain of love. The tavern is described as “a house belonging to someone called Kalincho”. The last place (a meat shop famous for the “kebapcheta” that it offers) is referred to

by a preposition – “при” meaning “at” the skilled butcher and cook called Zahari. The patterning of these expressions implies that the conversations that happened, happen, and will happen at these places are enacted in an atmosphere of warmth, in a context of familiarity, and between people who know each other and the place they live in very well.

The second descriptive pattern focuses on the activities carried out at a given place. These descriptions (Appendix A, 9 – 11) are unique for the construction of the verbal portrait of the town as they display the basic means of livelihood for the people of Tryavna – their two staple occupations, which are the production of cotton underwear and knitwear and woodcarving (an old craft still preserved and modernized there). These are company shops (10 and 11) offering items at attractive prices. As for woodcarving, its modern implementation focuses on the production of furniture, which is why furniture design comes first in 9, but works of art and small wooden souvenirs are offered along with it.

Another pattern (Appendix A, 6-8) evokes the town’s past and addresses its visitors (tourists). The town’s past is evoked by the use of obsolete words (шекерджийница, sweet shop, Appendix A, 7), obsolete language and style of speaking (the long text after the ‘паралиите’, which is a café, Appendix A, 8), obsolete spelling (майсторъ, Appendix A, 5, classified under another pattern but contributing to the evoking of the past), reference to the old way of slow boiling coffee on hot sand (A, 6). All these long chunks of language refer back to the times of the Bulgarian revival when Tryavna was a flourishing centre of crafts and learning, when people lived their lives slowly and were known for their proverbial hospitality.

Finally, the descriptive inscriptions in the public space of Tryavna cluster together to create an interactive subpattern. They display interactive features but since public signs enter into complex networks of meanings referred to as “semiotic aggregates” (Scollon, Scollon 2001: 21-23), their grouping into discrete patterns is made only to facilitate the analysis. The interactive features are found in expressions 5, 6, 7, 8, 9 from Appendix A. These expressions either directly address the interlocutor or denote communication between people. The personal pronouns ‘your coffee on sand’ and ‘you are most welcome to the café of bai Stoyan’ address directly and recruit the visitors. The personal name “Stoyan” (probably the owner), together with the conversational and familiar word of addressing someone older than you with respect - “bay” presupposes communication on friendly terms, if not with the owner himself, at least with any member of the staff. “At Zahari, the master” suggests the possible answer to a possible question like “Where can I find....?”. The word “подаръци” (presents) suggests that

someone knows what you are looking for. The word “глезенки” (things to indulge oneself) suggests that someone cares for you and you can feel free to spoil yourself a little.

Of the nineteen expressions chosen from the landscape in Veliko Turnovo, eleven contain English. We classify thirteen of these expressions as naming expressions (see Appendix B, 1 – 13). Naming expressions here further cluster into three subpatterns. Some of the naming expressions are two-component, where one of the words will indicate the type of place, while the other will be the proper name of the place. The proper name can be Bulgarian (Vereya, Appendix B, 1 Zavera, Appendix B, 2), but it may also be English (Sammy, Appendix B, 3). It may be spelt in Cyrillic letters (1), but it may also be in Roman letters (2, 3, 4). There is a tendency for the word order of these expressions to follow the structural pattern of the English expression (name of place comes before the word denoting the type of place). There can be an alternative word order with the type of place coming first (Bar Gatto Nero, 4), but it is interesting to note that in this case, the name is Italian rather than English.

Another pattern of naming expressions contains just the name. They need not point out what kind of place this is, as it is obvious from the semantics of the name. Dress4less (Appendix B, 8) is a well-known name of a clothes shop, while the semantics of the names in ‘Zaharcho and Karamelka’ (names coined from the words for sugar (‘zahar’) and caramel (burnt sugar) indicate that this is a sweet shop (Appendix B, 7). Both are situated in the modern part of the centre.

The third pattern of naming inscriptions indicates what type of place it is: The obsolete words of Turkish origin for the sweet shop (shekerdzhynitsa, Appendix B, 9) indicate that the place is situated in the Samovodska charshiya street. The word ‘ателіе’ occurs twice (Appendix B, 10, 11), implying that the type of this place is not just a shop that sells things but is also a place where the objects sold are also manufactured by the owner. It is interesting to note that in the English translation, the word ‘craft’ is used instead of studio (Appendix B, 11). This implies that the objects sold are hand-made and that the place is to be found in Samovodska charshiya street (The Old Market Street). The expression ‘SOUVENIRS FOLK ART GALLERY’ seems difficult to classify, because ‘souvenirs’ does not denote a place but rather the things that are sold there. However, ‘gallery’ does denote a place where pictures and perhaps other works of art are displayed and sold. This, in combination with “folk art”, hints that the place is to be found in the Old Market Street again.

There is one naming expression (Appendix B, 6) that does not fall into any of the patterns discussed above but stands somewhat apart. It denotes the type of place by the items it sells – souvenirs, and provides the name of the shop – TSAREVETS. The name is the same as the name of the fortress (the former royal palace) near which the small souvenir shop is situated.

The pattern of the naming expressions within this milieu indicates the type of place and the proper name it has. Some of them will have only the name (the semantics of which indexes the type of place), others will just mention the type of place (where the word chosen indicates the location, e. g. obsolete vocabulary will guide us to the old market street); still others will have both the type of place and its name. Some of these naming expressions can be expanded – they will contain additional information. The additional information can be direction – “down the bridge” for “Sammy’s bar” (Appendix B, 3), or the name of the owner – Maria Gorsova (Appendix B, 4) or it may indicate that the place has dual function (a shop and a manufactory at the same time, Appendix B, 5).

The five inscriptions that are discussed below are classed as interactive, though some of them state directly what place they index. We class them as interactive because they perform functions other than simply stating what kind of place this is. The function which sets them apart from the rest is their potential to involve the visitor/citizen in an active process of communication. One of them appears on a bench, which has been donated by a company called Kronospan (Appendix B, 15). This message is summoning because the company that performed the donation requires (in an indirect way) that all citizens contribute to the neatness and orderliness of the town by keeping it clean and by not destroying public facilities. The message of the inscription in the Appendix, B 14 patterns with the one discussed above because it says that he who destroys something must pay for it or repair it afterwards. The message is based on a Bulgarian proverb that has the form of a rhyme (literal translation – ‘break (something) – buy (it)’. At the same time, it also functions as a recruitment sign because it addresses a possible clientele in a light-hearted way through the use of this proverb.

The mixed inscription (Appendix B, 16) in front of a restaurant has the form of an incomplete sentence (if we just provide the verb “is”, we will have the whole sentence: The Green restaurant is for good food and friends). Instead of the English verb, we have an expression in Bulgarian – ЗЕЛЕНИЯ ПЪБ. The words do not address the visitors directly but indirectly refer to them as “good friends”, advertising “good food”. The repetition of the word “good” creates rhythm and evokes an atmosphere of ease and friendliness.

The expression in front of a café (Appendix B, 18) is a list (similar to the shopping lists we make) and provides an inventory of the items offered at this shop. The items listed index the location of the café – it is to be found in the old market street.

Instead of enumerating the items, the expression in Appendix B, 17 relies on the use of the collective noun – “jewellery”, which encapsulates the different objects offered there. What seems to be more important than listing individual decorations is the fact that they are handmade. The audience is addressed directly by the claim that all decorations are made “in front of their eyes”. The words “unique” and “ethno” index the Old Market Street again.

The welcoming inscription (Appendix B, 19) contains two complete sentences, which, in a casual way, by making an association to the two weekend days and by calling them ‘better days’, signal leisure time to the visitors. There is nothing to index the belonging of this sign to the Old Market Street (though it does belong there). The list is made up of heterogeneous items – a welcoming expression, the type of place, the kind of music performed there and an imperative construction (functioning as a wish). It is not difficult to reconstruct the whole message and convert the list into a “normal sentence” – “Welcome to the art bar and enjoy the hipster music played here!” but the design of the message in the form of a list targets a different effect – instead of the neutral welcoming with too many words in it, the key words in the list envisage a special kind of audience – young, in a hurry, and eager to entertain themselves. If we compare this sign with the interactive sign from Tryavna (Appendix A, 8), we will see that in Veliko Turnovo even longer messages are communicated not through full sentences and whole texts, but by individual words (in the form of a list or an incomplete sentence), while the public users are left to construct the sentence themselves and are free to interpret the message in the way they need to do it.

The “voice” of the material

The striking aspect about the material expressions of the inscriptions from Tryavna is the dominant tendency to put these expressions on a wooden plate, where the letters are carved on the wood. Seven out of the fourteen inscriptions collected for this paper are carved on a wooden plate (see Appendix A). As far as possible, the woodcarvers have tried to inscribe the letters in such a way as to resemble the Old Bulgarian script. This material representation can be observed not only in shops offering souvenirs and coffee on the sand, but on modern shops, for example, in the pensioners’ club (see Appendix A). Some of the inscriptions written in modern-style letters are also placed on wooden boards. Woodcarving has been an

emblematic craft for the Tryavna people for the last centuries. With the advance of technology, however, woodcarving has become less popular and profitable as a way of living. People engaged in this craft not only have to strive for survival, but at the same time they have to strive to prevent from oblivion this traditional craft which they have inherited from their ancestors. The development of modern tourism offers a way of keeping traditions alive, therefore, woodcarvers produce more souvenirs, small objects of art and furniture. One way of advertising this craft is to emplace it in the public landscape. Carved inscriptions advertise not only old crafts but modern vocations as well. Another occupation, characteristic of Tryavna and related to the socialist past, is the production of knitwear and underwear. Small company shops abound in the town along with traditional cafes, taverns and restaurants. What unifies them all is the homogeneous pattern of inscriptions engraved on wooden plates, which evoke the town's glorious past and at the same time shape it as an attractive tourist destination.

Veliko Tarnovo constructs its identity through different tools. The public inscriptions are aestheticised in a modern way - public writers here exploit different fonts, colours, and codes to inscribe the expressions. They resort to the imitation of handwriting (Appendix B, 4) and the use of informal keyboard writing (Appendix B, 8). The materials of the boards on which they put their inscriptions are metal, plastic, wood and glass, and none of them is directly related to any of the occupations practised in the town. The boards themselves have various forms – round, rectangular, and arrow-like. Like Tryavna, Veliko Tarnovo also prides itself on its rich historical past. This is revealed in the public landscape, but inscriptions related to the historical past are to be seen in the Old Market Street called Samovodska charsiya. It is there where one can see carved inscriptions – not as dominant as they are in Tryavna, but still there – two out of the nineteen chosen for the present analysis. Their presence in the landscape indicates a meaning different from the meaning they have in Tryavna. While for Tryavna we can interpret an inscription carved on a wooden plate as a town's emblem, for the landscape of Veliko Tarnovo it simply indexes a small craft shop in the old market street. Associations with the historical past of the old capital of Bulgaria are evoked through one more resource – through the imitation of the Old Bulgarian script (Appendix B, 10, 18). Along with this, both in the old market street and the modern part of the centre, we can observe the persistent presence of English, not only as translations from Bulgarian but in mixed expressions, too (Appendix B, 2, 3, 6, 12, 16, 17, 19). This reveals the tendency towards merging with the globalising world, and towards letting the globalised world permeate the local space.

Conclusion

As becomes visible from the analysis of the linguistic expressions and their material realisations in the public space of Tryavna, the image of the city can be defined as asserting its identity by evoking the past, by adapting but not by changing its cultural heritage. Veliko Tarnovo, on the other hand, reveals a different image – while preserving the relationship with the past, it transforms it by letting other elements reside there – other codes, other items sold, other services.

Unlike Tryavna, there is a tendency for the expressions in Veliko Tarnovo to exploit the deeper semantics of the words to render background meanings such as the type of place or the location of the shop in the town. Secondly, the tendency for constructing interactive messages in Veliko Tarnovo is to use incomplete sentences and lists of individual words, where participants in communication are free to form the grammatical structure and interpret its message from their point of view. Thirdly, public buildings and places of interest in Veliko Tarnovo have proper names, hence the greater number of naming expressions. The holistic image of the town, then, is made from the composite totality of the separate individual places. In this respect, Tryavna's holistic image displays a collective identity – places do not normally have proper names, the linguistic resource that presents them in the landscape is descriptive and what embraces them as a collective image is the dominance of the material design – most inscriptions are carved on wooden boards. As far as the content of the inscriptions is concerned, public inscriptions in Veliko Tarnovo not only advertise items to be sold in different shops, but they are not limited to evoking the glorious past of the place. They appeal to the contemporary inhabitants to contribute to the positive image and the prosperity of the town.

REFERENCES

- Atanassova 2022:** Atanassova, S. *Exploring Local Linguistic Scenery amongst Superdiversity: A Small Place in the Global Landscape*. New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2022.
- Ben-Rafael 2009:** Ben-Rafael, E. A Sociological Approach to the Study of Linguistic Landscapes. // Ed. by Shohamy, E., Gorter, D. *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009, 40-54
- Hymes 2003:** Hymes, D. *Now I Know only So Far: Essays in Ethnopoetics*. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2003.
- Järlehed, Jaworski 2015:** Järlehed, J., Jaworski, A. Typographic Landscaping: Creativity, Ideology, Movement. // *Social Semiotics* 25 (2),

2015, 117 – 125. <http://dx.doi.org/10.1080/10350330.2015.1010318> (4 01 2025).

Kusheva 2020: Kusheva, G. Linguistic Manipulation in Print Tabloid Editions: Some Methodological Implications for Media Classes. // *Media education (Mediaobrazovanie)* 60 (1), 2020, 123 – 128. https://me.cherkasgu.press/journals_n/1584457218.pdf (6 01 2025).

Scollon, Scollon 2003: Scollon, R., Scollon, S. W. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge, 2003.

APPENDIX

A. The Landscape of Tryavna as Represented by Linguistic Inscriptions:

1. **ДОМЪТ НА КРАСОТАТА ЗДРАВЕ ОТ ПРИРОДАТА // THE HOME OF BEAUTY HEALTH FROM NATURE** // modern font, inscription on glass
2. **КЪЩАТА НА РОЗАТА // THE HOUSE OF THE ROSE** // modern font
3. **ДЮКЯНЪТ ДО ЛЮБОВНАТА ЧЕШМА // THE SHOP NEXT TO THE LOVE'S FOUNTAIN** // modern font on wooden board
4. **МЕХАНА КАЛИНЧЕВА КЪЩА АВТЕНТИЧНАТА ТРЯВНА // KALINCHEVA KASHA (HOUSE) TAVERN THE AUTHENTIC TRYAVNA** // modern font on a large board
5. **ПРИ МАЙСТОРЪ ЗАХАРИ // AT ZAHARI THE MASTER** // imitation of old script, obsolete spelling, on the wall of the building
6. **ВАШЕТО КАФЕ НА ПЯСЪК // YOUR COFFEE ON THE SAND** (Fig. 1) // woodcarving
7. **ШЕКЕРДЖИЙНИЦА ГЛЕЗЕНКИ ОТ БАБИНО ВРЕМЕ // SWEET SHOP GRANNY'S SWEETS TO INDULGE ONESELF** (Fig. 2) // woodcarving
8. **ПАРАЛИИТЕ // THE WELL-TO-DO** (Fig. 3) // woodcarving
ДОБРЕ СТЕ ВИЙ ДОШЛИ В КАФЕДЖИЙНИЦАТА НА БАЙ СТОЯН! ПРОСТ ИМ Е ТОЙ ПОСТ – КАФЕТО ЩО ВЕЧЕ Е ИЗПИТО, НО ОБИЧАЙ НАРОДЕН ГО Е ТЪЙ ОБРЕКЪЛ - : „КОЛЧАВЪ ПЕСЪЧИНКИ СА, ЩО КАФЕТО СГРЯВАЛИ – ТЪЙ В КЕСИЯТА НА ОНОГОВА (ЩО) С КЕФ ГО УПОТРЕБЛЯВА И ЛЮБЕЗНО Е РАЗПЛАТИЛ – БОЛЪ ГРОШОВЕ ДА ДРЪНКАТ, ПЪК КЪСМЕТЪТ НЕИЗМЕННО ДА ГО ПРЕХВАЩА. // YOU ARE MOST WELCOME TO THE CAFÉ OF BAY STOYAN! LET YOUR

BREAKING OF THE FAST BE FORGIVEN – THE COFFEE HAS ALREADY BEEN DRUNK, BUT HERE IS WHAT TRADITION SAYS ABOUT IT – MAY THE PURSE OF THIS PERSON, WHO HAS DRUNK THE COFFEE WITH GREATEST DELIGHT AND HAS BEEN SO KIND AS TO PAY FOR IT, JINGLE WITH MONEY – AS MANY COINS AS WERE THE SAND-GRAINS THAT HEATED THE COFFEE AND MAY GOOD FORTUNE ALWAYS BE ON HIS SIDE.

// woodcarving

9. **ИНТЕРИОРИ И ЕКСТЕРИОРИ ДИЗАЙН МЕБЕЛ УНИКАТ ДЪРВОРЕЗБА ПОДАРЪЦИ** // *INTERIOR AND EXTERIOR DESIGN FURNITURE ONE-OF-A-KIND WOODCARVING PRESENTS* // *imitation of old script on a wooden board*
10. **ПРОИЗВОДСТВО НА БЕЛЪО И ТРИКОТАЖ** // *MANUFACTURE OF UNDERWEAR AND KNITWEAR* // *modern font, italics*
11. **МЕДЕЯ ПРОИЗВОДСТВО НА ТРИКОТАЖ** // *MEDEYA MANUFACTURE OF KNITWEAR* // *woodcarving*
12. **КЛУБ НА ПЕНСИОНЕРА** // *PENSIONERS' CLUB* // *woodcarving*
13. **СТАРИ ЗАНАЯТИ** *OLD CRAFTS* // *woodcarving*
14. **ЦЕНТЪР УСТА ДАРИН** // *MASTER DARIN'S CENTRE* // *woodcarving*

B. The Landscape of Veliko Tarnovo as Represented by the Linguistic Inscriptions:

1. **БЕРЕЯ** *OPTIC STORE* // *VEREYA OPTIC STORE* // *modern font*
2. **ZAVERA CRAFT BEER SHOP** // *modern font on a decorated board*
3. **SAMMY'S BAR** *НАДОЛУ ПО МОСТА* // *SAMMY'S BAR DOWN THE BRIDGE* // *modern font on a large board*
4. **BAR GATTO NERO MARIA GORSOVA** // *modern font, the personal name in italics*
5. **МАГАЗИН ПЕНДАРА РАБОТИЛНИЦА** // *PENDARA (COIN) SHOP MANUFACTURE* // *imitation of old script on a glass door*
6. **СУВЕНИРИ ЦАРЕВЕЦ** *SOUVENIRS* // *modern font*
7. **ЗАХАРЧО И КАРАМЕЛКА 2020** // *ZAHARCHO (sugar) AND KARAMELKA (caramel, burnt sugar) 2020* // *modern font*
8. **DRESS 4 LESS** // *modern font, informal keyboard writing (use of numbers in the place of letters)*
9. **ШЕКЕРДЖИЙНИЦА** // *SWEET SHOP* // *woodcarving*

10. **АТЕЛИЕ ЗА ДЪРВОРЕЗБА // WOODCARVING STUDIO** (*Fig. 4*) // imitation of old script
11. **КОЖАРСКО АТЕЛИЕ LEATHER CRAFT // LEATHER CRAFT STUDIO** // imitation of old script
12. **SOUVENIRS FOLK ART GALLERY** // modern script
13. **КУЮМДЖИЯ // GOLDSMITH** // woodcarving
14. **ГРЪНЧАРСКА РАБОТИЛНИЦА ЧУПИ-КУПИ // POTTERY WORKSHOP 'BREAK-BUY'** // modern script
15. **ЗАЕДНО ЗА ЕДИН ПО-КРАСИВ ГРАД! ДАРЕНИЕ ОТ KRONOSPAN // LET'S COME TOGETHER AND MAKE THIS TOWN MORE BEAUTIFUL! DONATED BY KRONOSPAN** // modern font on a wooden bench
16. **THE GREEN RESTAURANT** **ЗЕЛЕНИЯ ПЪБ FOR GOOD FOOD & FRIENDS** (*Fig. 5*) // modern font
17. **HAND-MADE JEWELLERY, UNIQUE ETHNO JEWELLERY MADE RIGHT IN FRONT OF YOU OF NATURAL MATERIALS** // modern font
18. **КАФЕНЕ КАФЕ НА ПЯСЪК БЯЛО СЛАДКО БЛИЗАЛКИ БОНБОНИ** // COFFEE SHOP COFFEE ON THE SAND WHITE SPOON SWEET LOLLIPOPS CANDIES // first word – imitation of old script; the list of items in modern font
19. Better days are coming. They are called Saturday and Sunday. **WELCOME ART BAR HIPSTER ENJOY THE MUSIC** (*Fig. 6*) // modern font on wooden arrow-shaped boards

Note: All expressions from public inscriptions are given in capital letters and without punctuation except when the original inscription contains punctuation. Translation is preserved where it occurs in public space. The author provides translation for those inscriptions that are written only in Bulgarian, and it is marked off by the slashes.

PICTURES

Fig. 1. Tryavna

Fig. 2. Tryavna

Fig. 3. Tryavna

Fig. 4. V. Tarnovo

Fig. 5. V. Tarnovo

Fig. 6. V. Tarnovo

ФРЕНСКИЯТ ТУРИСТИЧЕСКИ ТЕКСТ И НЕГОВИЯТ ЧИТАТЕЛ ТУРИСТ – ПОСЛАНИЯ, ДЕЙСТВИЯ, ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Анна Маркова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE FRENCH TOURIST TEXT AND ITS READER-TOURIST: MESSAGES, ACTIONS, INTERACTIONS

Anna Markova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

a.markova@uni-sofia.bg

The research, based on a corpus of authentic French tourist materials for attractions in the historical region of the Loire Valley, examines the verbal means through which the tourist message not only addresses the reader, a potential tourist, but also builds the image of the latter in the text, in order to engage him as a component of the deployed discursive strategy and more effectively achieve its pragmatic advertising goal, and namely the desire for a tourist visit to the presented sites. Lexical-semantic components as well as syntactic tools are analyzed, which model the presence of the user of the tourist text in order to project them into a series of diverse actions and interactions with the tourism industry on-site at the advertised sites.

Key words: tourist text, reader-tourist, verbal means, actions, interactions

1. Корпус и цели на изследването

Настоящото изследване обхваща корпус от 30 автентични туристически материала на френски език (брошури, дипляни, флаери, карта от месец септември 2023 г.) за френския географски и туристически

регион *Долината на река Лоара*, част от Световното културно наследство на ЮНЕСКО заради „живите културни пейзажи“¹ и взаимодействието между хората и природата, онагледени от многобройните ренесансови замъци от XV и XVI век, историческите градове Орлеан, Тур, Блоа, Шинон и др., винарските изби и гастрономията, река Лоара и природата. Разгледаните текстове рекламират отделни обекти и съпътстващи туристически услуги (атракции, дегустации, игри, конкурси, ателиета, забавления, търговски дейности). Изследването си поставя за цел да потърси в каква степен в туристическите послания присъства техният адресат и да анализира вербалните средства (на лексикално-семантично и синтактично ниво), които материализират образа на потенциалния турист, както и по какъв начин той се вписва в дискурсивната стратегия на конкретния вид туристически текстове и допринася за реализирането на комуникативно-прагматичната им цел.

2. Туристическият текст – функции и дискурсивни особености

Дж. Мано отбелязва следните особености на текста: „В една прагматична перспектива текстът наистина трябва да бъде разглеждан като комплексна и свързана комуникационна единица, използвана съгласно граматическите правила на даден език за разрешаването на проблем по езиков начин (Богранд/Дреслер 1981; Ролф 1993: 24; Дюкро/Шефер 1995). По тази причина даден текст се използва с намерението да се въздейства върху адресата (=А), за да се промени неговото поведение, неговите представи за света, неговият емоционален баланс и т.н. (Люгер 1995: 45)²“ (Мано 2007: 383 – 384).

Същият автор препраща към „функционална[та] класификация на текстовете с практическа насоченост“ на Е. Ролф (1993) – асертивни, експресивни, промисивни, директивни, декларативни, построена върху един по-интерактивен поглед към илокутивната цел. Дж. Мано уточнява, че различни изследвания определят текста като „унифициран макроречеви акт“, а „глобалната комуникативна функция на текста обикновено е експлицитно белязана от специфичен речеви акт“ (Мано 2007: 384). В същото време във всеки текст присъства разнообразие от различни речеви актове в илокутивна йерархия, като един от тях е до-

¹ Вж. <https://www.valde Loire-france.com/decouvrir/destination-nature/val-loire-patrimoine-mondial-unesco-maisons-loire/>.

² Преводът е наш – А. М.

миниращ (изразяващ глобалната комуникационна функция), а останалите са подпомагачи. Този модел според Дж. Мано се оказва особено приложим за текстове с практическа насоченост, като търговските писма или рекламните текстове (Мано 2007: 385). За текстовете в сферата на туризма, насочени към потребителя на предлаганите пътувания, посещения и свързани с тях услуги, Л. Иванова откроява – наред с тяхната водеща информативна функция – апелативна (рекламна) и експресивна функция, допълнени с фатична (контактоустановяваща) (Иванова 2013: 213 – 214). Авторката определя апелативната функция като „подтик към действие, посещение на обекта“, като за създаването на текст с „въздействаща апелативна функция“ посочва необходимостта от теоретични познания за рекламата, както и значението на факта, че „рекламата действа на три различни нива: съзнателно, подсъзнателно и несъзнателно“ (Иванова 2013: 221). Следователно можем да причислим текстовете на туристическите брошури, дипляни и флаери към тези от директивен тип и да предположим, че доминиращият в тях речеви акт, съсредоточаващ основната им комуникативна функция, ще бъде директивният. И ако за успеха на речеви акт по принцип необходимо условие е „крайното вътрешно състояние („мисловният епизод“) на реципиента [да] съответства на началното (на подателя) (Pagin, 2008)“ (Мангачева 2012: 17), то „за да има успех директивният акт, слушателят трябва преди всичко да осъзнае значението му: да идентифицира извънречевата сила на подадения изказ и да приеме речеви акт като изява на говорещия с цел да предизвика действието, заложено в пропозицията“ (Мангачева, пак там).

3. Субстантивна лексика, изграждаща образа на читателя турист в корпуса с френски туристически материали

Различни съществителни в изследваните туристически материали назовават пряко бъдещия турист. Сред тях фигурира съществителното *visiteur* „посетител“, използвано в единствено и в множествено число:

Dans la même famille depuis 260 ans, Le château du Lude vit au rythme de ses dépositaires actuels qui l'animent et partagent avec le visiteur la richesse de ses intérieurs et le charme de ses jardins (дипляна Château du Lude Val de Loire).

Така туристът бива представен в своята универсалност и в своята основна функция – да посещава рекламирания обект. Сходно обобщаващо звучене имат и формулировките *tout public* „всички посетители“,

petits et grands „малки и големи“, *chacun* „всеки“, *les familles* „семејствата“, *chaque membre de la famille* „всеки член на семејството“, методичните формулировки със сетивен заряд *l'oeil* „окото“, *les yeux* „очите“, *tous les regards et les visiteurs du monde entier* „всички погледи и посетителите от целия свят“:

*Le charme d'un parc remarquable, promesse d'un moment de détente pour **petits et grands*** (дипляна Château de l'Islette);

*L'ancien palais de la duchesse de Dino et du prince de Talleyrand decline l'histoire au présent dans un raffinement contemporain. Intimiste à merveille, un ailleurs enchanteur où **chacun** devient un petit roi* (брошура Château de Rochemore);

Visites ludiques

*Cette rencontre théâtralisée avec un personnage du passé, témoin des grandes heures de l'histoire de Chambord, invite **les familles** à un véritable voyage dans le temps* (дипляна Chambord 2023);

*Le potager décoratif d'un hectare régale **l'œil** par le foisonnement des légumes et la régularité de ses allées [...]* (брошура Château et jardins Villandry saison 2023).

В представянето на обектите и особено в практическата информация, свързана с тяхното посещение, откриваме и конкретизиращи названия, препращащи към възрастовата категория на посетителите, техния социален статус или физическо състояние: *les enfants, les moins de 26 ans, les visiteurs de 7 à 17 ans, Bout'Chou, les jeunes visiteurs, petits et grands, les plus grands, en famille ou entre amis, groupes, Adulte Enfant Étudiant, famille nombreuse, malvoyants, personnes à mobilité réduite, les personnes en situation de handicap mental*.

Посетителят е представен и чрез своите предпочитания (определящи формулировки със съществителни, относителни конструкции), които го открояват от останалата публика и правят от него привилегирован турист, за когото са отредени тематично подбрани преживявания:

***Plutôt légumes** ? Parcourez le clos du potager qui accueille fleurs, légumes anciens, collections de tomates et petites baies délicieuses !*

***Plutôt fruits** ? Foncez au verger et parcourez le sentier de découverte pour devenir incollable sur l'histoire de la pomme !* (дипляна Domaine de Candé);

***Qui aime** l'Histoire et le patrimoine, **qui aime** la nature et la douceur de vivre, les vignobles et la pierre de tuffeau dorée par le soleil...ne pourra résister au sortilège de cette Vallée des Rois enchantée* (карта La Carte des 100 châteaux & jardins d'exception);

*Devenez **apprenti tailleur*** (брошура Langeais);

*Plus de 30 kilomètres de pistes cyclables prolongent le parcours de la Loire à Vélo et autant de sentiers pédestres sont à disposition des **marcheurs**.* (дипляна Chambord 2023).

Така от по-обективното и дистанцирано назоваване със съществителни тук текстът се приплъзва към по-директно ангажиране на читателя в дискурса, отправяйки му покана да се припознае сред описаните категории читатели – бъдещи туристи.

4. Глаголната лексика като средство за структуриране на образа на туриста в туристическия текст

4.1. Семантични характеристики на глаголите със субект читателя турист

Туристическите текстове за долината на река Лоара включват поредица от глаголи – най-често в повелителна форма за 2 л. мн. ч. или в инфинитивна форма, при които читателят – бъдещ посетител, е субектът на изразените действия или състояния (и при отсъствието на граматически изразен подлог). По своята семантика значителна част от тези форми са глаголи за движение в пространството като *voyager* „пътувам“, *partir* „тръгвам, потеглям, заминавам“ и синонимния израз *prendre la route* („потеглям“, букв. „хващам пътя“), *venir* „идвам“, *visiter* „посещавам“, *parcourir* „обхождам, обикалям“, *sillonner* „кръстосвам“, *se promener* „разхождам се“, *flâner* „шляя се, скитам“, *s'évader* „бягам; откъсвам се“, обозначаващи основни за туристическото пътуване или посещение действия. Обичайното за туриста движение води до второ действие – този път когнитивно:

***Promenez-vous** dans le «Jardin de Léonard [de Vinci]», pour **découvrir** ses recherches botaniques et géologiques* (брошура Clos Lucé).

Някои от тези глаголи, употребени самостоятелно или в съчетание със съществителните *découverte* „откритие, опознаване“ и *rencontre* „среща“ в абстрактен контекст, представят посетител, който пътува в историята, тръгва да опознава, т.е. бива когнитивно ангажиран:

***Voyagez** aussi au Moyen Âge à la Forteresse royale de Chinon du 6 au 10 août* (брошура Loches Cité royale);

VOYAGEZ DANS LE TEMPS AVEC L'HISTOPAD³© (брошура Loches Cité royale);

LE PARCOURS DES ŒUVRES D'ART CONTEMPORAIN *Au fil de votre balade, le Domaine de Candé vous propose de **partir à la découverte** de ses artistes coup de cœur !* (дипляна Domaine de Candé).

Други глаголи препращат към съвсем конкретни движения и дейности: *entrer* и *rentrer* „влизам“, *pénétrer* „прониквам, навлизам“, *emprunter* „поемам (по)“, *pousser (la porte)* „бутам (вратата)“, *(se) plonger* „гмуркам се, потапям се“, *prendre son envol* „отлитам“, *survoler* „прелитам над“, *traverser* „прекосявам, преминавам през“, *foncer* „втурвам се“, *marcher* „ходя, вървя“, *glisser* „плъзгам се“, *remonter* „изкачвам отново“, *jouer* „играя“, *participer* „участвам“, но често могат да придобият едновременно пряко и преносно звучене, обрисувайки успоредно с физическото посещение на конкретния замък навлизането и запознаването с историческа епоха, с наратива за историческа личност, т.е. отново когнитивна дейност. Действеното и когнитивното начало често се сливат в образа на читателя турист:

*Poussez la porte du château et **plongez** dans l'histoire française de Léonard en découvrant sa chambre, ses ateliers ou encore la salle du Conseil* (флаер Kit voyageur Amboise);

Loches Cité royale 5 SIÈCLES D'HISTOIRE EN VAL DE LOIRE *Remontez le temps et découvrez l'une des plus belles cités fortifiées de France* (брошура Loches Cité royale);

Plongez dans l'intimité et le passé de cette famille, toujours propriétaire du château (дипляна Château de Montrésor);

*Visiter la Forteresse [royale de Chinon], c'est **marcher** dans les pas de Jeanne d'Arc* (флаер Kit voyageur Chinon).

Същински глаголи за когнитивна дейност също присъстват в анализирания корпус: *découvrir* „откривам, опознавам“, *s'initier* „запознавам се“, *explorer* „изследвам“, *remarquer (des similitudes)* „забелязвам (прилики)“, *comprendre* „разбирам“, *savoir* „знам, узнавам“, *faire la lumière sur* „изяснявам си“, *approfondir* „задълбочавам познанията си“, *consulter* „правя справка“, *préparer* „подготвям“, *choisir* „избирам“.

Туристическите текстове в настоящия корпус съдържат и перцептивни глаголи за зрителни възприятия, например *voir* „виждам“, *glisser*

³ От *histoire* и *iPad*, айпад, който получава посетителят на замъка, за да визуализира на него по време на своята обиколка исторически декори и сцени, информация, свързани с обекта.

le regard (dans) „надзъртам (в)“, *assister* „присъствам“, *contempler* „съзерцавам, люблювам се“, *admirer* „възхищавам се, люблювам се“, които могат да бъдат изключителни:

Chambord comme vous ne l'avez jamais vu ! (дипляна Chambord 2023);

Grâce aux technologies numériques, découvrez le donjon de Loches comme vous ne l'avez jamais vu ! (дипляна Loches Cité royale).

Сред глаголите за слухови – *écouter* „слушам“, обонятелни – *tester ses sens (dans la grotte olfactive)* „тествам сетивата си (в пещерата на ароматите)“, и вкусови възприятия – *manger* „ям“, *goûter* „вкусвам“, *déguster* „дегустирам“, *savourer* „вкусвам“, *pique-niquer* „правя пикник“, се открояват двусмислени формулировки с вкусов, но и интелектуален и сетивен пласт – *Savourez Chambord Mangez bio et local* (дипляна Chambord 2023), или експлицитни преносни употреби, подсказващи сетивното и интелектуалното „вкусване“ на живота във френския замък, което очаква посетителя: *De la cuisine avec son impressionnante batterie de cuivres jusqu'aux pièces d'apparat et leur décor de tapisseries uniques au monde, visiter Champchevrier c'est goûter à la vie de château, entre pleine nature et élégance raffinée* (брошура Château de Champchevrier).

Други глаголи и глаголни словосъчетания описват субективното преживяване на посетителя – експериментиране, забавление, възползване, отпускане, приятна отмора, презареждане, свързване с природата: *expérimenter les machines volantes léonardiennes, vivre de manière immersive le siège du donjon de Loches, vivre une expérience bucolique, s'amuser, bénéficier d'un environnement exceptionnel, profiter de la vue du château et de ses jardins, lâcher prise, faire une pause dans le jardin le temps d'une promenade, passer un agréable et convivial moment de détente, se ressourcer, se reconnecter à la nature.*

Така физическото пътуване на читателя турист намира своето продължение и превъплъщение в интелектуално и сетивно обгръщане и дори вдишване и съпреживяване на нови пространства, например: *„Inspirez ! Le magnifique parc arboré et fleuri qui entoure le château de Saché offre aux visiteurs de nombreuses occasions de lâcher prise, des moments de détente, de rêverie et d'inspiration [...]“* (дипляна Musée Balzac, Château Saché).

4.2. Глаголи, изразяващи действия с обект читателя турист

Глаголната лексика в разгледаните френски туристически текстове за региона *Долината на Лоара* е съставена и от лексеми за действия със субект – представената туристическа забележителност, но с обект читателя турист, експлицитно изразен чрез пряко допълнение в изречението (съществително или местоимението за 2 л. мн. ч. *vous*):

*Pendant tout le mois de décembre, la Cité royale de Loches **convie petits et grands** à découvrir l'univers d'un conte de Noël différent chaque année;*

*La Cité royale de Loches s'anime de jeux et d'animations qui **amèneront les visiteurs** à redécouvrir le Moyen Âge d'Occident et d'Orient : campement, spectacles, jeux, musiques...;*

*Suivez le parcours de visite scénographié qui **vous emmènera** du donjon au logis royal à la découverte de la vie au Moyen Âge !* (примерите са от дигитална Loches Cité royale).

Взаимодействието между туристическия обект и посетителя води до действие от страна на туриста, който открива или преоткрива. Образът на потенциалния турист бива поставен на сцената на рекламирания обект като действащо лице дори когато на синтактично ниво липсва белег на това присъствие, т.е. по един имплицитен начин (самите глаголи *inviter* „приканвам“ и *raconter* „разказвам“ предполагат актант обект на действието – посетителя):

*Le pavillon d'entrée abrite la cage des prisonniers du roi Louis XI. Les cachots, salles et souterrains sont autant de lieux qui **invitent** à la découverte d'un monument qui **raconte** mille ans d'Histoire* (дигитална Loches Cité royale).

Читателя го очакват (*attendre*), посрещат (*accueillir*), отвеждат (*emmener, conduire, entraîner*), водят (*guider*), пренасят (*transporter*), въвеждат (*initier*), потапят (*plonger*), изненадват (*surprendre*), очароват (*charmer*), учудват (*étonner*), изпълват с удоволствие (*régaler*); на него се разказва (*raconter, conter*), предлага (*proposer, offrir*), позволява (*permettre*), с него се споделя (*partager*), пред него се разкриват тайни (*livrer les secrets, dévoiler*):

*Bienvenue chez Léonard de Vinci Laissez-**vous transporter** dans la demeure de l'artiste* (дигитална Clos Lucé);

*Les Galeries Léonard de Vinci peintre et architecte [...] Un spectacle immersif **vous plonge** dans l'œuvre fascinante du maître* (дигитална Clos Lucé);

Faites une pause dans le Jardin d'une promenade et laissez-vous charmer par la douceur et la beauté de ce lieu dominant la vallée de l'Indrois (дипляна Château de Montrésor);

Drames, manigances et jeux de pouvoir : le temps d'une visite, ce château vous raconte le destin de 7 rois et de 10 reines et vous livre les secrets de la Cour de France... (флаер Kit voyageur Blois).

5. Синтактични средства за изграждане на образа на читателя турист във френските брошури, дипляни и флаери на туристическа тематика

5.1. Императивни форми

Повелителните форми, най-застъпеният сред регистрираните синтактични похвати в настоящото изследване, се появяват в 25 от 30-те проучени туристически материала, често повече от веднъж (вж. dépliant Chambord 2023 със 17 употреби), но рядко като слоган на първа страница. В рамките на материала могат да бъдат съчетани с други лексикални или синтактични похвати за адресиране на читателя. Второто лице множествено число насочва интерпретацията им едновременно към учтивото обръщение към едно лице и адресирането към множество лица. Така туристическият текст изгражда и поддържа едновременно значението за персонализирано обръщение към индивидуалния читател и за всеобхватното ангажиране на всички посетители. Повелителните форми структурират „изказвания с директивна илокутивна цел“ (Джонова, Тишева 2023: 35), „в които говорещият очаква извършването на определено действие от страна на слушателя“, като те не са учтиви, но не са и неучтиви и не накърняват социалния образ на говорещия в специфична речева ситуация при „полза [за слушателя] от исканото от него действие“ (вж. Brown, Levinson 1990, Mey 2001, Leech 1983 в Джонова, Тишева, пак там)⁴. Категоричното звучене на повелителното наклонение е открито от Л. Петижан, макар и осъществяването на действието да протича след изказването на глаголната форма: „Изказването в императивна форма се вписва пряко в съвместното говорене⁵, взаимодействието между говорещ и адресат е непосредствено, недвусмислено. В него говорещият не се явява субект на действието,

⁴ Вж. пак там за учтивостта като принцип за регулиране на отношенията между събеседниците (Leech 1983), според който водеща за извършването на желано от говорещия действие е волята на слушателя и директните заповеди – с негативно въздействие върху социалния образ, например не са препоръчителни.

⁵ Л. Данон-Боало, М. А. Морел, 1992.

което е съсредоточено в адресата, когато [императивната форма] извиква и въвлеча. Говорещият установява известни отношения с адресата си, за да го убеди да възприеме неговия начин на мислене, да извърши действието, което той горещо препоръчва. Чисто прагматична, императивната форма е сама по себе си лишена от изпълнителна сила, но в същото време тя премахва свободата на инициатива на адресата“⁶ (Петижан 1995: 19).

Многобройните значения на императивните форми надхвърлят традиционно приписвания им смисъл на заповед (вж. Дж. Мано (2000), който се позовава на класификацията на Вандервекен (1988) и на примери у други изследователи⁷) и в случая на туристическия послание, предвид рекламната цел и търсения комерсиален резултат, бихме могли да насочим интерпретирането им към съчетание от покана и подкана, т.е. отправено предложение за туристическо посещение, но и настойчиво подтикване към това действие. На тази основа можем да очертаем и една интересна разлика в представата за действието и преобладаващата употреба на глаголно време в различните дискурсивни жанрове в туристическата комуникация на френски език. В описанията на туристически маршрути адресатът турист често е представен като субект на действия, изразени в бъдеще време, което поставя известна дистанция между момента на говорене и извършването на действието, в един по-скоро наративен тип текст за предстоящото пътуване⁸. В туристическите пътеводители, от друга страна, за С. Моаран интеракциите между съставители и читатели могат схематично да бъдат представени по следния начин: „А „запознава“ с нещо В, А „показва“ нещо на В, А „(не) препоръчва“ (да прави) нещо на В – или с други думи А „обгрижва“ В когнитивно, сетивно и със съвети“ (Моаран 2004: 152). А в дискурсивните жанрове, предмет на настоящия анализ, използваното повелително наклонение придава изключително динамичен, действителен характер на туристическия текст (подсилван от следващите повече от една подобни форми, вж. *Marchez sur les traces du Cardinal de Guise, de*

⁶ Преводът е наш.

⁷ Искане, покана, съвет, молба, призоваване; предизвикателство, съгласие, позволение, но и представяне, учтивост, хипотеза и др.

⁸ Вж. *SURVOL DES CHÂTEAUX DE LA LOIRE EN HÉLICOPTÈRE SUGGESTION DE PROGRAMME LE CLASSIQUE* : Temps de vol : 25 minutes environ. Vous **survolerez** le magnifique Château de Chenonceau puis **continuerez** vers Amboise (...) Puis, vous **suivrez** la Loire jusqu'au château d'Amboise et **découvrirez** le Clos Lucé avant de survoler la Pagode de Chanteloup (...) Puis très vite, vous **découvrirez** le Château de Cheverny (...) https://www.valdeloire-tourisme.fr/fiche-PA_VOLHELICO.html 24.08.2024

Catherine de Médicis et découvrez les petites histoires de l'Histoire de France (la lune de miel de Marie Stuart, la légende de la Licorne d'Anne de Bretagne, la création de la prune Reine Claude...) (брошура Amboise Château Gaillard Domaine royal); *Empruntez des kilomètres de chemins dérobés, admirez des paysages purs et préservés et respirez au cœur d'une forêt historique...* (дипляна Chambord 2023); *Découvrez le superbe parc de Cheverny en bateau. Glissez sur l'eau en silence sans troubler l'environnement, voyagez à travers la faune et la flore et laissez-vous dépayser par une grande variété d'arbres remarquables* (брошура Château de Cheverny) и интеракцията между съставител и адресат е вече А подтиква В да направи нещо, да бъде самият той субект на когнитивно, сетивно, емоционално действие.

5.2. Индиректни речеви актове

Корпусът, предмет на настоящото изследване, разкрива и употреби на инфинитивната форма, деепричастието, пасивни конструкции (изразяващи взаимодействия между туристическата индустрия и посетителя), както и на сегашно, бъдеще, минало несвършено или минало предварително време в различни въпросителни изречения, адресирани към читателя:

Vous serez charmés par les bouquets de fleurs fraîches, l'impressionnante collection de peintures espagnoles des XVIIe et XVIIIe siècles ainsi que par un somptueux plafond mauresque du XVe siècle (брошура Château et jardins Villandry saison 2023) – пасивна конструкция в бъдеще време;

MÉDIÉVALE

Le roi Louis XI a enfermé à Loches l'un des grands personnages de son temps. Saurez-vous l'identifier ? (брошура Loches Cité royale) – бъдеще време;

Dans nos restaurants, vous pourrez déguster les légumes, la charcuterie, les vins bio du domaine et des produits de saisons valorisés sur place (дипляна Chambord 2023) – бъдеще време;

Le saviez-vous ?

Le Château de Cheverny est situé dans la Vallée de la Loire (брошура Château de Cheverny) – минало несвършено време;

Aviez-vous déjà remarqué les similitudes entre Candé et le manoir des Addams ? (дипляна Domaine de Candé) – минало предварително време;

Et si vous prolongiez votre séjour ? (дипляна Chambord 2023) – минало несвършено време.

Те представляват и индиректни речеви актове, похват, използван от говорещия при нежелание от негова страна „да нал[ага] директно

своята воля на слушателя“, но при който той „имплицитно [...] очаква и извършването на определено действие от страна на слушателя“ (вж. Сърл в Джонова, Тишева 2023: 35). Контекстът, речевата ситуация, знанията и способността на слушателя да извежда допълнителни послания от реално казаното, позволяват функционирането на този тип изказвания като „индиректна подкана към действие към слушателя“ (Джонова, Тишева, пак там). Атемпоралното звучене на сегашното време, миналите времена, присъщи за вече случилите се, действителни събития, категоричността на бъдещите форми придават съвсем реални контури на едно търсено от туристическата индустрия присъствие: туристът трябва да знае, да е забелязал, ще съумее, ще може, ще бъде очарован. Използваното бъдеще време, модалната стойност на глагола *savoir* (синоним на *pouvoir* в този тип конструкции с инфинитивна форма) са белег за конвенционален тип индиректни речеви изказвания, подканящи слушателя към действие. При въпроса *Aviez-vous déjà remarqué les similitudes entre Candé et le manoir des Addams ?* (дипляна Domaine de Candé) е налице неконвенционално индиректно речево изказване, „контекстуално обусловено“ – в този случай слушателят има избор „дали да възприеме само директната илокутивна сила на изказването, или да реагира и на индиректната подкана“ (Джонова, Тишева 2023: 36) – с други думи – дали да възприеме единствено въпросителния смисъл на изказването, или и имплицитната покана за установяване на прилики между рекламирания замък и популяризирано от американска телевизионна комедийна поредица („Семейство Адамс“) имение, т.е. за посещение на обекта, чиято атрактивност е подсилена по този начин.

5.3. Фактитивни конструкции

Фактитивните конструкции в изследваните текстове отново изразяват взаимодействие между туристическата индустрия и бъдещия посетител, който в резултат на него пътува, открива – в конструкцията *faire + infinitif* е налице „действие, чието осъществяване е инициирано от подлога и чийто вършител е друго лице или друго нещо, които са представени в текста от обект, изразен със съществително или местоимение“ или „подразбиран или предполагаем“ (Павлискова 2002: 20):

Un spectacle immersif virtuel vous fait voyager au plus près des chefs-d'œuvre de l'artiste (inclus dans votre billet) (флаер Kit voyageur Amboise);

Les guides de Chambord font découvrir des lieux incontournables du monument et des espaces plus singuliers, habituellement fermés au public (дипляна Chambord 2023).

Конструкцията от типа *se laisser* + *infinitif*, изразяващи по принцип пасивността на субекта, тук са в императивна форма и отново подказват взаимодействие между субекта, който трябва да се остави, да приеме да бъде обект на действието в инфинитив, с конкретен или неизразен вършител, част от туристическото предлагане:

Faites une pause dans le Jardin d'une promenade et laissez-vous charmer par la douceur et la beauté de ce lieu dominant la vallée de l'Indrois (дипляна Château de Montrésor);

Laissez-vous conter Ussé, LE CHÂTEAU DE LA BELLE AU BOIS DORMANT (дипляна Le château d'Ussé).

5.4. Местоимения и прилагателни

Относно граматическите белези за лице вече бе отбелязана употребата на личното (подлог, пряко и непряко допълнение) и възвратното местоимение *vous*, зад което авторът поставя читателя. Неопределителното местоимение *on* с обобщаващо значение също се среща в анализирания текстове и отново визира потребителя им:

LE PARC [...] On peut explorer cet Espace Naturel Sensible façon jeu de piste ou course d'orientation, se laisser aller à la contemplation sur l'un des sentiers de Randonnée ou faire la sieste dans l'un des majestueux cacoons qui parsèment le domaine (дипляна Domaine de Candé).

Към адресата на туристическите послания препращат и употребите на притежателните форми *votre*, *vos*:

Suspendues dans les arbres, des toiles représentant ses dessins guident vos découvertes (флаер Kit voyageur Amboise);

Six jardins à admirer au fil de votre promenade... (флаер Kit voyageur Touraine Château et jardins Villandry).

Формалната опозиция между притежателните прилагателни и местоимения за 1 и 2 лице мн. ч. и редуването им подхранват на синтактично-семантично равнище посланието за тясно взаимодействие между туристическата индустрия и потребителите на нейното предлагане и споделяне на страстта към културно-историческото наследство:

Cette collection, c'est avant tout un trésor patrimonial de chair et de pierre. Et sous la chair, la passion affleure.

La nôtre. Propriétaires publics et privés, architectes, artisans, jardiniers, vignerons... Nous avons à Cœur de vous transmettre notre amour du patrimoine.

La vôtre. Ce sont 10 millions de visiteurs qui chaque année se retrouvent dans nos châteaux avec l'enthousiasme de la découverte et le goût des voyages dans le temps... Pour des moments inoubliables à partager à deux, en famille ou entre amis (карта La Carte des 100 châteaux & jardins d'exception).

Въпросителните изречения в т. 3 и 5 (определящи адресата на туристическото послание формулировки и индиректни речеви актове), императивните форми, местоименията и прилагателните за 2 лице представляват диалогични сигнали (вж. Бендинели 2011) в един привидно монологичен дискурс, който всъщност може да се интерпретира като интеракция с аудиторията, към която е насочен (пак там). Трябва да отбележим, че разгледаните похвати (диалогичност, императивни форми, индиректни речеви актове) доближават туристическия дискурс в брошурата, дипляната и флаера до устната комуникация в реално време.

6. Заключение

Изложените наблюдения показват, че образът на читателя турист не е абстракция, а е реално присъстващ в туристическия текст благодарение на богат набор от лексикално-семантични и синтактични средства, като разгледаните туристически дискурсивни жанрове съчетават различните средства и често преминават от по-обобщени, универсални към по-пряко адресирани и вписващи този образ в изложението формулировки:

*Exemple d'urbanisme du XVIIe siècle, la ville de Richelieu, qui porte le nom de son fondateur, est classée Site Patrimonial Remarquable. Elle offre aux **visiteurs** une expérience patrimoniale et historique unique et étonnante. Avec son Musée XVIIème, l'Espace Richelieu, les visites guidées et une saison culturelle riche en événements, la ville de Richelieu ne cessera de **vous** surprendre* (флаер Kit voyageur Ville de Richelieu).

Поради категоричното звучене на повелителната глаголна форма посланията на туристическия текст, формулирани като призив, покана, подкана, осъществяват проекцията на туриста в описания контекст и се претворяват в негови действия. Заявените действия от страна на туристическия обект са всъщност взаимодействия с посетителя и също пораждат действия или емоционални реакции от негова страна. Глаголната лексика в текста, съчетана с други директни или индиректни лексикални и синтактични похвати, обрисова един читател турист, който вече се възприема като активно действащо лице в описаните исторически декори, сцени и разнообразни културно-развлекателни дейности. Така туристическият текст надхвърля дескриптивно-информативното представяне на забележителностите, за да придобие драматургични

контури, театралност (многобройните императивни форми будят аналогия с театралните дидаскалии⁹ и по-конкретно – акционалните такива¹⁰, подсилвана и от честата липса на обичайния пунктуационен знак, възклицателния), а оттам – и живост и интерактивност. Образът на посетителя – всъщност очакван, но вече присъстващ сред великолепните исторически архитектурни декори на *долината на Лоара* в рекламния материал и в мислите на читателя – е белязан от динамичност, интелектуалност, сетивност и положителна субективност (емоционалност, преживявания), каквато му вменяват съставителите на материалите, в едно пълноценно туристическо преживяване, с което има потенциала да въздейства върху въображението и желанието, за да отведе към осъществяването му в действителност.

ЛИТЕРАТУРА

- Бендинели 2011:** Bendinelli, M. Modalité, dialogisme et stratégies discursives. // *Anglophonia Caliban/Sigma*, 2011, 15 (30), 163 – 186. <<http://journals.openedition.org/acs/12549>> (25.08.2024).
- Генова 2016:** Генова, В. Аспекти на театралността в драматургичния текст на Молиер: около две издания на *Жорж Данден* от 1669 г. [Genova, V. Aspekti na teatralnostta v dramaturgichniya tekst na Molière: okolo dve izdaniya na *Georges Dandin* ot 1669 g.] // *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по класически и нови филологии*, т. 109. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016, 45 – 107.
- Джонова, Тишева 2023:** Джонова, М., Тишева, Й. Индиректни речеви актове в устната комуникация. [Dzhonova, M., Tisheva, Y. Indirektni rechevi aktove v ustnata komunikatsiya.] // *Сборник с доклади Десета международна научна конференция „Език, наука, комуникации и спорт – 60 години академично образование“*, том 2,

⁹ Чрез които „се реализират по-голямата част от белезите на театралност в драматичните текстове“ (Генова 2016: 76). Изразявани чрез глаголни форми в 3 л. ед. или мн. ч. сегашно време, в бъдеще време или дори чрез безглаголни изречения, театралните дидаскалии имат обаче „изключително повелителен характер“ според М. Шаплан (2010: 47 – 48).

¹⁰ „Акционалните дидаскалии указват важни за развитието и разбирането на действието невербални актове: влизане/излизане на персонажи, невербални реакции в рамките на диалога, ключови придвижвания в пространството и др.“ (Генова, пак там).

ред. доц. Илина Дойкова д.ф., доц. Албена Добрева д.ф., доц. Силвена Ставрева-Доростолска д.ф., доц. Надежда Амуджиева д.ф., Варна: Медицински университет „Проф. д-р П. Стоянов“ – Варна, 2023, 33 – 42. <<https://journals.mu-varna.bg/index.php/conf/issue/view/575>> (15.08.2024).

Иванова 2013: Иванова, Л. Текстът в туристическата брошура, неговият адресат и проблеми на превода. [Ivanova, L. Tekstat v turisticheskata broshura, negoviyat adresat i problemi na prevoda.] // *Научни изследвания в чест на доц. д-р Иванка Попова-Велева*. Велико Търново: Ивис, 2013, 204 – 211.

Мангачева 2012: Мангачева, Д. Комуникативният успех в диалогичното взаимодействие. [Mangacheva, D. Komunikativniyat uspeh v dialogichното vzaimodeystvie.] // *Чуждоезиково обучение*, 2012, г. XXXIX, кн. 1, 17 – 26. <http://lita-edu.eu/wp-content/uploads/2015/10/D_Mangacheva-Komunikativniat-uspeh.pdf> (28.10.2024).

Мано 2007: Manno, G. La fonction communicative globale des textes et la force illocutoire des actes de discours : un rapport d'identité? // *Actes du XXIVe Congrès de Linguistique et Philologie Romanes (Aberystwyth, Wales, 2-5 août 2004)*, publiés par David A. Trotter, “Section 10: La linguistique textuelle et la pragmatique”, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2007, 383 – 395. <https://www.researchgate.net/publication/276025941_Manno_Giuseppe_2007_La_fonction_communicative_globale_des_textes_et_la_force_illocutoire_des_actes_de_discours_un_rapport_d%27identite_in_Actes_du_XXIVe_Congres_de_Linguistique_et_Philologie_Romanes_Abe> (16.08.2024).

Мано 2000: Manno, G. Les valeurs illocutoires de l'impératif dans les textes directifs. // *Actes du XXIIe Congrès de Linguistique et Philologie Romanes (Bruxelles, 24 – 29 juillet 1998)*, publiés par A. Englebert, M. Pierrard, L. Rosier et D. Van Raemdonck. Volume VII: Sens et fonction, Travaux de la section « Sémantique et Pragmatique », Niemeyer Verlag: Tübingen, 2000, 419 – 432. <https://www.researchgate.net/publication/276025936_Manno_Giuseppe_2000_Les_valeurs_illocutoires_de_l%27imperatif_dans_les_textes_directifs_Actes_du_XXIe_Congres_de_Linguistique_et_Philologie_Romanes_Bruxelles_24-29_juillet_1998_publies_par_A_Englebert_> (20.08.2024).

Моаран 2004: Moirand, S. Le même et l'autre dans les guides de voyage au XXIe siècle. // *La communication touristique*, Paris: L'Harmattan, 2004, 151 – 172.

Павлискова 2002: Pavlisková, J. Les périphrases verbales avec les verbes formèmes *faire* et *laisser* (et assimilés). // *Études romanes de Brno*, 2002, vol. 32, iss. 1, [19] – 28. <https://hdl.handle.net/11222.digilib/113020> (19.02.2024).

Петижан 1995: Petitjean, L. L'impératif dans le discours politique. // *Mots. Les langages du politique*, 1995, 43, 19 – 32. https://www.persee.fr/doc/mots_0243-6450_1995_num_43_1_1971 (14.08.2024).

Официален сайт на Comité régional du tourisme Centre-Val de Loire, <<https://www.valde Loire-france.com/notre-destination/>> (6.08.2024).

Шаплан 2010: Chapelan, M. La vraie naissance de la didascalie dans la littérature française // *Synergies Algérie*, 2010, n° 10, 45 – 52. <<https://gerflint.fr/Base/Algerie10/chapelan.pdf>> (28.08.2024).

РЕЧНИЦИ

Le Petit Robert 2015: Le Petit Robert : dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française / texte remanié et amplifié sous la direction de Josette Rey-Debove et Alain Rey. Paris : Le Robert, 2015.

Чаушев, ред. 2016: Манчева, А., Чаушев, А., Антонова, В. и др. *Френско-български речник*. [Mancheva, A., Chaoushev, A., Antonova, V. et al. *Frensko-balgarski rechnik*.] Под ред. на А. Чаушев. София: Колибри, 2016.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Туристически брошури, дипляни, флаери, карта на френски език за регион *Долината на Лоара*, Франция, септември 2023 г.

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 62, кн. 1, сб. А, 2024**

Филология

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2025

ISSN 0861-0029